

1

КИЇВ-1977

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Вірність партії і народу (До виходу в світ «Короткого біографічного нарису — Леонід Іллєч Брежнев»)
- Соціальний розвиток села в умовах розвинутого соціалізму
- Великий Жовтень — взірць революційної стратегії і тактики

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (190)

СІЧЕНЬ

1977

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

- Вірність партії і народу (До виходу в світ «Короткого біографічного нарису —
Леонід Ілліч Брежнєв») 5

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

- Плисюк В. П. (Львів). Соціальний розвиток села в умовах розвинутого со-
ціалізму 11

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Якунов Н. М. (Одеса). Великий Жовтень — взірць революційної стратегії
і тактики 21

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Баєва Н. А. (Чернівці). Поширення впливу КПЗУ на маси в роки світової
економічної кризи (1929—1933 рр.) 30
- Бурлакова Г. В. (Слов'янськ). Участь комсомольських організацій Донбасу
у розгортанні соціалістичного змагання в промисловості (1926—1932 рр.) 37
- Акімов Ф. І. (Овідіополь Одеської обл.). Організаційно-політична робота біль-
шовиків України в армії в роки першої світової війни (1914—березень
1917 рр.) 43
- Іванова Р. П. До питання про становлення співдружності демократичних сил
народів Росії в 60-х роках XIX ст. 51
- Вілінбахов В. Б. (Ленінград). З історії військової справи стародавньої Русі
(XI—XIII ст.) 62

ЗАМІТКИ

- Рогаль А. Г. (Житомир). Трудовий подвиг робітників на будівництві Лад-
жинської ДРЕС 72
- Божок І. Г. Шефська допомога робітничого класу у відбудові матеріально-тех-
нічної бази сільського господарства (1946—1950 рр.) 75
- Онїпченко В. П. (Черкаси). Підвищення кваліфікації жінок у роки другої
п'ятирічки 81
- Пшегодський С. В. (Херсон). Розвиток творчої активності молоді на початку
соціалістичного будівництва (1926—1927 рр.) 88
- Пиріг Р. Я. (Харків). З історії створення на Україні груп співчуваючих партії
(січень — лютий 1919 р.) 94
- Іщенко В. Я. (Коломия). Селянський рух у Східній Галичині (1905—1907 рр.) 97
- Натикач П. І. До питання про соціально-політичні погляди учасників селян-
сько-козацьких повстань 30-х років XVII ст. 102

Борці за щастя народу

- Дихан М. Д. (Одеса), Луцик Г. А. (Сімферополь). Іван Генів — герой гро-
мадянської і Великої Вітчизняної воєн 109

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Неліп І. П. (*Чернігів*), Пушкаренко М. Г. (*Чернігів*). Роль кафедри в організації самостійної роботи студентів у процесі вивчення суспільних наук . 113

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

- Холевчук В. М. (*Чернівці*). Роль музейних закладів України у комуністичному вихованні трудящих 119

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- Конишев В. П. (*Донецьк*). В авангарді атакуючих десантників . 124

НАШ КАЛЕНДАР

- Пиха Д. Д. 50-річчя ДТСААФ СРСР . 129

ІСТОРІОГРАФІЯ І ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Кондратенко Л. В. Крах планів фашистських загарбників щодо пограбування промислово-сировинного потенціалу України 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- Матвійчук М. М. І. П. Кожукало. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму 142
Нерод В. О. Бессмертный подвиг партии и народа 144
Бородин О. А., Міщенко Г. П. В. О. Замлинський. З вірою у перемогу . 145
Стоян П. К., Забарко Б. М. А. А. Макаренко. Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921—1925 гг.) 148
Кульчицький С. В. А. М. Соловьева. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. 149
Мітюгов В. С. І. М. Кулінич. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму 150
Євдокимов В. М. В. А. Ливень. Профсоюзы США и социальная политика правительства 152

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Сусоров В. Д. (*Херсон*). Республіканський постійно діючий семінар «Актуальні проблеми національних відносин в СРСР та інтернаціонального виховання трудящих» 154
Мороз В. К. (*Львів*). Наукова конференція істориків-полоністів 155
Комаренко Н. В. Зустріч українських і білоруських істориків 155
Корольов Б. І., Юніс Д. І. (*Дніпропетровськ*). Про VI Всесоюзний конкурс студентських праць з суспільних наук 157
Є. Ш. 50-річчя П. С. Соханя 158
Степан Мефодійович Королівський 159
Олександр Петрович Маркевич 160

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

- П. М. Калениченко (головний редактор), Ю. В. Бабко, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), М. В. Коваль (заст. головного редактора), І. П. Кожукало, М. Ф. Котляр, М. І. Крячок, М. Н. Лещенко, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції В. І. Кузнецов

Адреса редакції:

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

Верность партии и народу (К выходу в свет «Краткого биографического очерка — Леонид Ильич Брежнев»)	5
---	---

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Плысюк В. Ф. (Львов). Социальное развитие села в условиях развитого социализма	11
--	----

К 60-летию Великой Октябрьской социалистической революции

Якупов Н. М. (Одесса). Великий Октябрь — образец революционной стратегии и тактики	21
--	----

СООБЩЕНИЯ

Баева Н. А. (Черновцы). Распространение влияния КПЗУ на массы в годы мирового экономического кризиса (1929—1933 гг.)	30
Бурлакова Г. В. (Славянск). Участие комсомольских организаций Донбасса в развертывании социалистического соревнования в промышленности (1926—1932 гг.)	37
Акимов Ф. И. (Овидиополь Одесской обл.). Организационно-политическая работа большевиков Украины в армии в годы первой мировой войны (1914 — март 1917 гг.)	43
Иванова Р. П. К вопросу о становлении содружества демократических сил народов России в 60-х годах XIX в.	51
Вилинбахов В. Б. (Ленинград). Из истории военного дела древней Руси (XI—XIII вв.)	62

ЗАМЕТКИ

Рогаль А. Г. (Житомир). Трудовой подвиг рабочих на строительстве Ляджинской ГРЭС	72
Божок И. Г. Шефская помощь рабочего класса в восстановлении материально-технической базы сельского хозяйства (1946—1950 гг.)	75
Онипченко В. П. (Черкассы). Повышение квалификации женщин в годы второй пятилетки	81
Пшегодский С. В. (Херсон). Развитие творческой активности молодежи в начале социалистического строительства (1926—1927 гг.)	88
Пыриг Р. Я. (Харьков). Из истории создания на Украине групп сочувствующих партии (январь — февраль 1919 г.)	94
Ищенко В. Я. (Коломыя). Крестьянское движение в Восточной Галиции (1905—1907 гг.)	97
Натыкач П. И. К вопросу о социально-политических взглядах участников крестьянско-казацких восстаний 30-х годов XVII в.	102

Борцы за счастье народа

Дыхан М. Д. (Одесса), Луцик Г. А. (Симферополь). Иван Генев — герой гражданской и Великой Отечественной войн	109
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Нелип И. П. (Чернигов), Пушкаренко Н. Г. (Чернигов). Роль кафедры в организации самостоятельной работы студентов в процессе изучения общественных наук	113
--	-----

ПАМЯТНИКИ ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ

Холевчук В. М. (Черновцы). Роль музейных учреждений Украины в коммунистическом воспитании трудящихся	119
--	-----

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

Конышев В. П. (Донецк). В авангарде атакующих десантников	124
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Пиха Д. Д. 50-летие ДОСААФ СССР	129
---------------------------------	-----

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Кондратенко Л. В. Крах планов фашистских захватчиков в отношении ограбления промышленно-сырьевого потенциала Украины	133
--	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Матвийчук Н. М. І. П. Кожукало. Компартія України в період будівництва розвинутого соціалізму	142
Нерод В. А. Бессмертный подвиг партии и народа	144
Бородин А. А., Мищенко Г. П. В. О. Замлинський. З вірою у перемогу	145
Стоян Ф. К., Забарко Б. М. А. А. Макаренко. Могучая сила пролетарской солидарности (Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921—1925 гг.)	148
Кульчицкий С. В. А. М. Соловьева. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в.	149
Митюгов В. С. І. М. Кулінич. Німецька Демократична Республіка в співдружності країн соціалізму	150
Евдокимов В. Н. В. А. Ливень. Профсоюзы США и социальная политика правительства	152

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Сусоров В. Д. (Херсон). Республиканский постоянно действующий семинар «Актуальные проблемы национальных отношений в СССР и интернационального воспитания трудящихся»	154
Мороз В. К. (Львов). Научная конференция историков-полонистов	155
Комаренко Н. В. Встреча украинских и белорусских историков	155
Королев Б. И., Юнис Д. И. (Днепропетровск). О VI Всесоюзном конкурсе студенческих работ по общественным наукам	157
Е. Ш. 50-летие П. С. Сохана	158
Степан Мефодиевич Короливский 	159
Александр Петрович Маркевич 	160

ВІРНІСТЬ ПАРТІЇ І НАРОДУ

(До виходу в світ «Короткого біографічного нарису —
Леонід Ілліч Брежнєв»)

У грудні минулого року партія, радянський народ, все прогресивне людство світу відзначили сімдесятиріччя з дня народження вірного сина радянського народу, видатного діяча Комуністичної партії, Радянської держави і міжнародного комуністичного та робітничого руху, полум'яного борця за мир і соціальний прогрес, послідовного марксиста-ленінця Генерального секретаря ЦК КПРС Леоніда Ілліча Брежнєва.

Життя і діяльність товариша Л. І. Брежнєва так глибоко зв'язані з партією комуністів, що його ювілей став у повному розумінні слова святом перемог і успіхів Радянського Союзу. В біографії Леоніда Ілліча глибоко відбилось безприкладне зростання могутності Країни Рад.

Л. І. Брежнєв належить до тієї плеяди політичних керівників, які вирости і загартувались у роки самовідданої боротьби радянського народу за зміцнення завоювань Великого Жовтня, за побудову соціалізму. Весь життєвий шлях Леоніда Ілліча — від робітника-металурга до Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС — характеризує його як людину невичерпної енергії, партійної принциповості, людину, зв'язану міцними узами з народом. Генеральний секретар ЦК Соціалістичної єдиної партії Німеччини, Голова Державної ради НДР товариш Е. Хонеккер, вручаючи Л. І. Брежнєву найвищі нагороди Німецької Демократичної Республіки, сказав: «Йдучи за покликом партії, Ви завжди докладали властивих Вам ініціативи і енергії на найважливіших ключових ділянках соціалістичного будівництва. У тяжкі роки війни Ви на вирішальних фронтових ділянках боролися аж до остаточної перемоги. Уже багато років Ви, вірний учень Володимира Ілліча Леніна, стоїте на чолі Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Своїм життям, своєю діяльністю Ви уособлюєте оптимізм і могутність своєї соціалістичної Батьківщини, якій Ви завжди вірно служили і служите як комуніст, як інтернаціоналіст»¹.

Урочисті торжества на честь 70-річчя з дня народження товариша Л. І. Брежнєва стали новим яскравим підтвердженням непорушної єдності партії і народу. На численних мітингах, які пройшли у трудових колективах нашої республіки, підкреслювалося, що життя і діяльність Генерального секретаря ЦК є взірцем беззавітної відданості ленінізму, партії великого Леніна. На прийомі у Кремлі в зв'язку з ювілеєм Л. І. Брежнєва член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький сказав: «Народ і квітуча українська земля, на якій Ви, Леоніде Іллічу, народилися і росли, само-

¹ «Радянська Україна», 14 грудня 1976 р.

віддано працювали і доблесно воювали, шлють Вам в цю урочисту годину свої найпалкіші привітання і почуття безмежної любові і поваги»².

Напередодні ювілею Видавництво політичної літератури, а згодом і Політвидав України випустили масовим тиражем «Короткий біографічний нарис — Леонід Ілліч Брежнєв». У книзі розкривається багатогранна невтомна діяльність вірного і стійкого лєнінця, життя якого є прикладом беззавітного служіння соціалістичній Батьківщині, справі миру і комунізму.

П'ятнадцятирічним юнаком прийшов Л. І. Брежнєв на металургійний завод у м. Дніпродзержинську (стара назва — Каменське). Там усе життя трудився його батько, там же працювали його сестра і брат. Як згадує Леонід Ілліч, робітнича династія його сім'ї загалом віддала підприємству майже сто років. Від трудового колективу заводу отримав він путівку до лєнінського комсомолу, куди вступив в 17 років. У 1929 р. Л. І. Брежнєв стає кандидатом, а в 1931-му — членом Комуністичної партії, служінню якій віддавав і віддає весь свій розум, енергію і досвід політичного керівника.

Після закінчення у 1927 р. землевпорядно-меліоративного технікуму в Курську Леонід Ілліч працював у Білорусії, Курській губернії та на Уралі. Там молодий спеціаліст пройшов велику трудову школу, здобув практичні знання з сільського господарства. Його обирають до районної Ради депутатів трудящих, призначають завідуючим земельним відділом, потім обирають заступником голови райвиконкому. Гідно оцінивши глибокi знання і великий організаторський талант Л. І. Брежнєва, його переводять на посаду заступника начальника окружного земельного управління.

Повернувшись до рідного Дніпродзержинська, Л. І. Брежнєв у 1931 р. стає студентом металургійного інституту й одночасно працює слюсарем на заводі. В цей час його обирають головою профкому, а згодом — секретарем партійного комітету інституту. В 1935 р. він з відзнакою закінчив вуз. Після дійсної військової служби працював директором металургійного технікуму. У травні 1937 р. Л. І. Брежнєва обирають заступником голови виконкому Дніпродзержинської міської Ради, а через рік висувають на посаду завідуючого відділом, незабаром він обирається секретарем по пропаганді Дніпропетровського обласного комітету партії. Велика Вітчизняна війна застала Л. І. Брежнєва на посту секретаря цього ж обкому по оборонній промисловості.

В перші ж дні війни Леонід Ілліч звернувся до Центрального Комітету партії з проханням направити його на фронт. Зберігся документ від 14 липня 1941 р., в якому відзначено: «Тов. Брежнєв відбув у армію». У військовій шинелі він пройшов довгі й важкі фронтові шляхи Великої Вітчизняної війни, завершивши їх у лавах воїнів-героїв, учасників тріумфального Параду Перемоги на Красній площі.

З іменем Леоніда Ілліча Брежнєва пов'язано багато славних сторінок боротьби радянського народу проти гітлерівських загарбників. Будучи заступником начальника політуправління Південного фронту, начальником політвідділу 18-ї армії, начальником політуправління 4-го Українського фронту, він брав участь у битвах за Придніпров'я, Донбас і Північний Кавказ. Як воєначальник Л. І. Брежнєв відіграв велику роль у героїчній епопеї під Туапсе, Новоросійськом і на «Малій землі», у форсуванні Карпат, визволенні України, а також звільненні від фашистського рабства народів Чехословаччини, Угорщини та Польщі.

² «Радянська Україна», 20 грудня 1976 р.

За видатні заслуги у зміцненні обороноздатності країни, великий особистий вклад у розгром фашизму Батьківщина удостоїла Л. І. Брежнєва звання Героя Радянського Союзу, а в травні 1976 р. йому було присвоєно найвище військове звання — Маршала Радянського Союзу.

Після закінчення війни партія направила свої найкращі кадри на відбудову народного господарства. Л. І. Брежнєв очолив партійну організацію Запорізької, а потім — Дніпропетровської областей. Він віддає всі свої сили, знання і досвід розвиткові економіки цих двох індустріальних районів нашої країни. Перший секретар обкому вміло організовував комуністів, усіх трудящих на розв'язання народногосподарських завдань, неухильно зростав його авторитет серед трудівників Придніпров'я.

Робота на Україні повною мірою виявила величезні організаторські здібності Л. І. Брежнєва, утвердила його як видатного партійного і державного діяча. ЦК КПРС у липні 1950 р. направляє Леоніда Ілліча в Молдавську РСР. Тут він був обраний першим секретарем ЦК Компартії Молдавії і працював на цій посаді до жовтня 1952 р., коли його на XIX з'їзді партії було обрано членом ЦК, а на Пленумі — кандидатом у члени Президії і секретарем ЦК КПРС.

Партія завжди доручала Леоніду Іллічу Брежнєву керувати найвідповідальнішими ділянками господарського будівництва. Коли почалося освоєння цілинних і перелогових земель, у лютому 1954 р. він обирається другим, а в серпні наступного року — першим секретарем ЦК Компартії Казахстану. З його ім'ям зв'язані величезні успіхи, здобуті в боротьбі за перетворення Казахстану в одну з найбільших житниць нашої країни.

Після успішного виконання доручення партії щодо освоєння цілини Л. І. Брежнєв повертається в Москву. На XX з'їзді партії його знову обирають членом ЦК КПРС, а на лютневому (1956 р.) Пленумі ЦК КПРС — кандидатом у члени Президії, секретарем ЦК КПРС, з червня 1957 р. він — член Президії Центрального Комітету. Одночасно з 1958 р. Л. І. Брежнєв був заступником голови Бюро ЦК КПРС по РРФСР. Партія доручила Леоніду Іллічу керівництво питаннями розвитку важкої промисловості і капітального будівництва, оснащення збройних сил країни найновішою бойовою технікою, розвитку космонавтики. Перший в історії політ у космос радянської людини — Ю. О. Гагаріна був яскравим досягненням радянської індустрії, науки і техніки. За видатні заслуги у розвитку ракетної техніки і забезпеченні успішних космічних польотів Л. І. Брежнєва удостоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

У травні 1960 р. Л. І. Брежнєв був обраний Головою Президії Верховної Ради СРСР. Займаючи цей високий пост, він приділяв постійну увагу дальшому розвитку соціалістичної демократії, вдосконаленню діяльності Рад депутатів трудящих, поліпшенню роботи державного апарату.

На жовтневому (1964 р.) Пленумі ЦК КПРС, який мав історичне значення для партії і країни, Леонід Ілліч обирається Першим секретарем (з 1966 р. — Генеральний секретар) Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Ось уже понад 12 років усі важливі події в житті партії і народу, величезні успіхи ленінської внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу тісно пов'язані з плідотною діяльністю Л. І. Брежнєва. Добре знаючи інтереси та сподівання радянських людей, він з невичерпною енергією і наполегливістю організовує роботу, спрямовану на дальший розвиток нашого суспільства.

За цей період відбулося три партійних з'їзди, рішення яких забезпечили динамічний розвиток економіки країни і систематичне підвищення матеріального добробуту і культурного рівня радянського народу. Наше суспільство вже вступило в етап розвинутого соціалізму, відбувається безпосереднє створення матеріально-технічної бази комунізму, далі вдосконалюються суспільні відносини, зміцнюються згуртованість класів і соціальних груп, братерська дружба всіх націй і народностей СРСР.

Досягнуто значних позитивних зрушень і в міжнародному житті. Ще більше зросла могутність країн соціалістичної співдружності. Зміцнили міжнародні позиції і авторитет Радянського Союзу. Кожен крок зовнішньополітичної діяльності Центрального Комітету КПРС, Політбюро ЦК пов'язаний з невтомною діяльністю Л. І. Брежнєва. Висунутим на XXIV з'їзді партії Програма миру стала могутнім позитивним фактором оздоровлення міжнародних відносин, повороту до розрядки напруженості і дедалі міцнішого утвердження принципів мирного співіснування між державами з різним соціальним ладом. Пристрасною боротьбою за мир Леонід Ілліч здобув глибоку повагу і вдячність усіх людей доброї волі нашої планети. Виявом цього було присудження йому Ленінської премії «За зміцнення миру між народами» і нагородження Золотою медаллю миру імені Ф. Жоліо-Кюрі.

Перебуваючи на посту Генерального секретаря ЦК КПРС, Л. І. Брежнєв приділяє велику увагу питанням економіки, створенню матеріально-технічної бази комунізму. Ленінський стиль його роботи характеризується вмінням виділити головне в кожній конкретній проблемі, виробити науково обгрунтовану політичну лінію, неухильно проводити в життя накреслену програму. «У Вашій особі, дорогий Леоніде Іллічу,— говорив тов. В. В. Щербицький на прийомі в Кремлі у зв'язку з 70-річчям Л. І. Брежнєва,— бойовий штаб нашої партії, її ленінський Центральний Комітет ось уже друге десятиріччя має керівника справді ленінської школи, цілеспрямованого і послідовного інтернаціоналіста, мудрого і далекоглядного політика, душевну і привабливу людину, яка уміє згуртувати і надихнути маси на великі діла»³.

Розробляючи економічну стратегію партії на сучасному етапі, Л. І. Брежнєв постійно акцентує увагу на якнайповнішому використанні переваг соціалізму, вдосконаленні системи планування, динамічному і пропорційному розвитку виробництва, його інтенсифікації, поліпшенні якості та ефективності всієї роботи. Корінні питання економічної стратегії Л. І. Брежнєв обгрунтував у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові партії. Найвищою метою економічної стратегії партії, вказував він, є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу, а також «...динамічний і пропорційний розвиток суспільного виробництва, підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства»⁴.

З іменем Л. І. Брежнєва тісно пов'язані видатні успіхи Радянської країни у розвитку сільськогосподарського виробництва. Принципові основи ленінської аграрної політики на сучасному етапі були викладені Л. І. Брежнєвим на березневому (1965 р.) Пленумі ЦК КПРС, розвинуті і конкретизовані у доповідях на XXIII, XXIV та XXV з'їздах партії. Минулого року ЦК КПРС з ініціативи Генерального секретаря прийняв

³ Там же.

⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 484.

постанову про спеціалізацію і концентрацію сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації і агропромислової інтеграції. Це сприяє глибоким соціально-економічним змінам на селі, активному перетворенню сільського господарства у високорозвинутий сектор соціалістичної економіки.

Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв постійно піклується про розвиток радянської науки, завжди підтримує в ній все нове і прогресивне, спрямовує увагу вчених на магістральні шляхи наукового прогресу, підкреслює необхідність здійснення великих загальнодержавних програм наукових розробок. З почуттям щирої вдячності сприйняли вчені Радянської України теплі слова, сказані Леонідом Іллічем на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС на адресу Академії наук Української РСР. Висока оцінка роботи науковців України надихає їх на нові творчі пошуки і відкриття, на дальше зміцнення зв'язків науки з виробництвом, на практичне розв'язання завдань, висунутих в історичних рішеннях XXV з'їзду КПРС.

Великий вклад вносить Л. І. Брежнєв у скарбницю марксизму-ленінізму. Фундаментальні теоретичні висновки про будівництво соціалізму та комунізму зроблені ним у Звітних доповідях ЦК КПРС XXIII і XXIV з'їздам партії, в доповідях «П'ятдесят років великих перемог соціалізму», «Справа Леніна живе і перемагає», «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та інших промовах і статтях, опублікованих у п'ятитомнику «Ленінським курсом». В них міститься розробка найважливіших теоретичних і практичних проблем, зокрема питань, пов'язаних з ученням про розвинуте соціалістичне суспільство. Програмним документом партії є «Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики», з яким Л. І. Брежнєв виступив на XXV з'їзді КПРС. В ньому зроблено глибокий і всебічний аналіз найважливіших процесів нашої епохи, революційно-перетворюючої діяльності партії і народу, ходу світового революційного процесу, розкрито їх закономірності і перспективи, висунуто кардинальні завдання ленінського внутрішнього і зовнішньополітичного курсу партії на сучасному етапі.

Основоположне значення для дальшого розвитку нашої Батьківщини мають висунуті Л. І. Брежнєвим положення з питань індустріального розвитку, аграрної політики, вдосконалення суспільних відносин, комуністичного виховання трудящих, зміцнення морально-політичної єдності суспільства, братерства і дружби всіх націй і народностей Радянського Союзу.

Видатний особистий вклад вносить Генеральний секретар ЦК КПРС у розробку і здійснення зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянської держави. Ця політика спрямована на зміцнення позицій соціалізму, справи миру і соціального прогресу. Л. І. Брежнєв сформулював важливі теоретичні положення, які стосуються дальшого зміцнення дружби і співробітництва СРСР з іншими соціалістичними країнами, а також країнами, що визволилися від колоніальної залежності, розвитку відносин з капіталістичними державами. Новим етапом у боротьбі за мирне співіснування стала загальноєвропейська нарада в Хельсінкі, у підготовці якої Л. І. Брежнєв, за загальним визнанням, відіграв виняткову роль. Він користується великою любов'ю і авторитетом у всіх людей доброї волі як визначний борець за мир, свободу і незалежність народів. Його заслуги у зміцненні світової соціалістичної співдружності відзначені найвищими нагородами братніх країн.

У короткому біографічному нарисі про Леоніда Ілліча Брежнєва його багатогранна плідна робота на благо радянського народу підсу-

мовується так: «В штурмові дні й ночі перших п'ятирічок, коли закладалися основи могутності соціалістичної Батьківщини, на вогненних фронтах Великої Вітчизняної війни, коли вирішувалася доля країни, і знову у вирі трудових героїчних буднів повоєнних років, коли стрімко піднімалося з руїн і попелу зруйноване гітлерівськими окупантами народне господарство, у славітій битві за освоєння цілини, на вищих керівних постах у партії й державі — завжди і скрізь Леонід Ілліч на передньому краї боротьби і творення, розділяє з народом його радості й знегоди»⁵.

Одержуючи орден Леніна і другу медаль «Золота Зірка» Героя Радянського Союзу, Л. І. Брежнєв сказав: «Я пишаюсь тим, що кожен день мого життя невіддільний від тих справ, якими жила і живе наша Комуністична партія, наша Радянська країна. Для мене над усе завжди було і лишається довір'я партії, довір'я народу»⁶.

Віддаючи данину глибокої поваги і визнання товаришу Л. І. Брежнєву, як керівникові ленінського типу, радянські люди пов'язують його плідну діяльність з усіма головними подіями в житті партії і народу. Послідовно вирішуючи великі й відповідальні завдання, поставлені партією, радянський народ впевнено йде до нових успіхів у будівництві комунізму.

⁵ Леонід Ілліч Брежнєв. Короткий біографічний нарис, К., 1976, стор. 161.

⁶ «Радянська Україна», 20 грудня 1976 р.

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

В. П. ПЛИСЮК (Львів)

СОЦІАЛЬНИЙ РОЗВИТОК СЕЛА В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Одним з важливих завдань сучасної аграрної політики партії є соціальний розвиток села. Суть цього завдання полягає в тому, щоб, як говорив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, «...на базі сучасної техніки і науки все більше зближувати характер праці селянина і праці робітника, впорядковувати побут села, підвищувати культуру сільського життя»¹. На практиці це означає поступову ліквідацію соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, між робітничим класом і селянством. Йти все далі по шляху зближення матеріальних і культурно-побутових умов життя міста і села, підкреслювалося на XXV з'їзді КПРС, є нашою програмною вимогою².

В ході втілення у життя комплексної програми розвитку сільського господарства, основи якої заклад безрезневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, досягнуто певних успіхів і в соціальному розвитку села. «Історія країни,— наголошувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії,— не знає такої широкої соціальної програми, як та, що була виконана за звітний період»³. Щоправда, «підбити підсумки соціального розвитку, та ще за короткий строк,— говорив Л. І. Брежнев, виступаючи перед виборцями Бауманського району м. Москви,— складніше, ніж в економіці,— динаміку соціальних процесів не завжди можна виразити цифрами. Але якщо говорити про тенденції, то вони простежуються досить ясно»⁴.

В чому ж виявляються найважливіші тенденції соціального розвитку села на етапі розвинутого соціалізму? Насамперед, у змінах умов праці, технології сільськогосподарського виробництва, у наближенні характеру праці колгоспного селянства до праці промислових робітників. «Йдучи по цьому шляху,— підкреслював Л. І. Брежнев,— ми будемо поступово розв'язувати одно з кардинальних завдань комуністичного будівництва — завдання стирання істотних відмінностей між містом і селом»⁵.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 549—550.

² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 55.

³ Там же, стор. 40.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 68.

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 300.

Оскільки характер праці залежить від знарядь, за допомогою яких вона здійснюється, партія в минуле десятиріччя особливу увагу приділяла науково-технічному прогресу сільськогосподарського виробництва. Цей курс дістав підтвердження й на XXV з'їзді КПРС. «...Тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки,— наголошувалося у Звіті Центрального Комітету партії,— можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»⁶.

Для забезпечення неухильного прогресу в сільському господарстві держава після березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС різко збільшила капіталовкладення на зміцнення його матеріально-технічної бази, зокрема на підвищення рівня механізації, електрифікації, на хімізацію, меліорацію тощо. Як зазначалося на XXV з'їзді КПРС, з 320 млрд. карбованців коштів, які одержало сільське господарство за всі роки Радянської влади, 213 млрд. було вкладено за дві останні п'ятирічки⁷. Якщо протягом 1966—1970 рр. капітальні вкладення держави і колгоспів у розвиток сільського господарства зросли майже на 34 млрд. крб. порівняно з попереднім п'ятиріччям, то в 1971—1975 рр. вони збільшилися на 49 млрд. і становили 131 млрд. крб. Протягом десятої п'ятирічки капіталовкладення в сільськогосподарське виробництво зростуть ще на 40,7 млрд. крб. і досягнуть 171,7 млрд. крб.⁸ Це майже дорівнюватиме сумі коштів, вкладених у сільське господарство країни за 1918—1970 рр.

Відповідно зростав обсяг капіталовкладень держави і колгоспів у розвиток сільського господарства Української РСР. Тільки в дев'ятій п'ятирічці на здійснення комплексної програми розвитку сільського господарства республіки держава і колгоспи вклали коштів у півтора рази більше, ніж за попередні п'ять років. Основні виробничі фонди колгоспів і радгоспів УРСР збільшилися за цей час в 1,6 раза і досягли 32 млрд. крб.⁹

В результаті вжитих партією заходів колгоспи і радгоспи країни за останні десять років одержали більше 3 мільйонів тракторів, 900 тис. зернозбиральних комбайнів, 1800 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів, у тому числі за роки дев'ятої п'ятирічки — 1700 тис. тракторів, 449 тис. зернозбиральних комбайнів, 1102 тис. вантажних і спеціалізованих автомобілів. У десятій п'ятирічці поставки техніки для села зростатимуть. Колгоспи і радгоспи одержать ще 1900 тис. тракторів, 538 тис. зернозбиральних комбайнів, 1350 тис. вантажних автомобілів і 1580 тис. тракторних причепів, сільськогосподарських машин на суму 23 млрд. крб., у тому числі на 10,3 млрд. крб. (на 54% більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці) механізмів і обладнання для ферм¹⁰. Колгоспи і радгоспи УРСР лише в 1965—1970 рр. одержали тракторів у 1,4, автомобілів — у 1,5, механізмів і обладнання для ферм — у 2 рази більше, ніж за сьому п'ятирічку. Протягом дев'ятої п'ятирічки енергоозброєність праці на селі зросла в республіці в 1,6 раза¹¹.

За минуле десятиріччя в нашій країні освоєно випуск багатьох нових високопродуктивних машин: швидкісних і потужних тракторів К-700, Т-150, МТЗ-80, зернозбиральних комбайнів «Нива», «Колос»,

⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 53.

⁷ Там же, стор. 55.

⁸ Народное хозяйство СССР в 1974 г., М., 1975, стор. 528; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 160.

⁹ Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 23.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 128, 231.

¹¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 34; Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 23.

«Сибиряк», нових бурякокомбайнів, плугів для швидкісної оранки, сівалок для точного висівання насіння, різноманітних установок для механізації робіт на тваринницьких фермах тощо. Нині наша промисловість виробляє для сільського господарства більш як 1400 найменувань машин та механізмів, тобто втричі більше, ніж у 1965 р.¹² В десятий п'ятиріччі зростає випуск тракторів з підвищеною робочою швидкістю і потужністю, розширюється виробництво сільськогосподарських знарядь та інших машин. В результаті енергоозброєність праці у сільському господарстві в розрахунку на одного працівника зростає із 17 кіньських сил у 1975 р. до 28 у 1980 р., тобто більш як в 1,6 раза¹³. У 1976—1980 рр., говорив на XXV з'їзді КПРС Л. І. Брежнев, для села «у півтора раза збільшаться поставки техніки, причому техніки більш сучасної, високопродуктивної і різноманітної. Це дасть можливість підійти до того, щоб в основному завершити комплексну механізацію в зерновому господарстві, значно підвищити рівень механізації в інших галузях землеробства, а також у тваринництві»¹⁴.

Широке впровадження машин та механізмів, електрифікація (споживання електроенергії сільським господарством країни зросло в 1965—1975 рр. з 21,1 млрд. *квт/год* до 74,0 млрд. *квт/год*, а в республіці з 4,5 млрд. *квт/год* до 12,8 млрд. *квт/год*), хімізація (використання мінеральних добрив з 1966 по 1975 р. зросло в країні у 2,8 раза, в республіці — в 3 рази), меліорація земель (за десять років у країні здано в експлуатацію 6,4 млн. *га* зрошуваних і понад 8 млн. *га* осушених земель)¹⁵ — дали змогу партії ще в роки дев'ятої п'ятирічки поставити питання про поступовий перехід від часткової до комплексної механізації виробничих процесів у сільському господарстві та організацію виробництва сільськогосподарських продуктів на промисловій основі. Про це, зокрема, йшлося на липневому (1970 р.) Пленумі ЦК КПРС, XXIV з'їзді партії, а також у постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому збільшенню виробництва яєць і м'яса птиці на промисловій основі», «Про розвиток виробництва продуктів тваринництва на промисловій основі» (1971 р.)¹⁶.

Застосування машин, як свого часу передбачав К. Маркс, привело не тільки до перевороту в технічному базисі виробництва, але й до змін у функціях робітників і в суспільних комбінаціях процесу праці¹⁷. Праця, за допомогою машин і механізмів перестає бути важкою і малокваліфікованою. Вона пред'являє нові, підвищені вимоги до людей, зайнятих на виробництві. Ці вимоги насамперед стосуються освітнього рівня та кваліфікаційної майстерності виробників. Крім того, механізована праця відкрила нові перспективи щодо її організації.

У господарствах, бригадах, на фермах з'явилась можливість запровадити позмінну роботу, спеціалізацію виробництва, міжгосподарське кооперування тощо. В умовах перетворення сільськогосподарської праці в різновидність індустріальної формується новий тип працівника, який за характером своєї роботи майже нічим не відрізняється від міського робітника. Поява на селі таких спеціалістів, як майстри-налад-

¹² Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 1, М., 1975, стор. 309.

¹³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 161.

¹⁴ Там же, стор. 56.

¹⁵ СССР в цифрах в 1975 году, М., 1976, стор. 74; Народне господарство Української РСР в 1974 р., К., 1975, стор. 96; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 55.

¹⁶ Решения партии и правительства по сельскому хозяйству, М., 1971, стор. 581—587, 691—700.

¹⁷ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 461.

чки, оператори, слюсарі-ремонтники, електрики, монтажники (нині в колгоспах і радгоспах працюють люди понад 150 професій) — яскраве свідчення розвитку цього процесу.

Значно змінилась і розширилась останнім часом система підготовки кадрів масових професій для сільського господарства. З 1962 р. в країні діє система сільських профтехучилищ, які готують кваліфікованих спеціалістів для колгоспів і радгоспів. Це дало змогу значно збільшити випуск необхідних для села кадрів. Якщо в 1960 р. в республіці за допомогою різних форм навчання було підготовлено 95 тис. механізаторів, то в 1970 р. — 145 тис. Затрати держави на підготовку механізаторських кадрів зросли за цей час із 173 млн. до 333 млн. крб. Значно розширилась спеціалізація підготовлюваних кадрів. Якщо в 1962 р. державні сільські профтехучилища випускали спеціалістів лише п'яти професій, то в 1975 р. — 75¹⁸. Нині у цій справі відкриваються нові перспективи. Йдеться про те, щоб підготовку кадрів масових професій здійснювати у профтехучилищах, які дають змогу здобути одночасно і спеціальність і загальну середню освіту. Це, з одного боку, викликано диференціацією професій на селі, а з другого, — їх інтеграцією, поєднанням різних спеціальностей та близьких за змістом трудових операцій, що вимагає додаткових знань, ширшого кругозору і веде до формування такого типу працівника, який поєднуватиме фізичну працю з розумовою. Крім того, це повністю відповідає курсу партії на перехід до загальної середньої освіти.

«Надходження на село нової і чимраз складнішої техніки — потужних тракторів, комбайнів, автомашин, зростання добробуту селян, поступове поліпшення культурно-побутових умов, — відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, — роблять сільськогосподарську працю все привабливішою, цікавішою, особливо для молоді, дають їй можливість набути високої кваліфікації»¹⁹. В сучасних колгоспах і радгоспах на спеціалізованих і механізованих фермах, а також на інших ділянках виробництва в останні роки помітно підвищилася роль молодих кваліфікованих кадрів, особливо механізаторів. Протягом 1965—1974 рр. кількість останніх у сільському господарстві країни зросла на 22,7% і досягла майже 3,8 млн. чол. При цьому частка трактористів і комбайнерів, які мають кваліфікацію першого класу, збільшилася з 10,2% до 23,6%²⁰. Так, на повністю механізованих фермах колгоспів і радгоспів Знам'янського району Кіровоградської області молодь до 30 років становить 60% усіх працюючих, а у високомеханізованому колгоспі ім. Фрунзе Новоодеського району Миколаївської області 75% тваринників — випускники місцевої середньої школи²¹.

Широке застосування машин і механізмів, розвиток підсобних промислових підприємств та промислів привели до змін у соціальній структурі сільського населення. Помітно збільшилася, наприклад, кількість робітників, зайнятих безпосередньо в сільському господарстві. Якщо в 1965 р. їх налічувалося 7,7 млн., то в 1973 р. — 8,4 млн. чол. Частка робітників у складі зайнятого сільського населення збільшилася ще по-

¹⁸ Народне господарство Української РСР в 1970 р. К., 1971, стор. 391; «Профессионально-техническое образование», 1971, № 3, стор. 3; Народное хозяйство СССР в 1970 г., М., 1971, стор. 527; «Правда», 21 лютого 1975 р.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 84.

²⁰ Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 1, М., 1975, стор. 232—233.

²¹ ПА ІПР при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 1720, арк. 163; «Сільські вісті», 16 березня 1971 р.

мітніше — з 29,4% у 1960 р. до 46,1% у 1970 р.²² Роль робітничого класу у виробничому і духовному житті села продовжує зростати.

Важливою тенденцією соціального розвитку села на сучасному етапі є зближення рівня добробуту міського і сільського населення. Партією і урядом за останнє десятиріччя було вжито щодо цього цілу низку заходів. Особливо велике значення для трудівників села мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 16 травня 1966 р. «Про підвищення матеріальної заінтересованості колгоспників у розвитку громадського виробництва», відповідно до якої з 1 липня 1966 р. колгоспи переходили на щомісячну гарантовану оплату праці колгоспників стосовно до тарифних розцінок оплати праці робітників радгоспів²³.

Запровадження гарантованої оплати праці в колгоспах докорінно змінило соціальне становище колгоспного селянства, наблизило його до робітників щодо розмірів заробітку. Якщо в 1965 р. оплата праці колгоспників становила дві третини заробітної плати робітників радгоспів, то в 1974 р. — три чверті. В середньому місячна оплата праці колгоспників зросла протягом 1965—1974 рр. більш як удвоє і досягла 91,5 крб. Заробітна плата робітників радгоспів збільшилася за цей період тільки в 1,8 раза і становить нині 124 крб.²⁴ Крім того, гарантована оплата праці наблизила колгоспників до робітників за формою одержання доходів. Раніше, як відомо, доходи колгоспників були переважно натуральними, тепер їх частка фактично знизилася до нуля, коли не лічити продукції, закупленої за пільговими цінами в рахунок гарантованої оплати праці. Якщо в 1959 р. грошова частка в оплаті праці колгоспників УРСР становила 46,6%, у 1968 р. — 90,2%, то в 1970 р. — 100%²⁵.

Значним кроком на шляху ліквідації відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством було встановлення пенсій для колгоспників. Гарантовану систему соціального забезпечення колгоспного селянства запроваджено ще в липні 1964 р. Проте тільки з 1 липня 1971 р. на колгоспників і членів їх сімей було поширено порядок нарахування пенсій, встановлений для робітників, службовців і членів їх сімей, підвищено мінімальний розмір пенсій в 1,7 раза. Тим самим у країні було завершено створення єдиної системи пенсійного забезпечення всіх непрацездатних членів суспільства. Видатки на соціальне забезпечення колгоспників з 1965 р. здійснюються з централізованого фонду, який формується за рахунок державного бюджету і спеціальних відрахувань колгоспів. При цьому слід зауважити, що розмір державних видатків на соціальне забезпечення колгоспників рік у рік зростає. Якщо в 1965 р. частка державних коштів у загальних видатках на пенсійне забезпечення колгоспників становила 46,5%, у 1970 р. — 64,5%, то в 1974 р. — близько 67%.

Відповідно до рішень III Всесоюзного з'їзду колгоспників у квітні 1970 р. була створена також єдина система соціального страхування колгоспників, яка передбачає виплату їм грошової допомоги при тимчасовій втраті працездатності і санаторно-курортне обслуговування трудівників села. Розмір допомоги колгоспникам при тимчасовій втраті

²² Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 2, стор. 350; Итоги Всесоюзной переписи населения в 1970 г., т. 5, М., 1972, стор. 162.

²³ Решения партии и правительства по сельскому хозяйству, М., 1971, стор. 135—137.

²⁴ Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 2, стор. 340.

²⁵ «Економіка Радянської України», 1971, № 5, стор. 73.

працевдатності тільки з 1964 по 1973 р. зріс більш як у 4 рази, а допомога жінкам по вагітності і родах — у 2,3 раза ²⁶.

Водночас у ці роки партія проводила політику, спрямовану на послідовне розширення сфери безплатного обслуговування сільських трудівників. У результаті істотно зросла роль суспільних фондів споживання на селі. У 1974 р. в середньому кожна колгоспна сім'я (в розрахунку на одного члена) одержувала з суспільних фондів споживання більше 270 крб., тобто $\frac{4}{5}$ виплат і пільг робітників і службовців. В цілому протягом 1965—1975 рр. реальні доходи колгоспників зросли майже вдвічі, тимчасом як робітників і службовців — майже в півтора рази. В десятій п'ятирічці на основі розширення виробництва і підвищення продуктивності праці доходи колгоспників від громадського господарства і далі зростатимуть швидшими темпами (у середньому на 24—27%), ніж заробітна плата робітників і службовців (на 16—18%) ²⁷.

Ще один важливий момент соціального прогресу на селі пов'язаний з наближенням структури реальних доходів колгоспників до структури реальних доходів робітників і службовців. У доходах колгоспної сім'ї помітно знизилася частка від особистого підсобного господарства (з 36,5% у 1965 р. до 26,6% у 1974 р.) ²⁸.

«Гуманізм нашого ладу, нашого соціалістичного суспільства, — говорив на XXV з'їзді КПРС Голова Ради Міністрів Союзу РСР тов. О. М. Косигін, — завжди, навіть у важкі часи, яскраво виявлявся в турботі про умови праці, охорону здоров'я, про зростання освіченості і культурного рівня радянських людей» ²⁹. Важливою тенденцією соціального розвитку села на сучасному етапі є ліквідація відмінностей між робітничим класом і колгоспним селянством у рівні освіти, культури та побуту. За останні десять років партія здійснила на селі широку програму житлового і культурно-побутового будівництва. З 1965 по 1975 р. у сільській місцевості було збудовано житла загальною площею 353,7 млн. кв. м. Це означає, що кожна третя сім'я переїхала у новий будинок або квартиру. За цей же період в селах введено в експлуатацію загальноосвітніх шкіл на 8,9 млн. учнівських місць, дошкільних закладів — на 1639 тис. місць, лікарень — на 142 тис. ліжок, більше 30 тис. підприємств побутового обслуговування ³⁰.

Особливістю сучасного розвитку села є те, що колгоспи й радгоспи дедалі активніше здійснюють свої соціальні функції. Це, зокрема, яскраво виявляється у тій ролі, яку вони відіграють у будівництві соціально-культурних і побутових закладів. Тільки за роки восьмої п'ятирічки в селах республіки було здано в експлуатацію 3153 школи на 785,7 тис. місць, в тому числі 2698 шкіл на 601,9 тис. учнівських місць збудовано колгоспами. За 4 роки дев'ятої п'ятирічки збудовано шкільних приміщень на 552,6 тис. учнівських місць ³¹. Важливе значення для дальшого розвитку народної освіти на селі має постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 6 липня 1973 р. «Про заходи по дальшому поліпшенню умов роботи сільської загальноосвітньої школи», в якій намічено широку програму будівництва сучасних шкільних приміщень, пришкільних інтернатів, будинків для вчителів, йдеться про об-

²⁶ Решения партии и правительства по сельскому хозяйству, стор. 458, 720, 723; Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 2, стор. 332, 341.

²⁷ Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 2, стор. 342; Материали XXV з'їзду КПРС, стор. 243.

²⁸ Народное хозяйство СССР в 1974 г., стор. 606.

²⁹ Материали XXV з'їзду КПРС, стор. 136.

³⁰ Народное хозяйство СССР в 1974 г., стор. 580, 592, 669.

³¹ Народное хозяйство Украинской РСР в 1974 г., стор. 429.

ладнання предметних кабінетів, бібліотек тощо³². Після прийняття цієї постанови партійні та радянські органи республіки визначили конкретні завдання щодо поліпшення умов роботи сільських шкіл, взяли під свій контроль будівництво нових шкільних приміщень та інтернатів. Значно зросли асигнування держави на ці потреби. Якщо в 1965 р. за рахунок державних коштів у сільській місцевості республіки було збудовано шкіл на 44 тис. учнівських місць, то в 1974 р. — на 96 тис. У десятиріччя в країні стануть до ладу нові загальноосвітні школи не менш як на 7 млн. учнівських місць, у тому числі приблизно на 4,5 млн. місць — у селах³³.

Для подолання відмінностей у рівні загальної і спеціальної освіти між трудівниками міста і села у сільській місцевості було значно розширено систему вечірніх та заочних шкіл. Ще в 1959—1965 рр. в республіці було додатково створено 1253 школи сільської молоді. Кількість учнів у вечірніх школах зросла за цей період з 71,2 тис. до 179,3 тис. чол., у тому числі дев'яти- та десятикласників — з 20,9 тис. до 154,3 тис., або більш як у 7,3 раза. На кінець восьмої п'ятирічки в республіці діяло 486 заочних середніх шкіл, з яких дві третини обслуговували сільську місцевість. Кількість учнів у заочних школах з 1960 по 1970 р. зросла з 52,3 тис. до 415,4 тис., тобто майже у 8 разів³⁴. В результаті вжитих заходів освітній рівень сільського населення за останні роки значно підвищився і наблизився до рівня освіти міського. Якщо в 1959 р. з кожної тисячі чоловік сільського населення, зайнятого в народному господарстві, вищу, середню та неповну середню освіту мали 316 чол., то в 1975 р. — 622 чол. При цьому темпи зростання освітнього рівня сільського населення були вищими, ніж міського. Співвідношення між рівнями середньої освіти міського і сільського населення змінилося з 1,7 : 1 в 1959 р. до 1,2 : 1 в 1975 р.³⁵

Значного прогресу досягнуто в ліквідації культурно-побутових відмінностей між містом і селом. Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, тепер 99% дворів колгоспників та будинків робітників і службовців радгоспів користуються електроенергією. Помітно зросла кількість газифікованих квартир. Якщо в 1965 р. у сільській місцевості було газифіковано 616 тис. квартир, то в 1974 р. — 10 924 тис., що становило 25% усіх газифікованих квартир країни³⁶.

Неухильно розширялася на селі мережа клубів, будинків культури, кінотеатрів, бібліотек, лікарень, їдалень та інших культурно-побутових закладів. З 1965 по 1974 р. тільки мережа клубів та будинків культури Міністерства культури УРСР в селах республіки зросла на 3598 і досягла 19 166. Крім того, у сільській місцевості діяло 1829 колгоспних клубів та 1132 клуби інших відомств і організацій, а загалом налічувалося 22 117 клубів і Будинків культури³⁷. Більш як 80% з них на кінець восьмої п'ятирічки розміщувалося у нових, добре обладнаних приміщеннях³⁸.

Зросла й мережа сільських бібліотек, зокрема підпорядкованих Міністерству культури УРСР. Якщо в 1965 р. в республіці їх діяло

³² «Правда», 6 липня 1973 р.

³³ Народне господарство Української РСР в 1974 р., стор. 429; Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 248.

³⁴ Народне господарство Української РСР в 1966 р., К., 1967, стор. 548; Народне господарство Української РСР в 1970 р., стор. 481.

³⁵ Народное хозяйство СССР в 1974 г., стор. 40.

³⁶ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 129; Народное хозяйство СССР в 1974 г., стор. 591.

³⁷ Народне господарство Української РСР в 1974 р., стор. 534.

³⁸ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 8, спр. 178, арк. 232.

14 103, то в 1974 р. — 18 167. Крім того, працювали 228 колгоспних бібліотек і 875 бібліотек інших відомств і організацій — загалом 19 270 бібліотек. З 1965 по 1974 р. книжковий фонд тільки бібліотек Міністерства культури зріс на 52,5 млн. примірників³⁹. Це дало змогу поліпшити бібліотечне обслуговування сільського населення. Спираючись на громадський актив, сільські бібліотеки організували пункти видачі книг на фермах та інших виробничих дільницях, створили книгопересувки для обслуговування віддалених населених пунктів. У 1966 р. членами бібліотечних рад, завідуючими книгопересувками та пунктами видачі літератури, книгоношами працювало більш як 300 тис. сільських книголюбів. З їх допомогою понад 16 тис. бібліотек республіки перейшло в ці роки на роботу з відкритим фондом, 6 тис. працювало без вихідних або з подовженим робочим днем⁴⁰.

В результаті цих заходів загальна кількість читачів на селі зростала швидше, ніж у місті. Якщо у 1960 р. сільськими бібліотеками країни користувалося 23,6 млн. читачів, то в 1974 р. — 42,2 млн. або на 18,6 млн. більше. В міських бібліотеках за цей же час кількість читачів збільшилася на 11,6 млн. чол. Середнє число книговидач на одного читача в сільських бібліотеках наблизилося до рівня книговидач у міських і в 1974 р., відповідно, становило 18,1 і 22,1 книги⁴¹.

Значно зміцніла матеріальна база сільських закладів культури, поліпшилося їх комплектування кваліфікованими кадрами. Все це в комплексі сприяло перетворенню клубів, Будинків культури та бібліотек у справжні центри духовного життя на селі. Свідченням цього була активна участь сільських трудівників у масовій роботі культосвітніх закладів. Так, кількість гуртків художньої самодіяльності при сільських клубах і Будинках культури зросла з 79 500 у 1960 р. до 128 тис. у 1970 р. Якщо в 1960 р. у кожній клубній установі республіки їх працювало в середньому 4, а на кожну тисячу чол. у роботі гуртків брало участь 44 чол., то в 1970 р. ці цифри, відповідно, становили 6 гуртків і 56 чол. Загалом 1970 р. в самодіяльних гуртках сільських клубів налічувалося 1800 тис. чол. Щороку вони давали більш як 360 тис. спектаклів і концертів, які відвідувало близько 60 млн. чол.⁴²

Поліпшилося й кінообслуговування сільського населення. Кількість стаціонарних кіноустановок на селі збільшилася з 11 347 у 1960 р. до 23 792 у 1974 р., а пересувних — скоротилася з 4496 до 556. В середньому кожний мешканець села тепер відвідує кіносеанси 18 разів на рік, тобто стільки ж, скільки й міський житель⁴³.

Нині село, по суті, зрівнялося з містом за кількістю передплатних видань, одержуваних на кожну сім'ю. В 1975 р. сільські жителі передплачували на 57 млн. примірників газет і журналів більше, ніж у 1966 р. Тепер кожна сім'я, що живе на селі, в середньому одержує близько 4 передплатних видань, або у 2,5 раза більше, ніж у 1964 р.⁴⁴

Як відзначалося на XXV з'їзді КПРС, село дедалі більше насичується такими товарами культурно-побутового призначення, як радіоприймачі, телевізори, холодильники, пральні машини, пілососи тощо. Тільки з 1960 по 1970 р. число радіоприймачів у селах республіки

³⁹ Народне господарство Української РСР в 1974 р., стор. 530, 533.

⁴⁰ Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 8, спр. 159, арк. 34; «Культура і життя», 5 травня 1966 р.

⁴¹ Народное хозяйство СССР в 1974 г., стор. 711.

⁴² Архів Міністерства культури УРСР, ф. 4, оп. 1, спр. 50, арк. 52, 114; спр. 71 арк. 70.

⁴³ Народне господарство Української РСР в 1974 р., стор. 536.

⁴⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 102; Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 2, стор. 51, 244.

збільшилося на 788 тис., а кількість трансляційних точок зростає з 4418,5 тис. у 1960 р. до 5228,1 тис. у 1974 р., або на 809,6 тис.⁴⁵ Важливу роль у соціальному прогресі на селі відіграє телебачення, яке ліквідувало колишню ізольованість села, наблизило його трудівників до життя промислових і культурних центрів. Про популярність телебачення серед сільських жителів свідчать такі дані. Якщо в 1960 р. в селах республіки налічувалося лише 27,7 тис. телевізорів, то в 1971 р. — 2678 тис., або в 96,6 раза більше. За цей самий період загальна кількість телевізорів у населення республіки зростає тільки в 10 разів. Зараз майже дві третини сімей, які живуть у селах, мають телевізори⁴⁶.

Виходячи з основних тенденцій соціального розвитку села і науково-технічного прогресу в сільськогосподарському виробництві, партія пред'явила нові вимоги до забудови сільських населених пунктів та їх архітектурного оформлення. В роки восьмої п'ятирічки розгорнулося будівництво експериментально-показових селищ колгоспів і радгоспів. 15 з них було споруджено до 1970 р. Високу оцінку партії та уряду дістала забудова сіл Кодакі Васильківського району на Київщині, Шляхове Бершадського району на Вінниччині та інших. Зокрема, проекту і забудові села Кодакі у 1971 р. було присуджено премію Ради Міністрів СРСР⁴⁷.

Важливу роль у дальшому розвитку будівництва сільських населених пунктів відіграла прийнята в жовтні 1969 р. постанова Ради Міністрів УРСР «Про комплексне експериментально-показове будівництво селищ радгоспів і колгоспів Української РСР у 1971—1975 рр.», де йшлося про зразки забудови, про забезпечення селищ водою, теплом, газом, про розробку кращих проектів громадських будівель — шкіл, клубів, лікарень, магазинів, їдалень тощо⁴⁸. Тепер у кожній області на базі великих високопродуктивних господарств створено зразкові села. Це, по суті, селища міського типу, з усіма перевагами сільського способу життя і міським рівнем культурно-побутового обслуговування. Партія і уряд багато роблять для того, щоб від експериментально-показового будівництва поступово перейти до масової перебудови сільських населених пунктів. З цією метою в дев'ятій п'ятирічці партійні і радянські органи на місцях, як правило, розробляли плани соціального розвитку сіл і населених пунктів.

Велика увага приділяється впорядкуванню сіл: прокладаються асфальтовані шляхи, відкриваються нові автобусні лінії. Як відзначалося на XXIV з'їзді Компартії України, за останні роки села збагатилися новими архітектурними ансамблями, площами, парками, зонами відпочинку⁴⁹. Значно зросли за останні роки мережа підприємств побутового обслуговування та обсяг виконуваних ними послуг. Особливо швидкими темпами розвивалися на селі підприємства громадського харчування. Якщо кількість підприємств роздрібної торгівлі в республіці збільшилася протягом 1960—1974 рр. з 54 346 до 68 217, або в 1,2 раза, то підприємств громадського харчування — з 6232 до 17 072, або у 2,7 раза⁵⁰. Особлива увага зверталася на розширення виробни-

⁴⁵ Народне господарство Української РСР в 1970 р., стор. 339; Народне господарство Української РСР в 1974 р., стор. 363—364.

⁴⁶ Народне господарство Української РСР в 1971 р., К., 1972, стор. 310.

⁴⁷ І. Старовойтенко, Л. Старовойтенко. Україна у дев'ятій п'ятирічці, К., 1972, стор. 128—129.

⁴⁸ «Радянська Україна», 31 жовтня 1969 р.

⁴⁹ Матеріали XXIV з'їзду Компартії України, стор. 38.

⁵⁰ Народне господарство Української РСР в 1974 р., стор. 488.

цтва напівфабрикатів у системі споживчої кооперації. Тільки за роки восьмої п'ятирічки воно зросло на 74%⁵¹.

Помітно збільшилася на селі в ці роки кількість майстерень і комбінатів побутового обслуговування. Обсяг побутових послуг сільському населенню країни протягом 1964—1974 рр. зріс у 7,2 раза, тимчасом як міському — лише в 3,3 раза. У десятій п'ятирічці обсяг реалізації побутових послуг населенню зростає в 1,5 раза, в тому числі у сільській місцевості в 1,7 раза⁵². Таким чином, і в цій важливій сфері намітилася тенденція до ліквідації відмінностей між містом і селом.

Зрозуміло, що докорінні зміни в соціальному житті села неможливо виміряти лише статистичними показниками. Вони постійно виявляються і в свідомості, і в трудовій та політичній активності трудівників села, в їх психології. Безперечним є й те, що в ході виконання соціальних завдань партії міцніє спільність інтересів усіх класів і соціальних груп нашої країни, активнішим стає процес їх зближення.

«Висуваючи широку соціальну програму,— говорив Л. І. Брежнєв на XXV з'їзді КПРС,— партія виходить з того, що її виконання сприятиме підвищенню трудової активності робітників, колгоспників і інтелігенції, стане новим стимулом кращої роботи кожного»⁵³. В свою чергу, високопродуктивна праця трудівників міста й села буде запорукою успішного втілення в життя соціальної політики партії, спрямованої на дальше зближення способу життя та інтересів працівників індустрії і сільського господарства, людей фізичної і розумової праці.

В. Ф. Плисюк

СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ СЕЛА В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье на основе решений партии и правительства, преимущественно на материалах XXV съезда КПСС, раскрыты основные закономерности и направления социального развития села на современном этапе, показан процесс постепенной ликвидации социально-экономических и культурно-бытовых различий между городом и деревней, между рабочим классом и крестьянством.

⁵¹ «Правда Украины», 14 травня 1971 р.

⁵² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 247; Проблемы аграрной политики КПСС на современном этапе, т. 2, стор. 338.

⁵³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 46.

До 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

Н. М. ЯКУПОВ (Одеса)

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ — ВЗІРЕЦЬ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СТРАТЕГІЇ І ТАКТИКИ

У жовтні 1917 р. розпочалася нова глава всесвітньої історії --- людство ступило на шлях переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму. «Велика Жовтнева соціалістична революція,— зазначалося в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— дала світові зразок розв'язання корінних соціальних проблем: повалення влади експлуататорів і встановлення диктатури пролетаріату, перетворення приватної, буржуазно-поміщицької власності в суспільну, соціалістичну, справедливого розв'язання аграрного питання на користь селян, визволення залежних народів від колоніального і національного гніту, створення політичних та економічних передумов побудови соціалізму»¹.

Досвід більшовицької партії в справі підготовки і здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції має величезне значення для комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн, національно-визвольного руху, всіх революційних сил сучасності. У нашій країні вже видано ряд фундаментальних досліджень, в яких розкриваються закономірності Жовтневої революції, її інтернаціональний характер і все-світньо-історичне значення. Серед багатьох наукових праць, присвячених багатогранній діяльності ленінської партії в період підготовки і проведення соціалістичної революції, відзначимо, насамперед, «Історію Коммунистической партии Советского Союза» (т. 3, кн. 1, М., 1967). Вийшли у світ також монографії, в яких висвітлюються питання про рушійні сили революції, про історичний досвід Великого Жовтня². Великим вкладом у марксистсько-ленінську науку стали також тези ЦК КПРС до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, а також доповіді і промови Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва про ці події всесвітньо-історичного значення³. В них показано інтернаціональний харак-

¹ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1969, стор. 15—16.

² И. И. Минц. История Великого Октября, т. 1—3, М., 1967—1973; К. И. Зародов. Три революции в России и наше время, М., 1975; Гегемония пролетариата в трех русских революциях, М., 1975; Исторический опыт Великого Октября, М., 1975; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2, К., 1967; та ін.

³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС, К., 1970; Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—5, К., 1971—1976.

тер лєнінського вчення про соціалістичну революцію, міжнародне значення досвіду КПРС.

Великий Жовтєнь яскраво підтвердив силу і життєвість марксистсько-лєнінської теорії соціалістичної революції, дав світу перевірєний на практиці зразок розв'язання назрілих завдань суспільного розвитку, показав єдино правильний шлях соціального і національного визволення, боротьби за мир, демократію і соціалізм. Трудящі всього світу на прикладі Жовтня переконалися, що звільнитися від експлуатації можна лише в результаті соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Досвід більшовицької партії має величезне теоретичне і суспільно-політичне значення.

Розробляючи стратегію і тактику боротьби за повалення влади капіталу, основоположники наукового комунізму вказували, що для ліквідації панування буржуазії необхідно зламати її опір, що «...соціалізм не може бути здійснений без революції»⁴. Переможна пролетарська революція в Росії і наступні події, що відбулися в світі, блискуче підтвердили правильність марксистсько-лєнінського вчення про революційну перебудову світу, довели антинауковість реформістських і ревiзiоністських концепцій. В. І. Ленін у статті «Про боротьбу всередині Італійської соціалістичної партії» писав: «Знищення капіталізму та його слідів, запровадження основ комуністичного ладу становить зміст нової епохи всесвітньої історії, що тепер почалася. І лозунгами нашої епохи неминує є і повинні бути: знищення класів; диктатура пролетаріату для здійснення цієї мети; нещадне викривання дрібнобуржуазних демократичних передсудів щодо свободи і рівності, нещадна боротьба з цими передсудами. Хто не зрозумів цього, той нічого не зрозумів у питаннях про диктатуру пролетаріату...»⁵.

Вороги марксизму поширюють ілюзії про можливість соціальних змін без революції, без диктатури пролетаріату. Наприклад, О. Бауєр пропонував здійснити мирну експропріацію експропріаторів без конфіскації їх власності. Критики марксистсько-лєнінського вчення намагаються «довести» несумісність диктатури пролетаріату і демократії, однак їх зусилля даремні.

Історія трьох російських революцій, громадянська війна, розв'язана експлуататорськими класами в молодій Країні Рад, переконливо показали, що вони захищають свої привілеї всіма силами, не зупиняючись перед застосуванням найжорстокіших форм терору, насильства тощо. Про це свідчили також розгром Угорської Радянської республіки і революційного руху німецьких трудящих, криваві події в Чилі у 70-х роках і т. п. Тому В. І. Ленін вказував, що «ми до і після Жовтневої революції стояли на тій точці зору, що народження нового ладу неможливе без революційного насильства... Без революційного насильства, спрямованого на безпосередніх ворогів робітників і селян, неможливо зламати опір... експлуататорів»⁶. Однак слід зазначити, що класове насильство революційних сил — це вимушений захід. В історії визвольного руху було чимало трагічних подій, коли знехтування революційним насильством щодо буржуазії спричиняло поразку робітничого класу, після якої починалися масові репресії проти народних мас. У передсмертній агонії експлуататорські класи застосовують найжахливіші методи придушення революційного руху народних мас. «Марксисты,— підкреслював В. І. Ленін,— ніколи не забували, що насильство немину-

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 415.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 404.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 112—113.

че буде супутником краху капіталізму в усьому його масштабі і народження соціалістичного суспільства»⁷. Революційне насильство марксистів застосовують, враховуючи конкретно-історичну обстановку, і не вважають його самоціллю. Основоположники наукового комунізму не заперечували і мирний шлях розвитку соціалістичної революції, тобто без збройного повстання. Вони неодноразово писали, що для пролетаріату найбільш прийнятним є саме мирний розвиток революції, знищення приватної власності мирним шляхом. «Повстання було б безумством там,— вказував К. Маркс,— де мирна агітація привела б до мети швидшим і вірнішим шляхом»⁸. Підкреслюючи заінтересованість пролетаріату у мирному розвитку революції, В. І. Ленін зазначав: «Робітничий клас волів би, звичайно, *мирно* взяти в свої руки владу...»⁹.

З березня 1917 р. до розстрілу липневої демонстрації в Петрограді і після розгрому корніловщини партія більшовиків проводила курс на мирний розвиток революції. Адже своєрідність обстановки в умовах двовладдя давала можливість Радам взяти владу в свої руки. Щодо цього В. І. Ленін писав: «Зброя в руках народу, відсутність насильства ззовні над народом — ось у чому була *суть* справи. Ось що відкривало і забезпечувало мирний шлях розвитку вперед усієї революції»¹⁰. У 1917 р. більшовики показали приклади точного аналізу конкретної обстановки, стримували народні маси від передчасних виступів і цим самим не дали змоги контрреволюції спровокувати сутичку в не вигідних для пролетаріату умовах.

Марксизм розглядає повстання як мистецтво. Ф. Енгельс підкреслював, що «воно підпорядковане певним правилам, забуття яких веде до загибелі партії, винної в їх недодержанні»¹¹. У розпал підготовки до збройного повстання, нагадуючи про основні правила цього мистецтва, вироблені К. Марксом, В. І. Ленін писав:

«1) Ніколи *не гратися* з повстанням, а, починаючи його, знати твердо, що треба *йти до кінця*.

2) Необхідно зібрати *велику перевагу сил* у вирішальному місці, у вирішальний момент, бо інакше ворог, який має кращу підготовку і організацію, знищить повстанців.

3) Якщо повстання почато, треба діяти з якнайбільшою *рішучістю* і неодмінно, безумовно переходити *в наступ*. «Оборона є смерть збройного повстання».

4) Треба намагатися захопити зненацька ворога, вловити момент, поки його війська розкидані.

5) Треба добиватися *щодня* хоч маленьких успіхів (можна сказати: щогодини, коли справа йде про одне місто), підтримуючи, що б то не стало, *моральну перевагу*»¹². Партія більшовиків, очолювана В. І. Леніном, всебічно підготувала пролетаріат Росії до вирішальних битв.

Жовтнева революція є зразком розв'язання стратегічних завдань і здійснення тактичних прийомів боротьби за встановлення диктатури пролетаріату. Величезною заслугою В. І. Леніна був не тільки розвиток теорії соціалістичної революції, яка збагатила марксистсько-ленінське вчення, він — неперевершений стратег пролетарської революції — точно визначив напрям головного удару і сили, які мали його завдати.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 45.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 17, стор. 613.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 253.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 11.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 8, стор. 95.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 34, стор. 363.

Ленінський план збройного повстання — взірць творчого розв'язання завдань революційної боротьби. Насамперед, дуже вдало було обрано момент початку повстання. В. І. Ленін рішуче виступив проти тих, хто пропонував питання про початок повстання ставити в залежність від часу відкриття з'їзду Рад. 24 жовтня 1917 р. він писав членам ЦК партії, що далі зволікати з розв'язанням цього питання не можна: «Треба, що б то не стало, сьогодні ввечері, сьогодні вночі арештувати уряд... Було б загибеллю або формальністю чекати хиткого голосування 25 жовтня, народ має право і повинен розв'язувати такі питання не голосуванням, а силою... Це довела історія всіх революцій, і безмірним був би злочин революціонерів, якби вони пропустили момент, знаючи, що від них залежить *врятування революції*, запропонування миру, врятування Пітера, врятування від голоду, передача землі селянам... Прогаєння у виступі смерті подібне»¹³.

Вибираючи момент початку повстання, партія більшовиків виходила з наявності в країні революційної ситуації. У статті «Криза назріла» Ленін писав: «В Росії переломний момент революції безсумнівний»¹⁴. Після розгрому корніловщини народні маси безпомилково зробили вибір на користь революційних сил: «Перемога повстання з *а б е з печена* тепер більшовикам: ...ми можемо... вдарити *раптово* і з трьох пунктів, з Пітера, з Москви, з Балтійського флоту...»¹⁵.

Здійснюючи на практиці геніальну ленінську тактику створення величезної переваги сил на вирішальній ділянці боротьби у вирішальний момент, більшовицька партія зробила все можливе для успіху збройного повстання. Загальна кількість революційних сил у Петрограді дорівнювала майже 120 тис. чол. Цій армії революційних робітників, солдатів і матросів протистояли нечисленні, ненадійні, деморалізовані загони юнкерів, офіцерів і козаків, в яких налічувалося близько 8 тис. чол.¹⁶ Створення величезної переваги сил на вирішальній ділянці боротьби у вирішальний момент було однією з основних причин швидкої перемоги Жовтневого збройного повстання і зумовило його відносно безкровний характер*.

Видатну роль у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції відіграв пролетаріат Петрограда. Він першим завдав вирішального удару класовому ворогу, скинув Тимчасовий уряд, поклав початок перебудові державного апарату.

Буржуазні реакційні історики, заперечуючи закономірності соціалістичної революції, намагаються «переконати» читачів, нібито Жовтнева революція була непролетарською, неправильно висвітлюють питання про її рушійні сили. У працях сучасних реакціонерів знову повторюються давно спростовані радянськими дослідниками різні фальсифікаторські твердження. Так, П. Феденко у книзі «Нова історія КПРС», виданій у Мюнхені в 1960 р., пише, що Жовтнева революція — це переворот, здійснений без участі робітників, «повстання солдатів, яким більшовики обіцяли негайний мир». Таким чином наймані буржуазні писакки, що спеціалізуються на фальсифікації історії Жовтня, ігнорують титанічну діяльність партії більшовиків щодо створення політичної армії революції.

Бойовитість і революційна енергія російського робітничого класу дали йому змогу стати авангардом світового пролетаріату. В. І. Ленін

¹³ Там же, стор. 414—415.

¹⁴ Там же, стор. 261.

¹⁵ Там же, стор. 267.

¹⁶ Большевики Петрограда в 1917 году, Л., 1957, стор. 678, 693.

* Як відомо, у жовтневі дні 1917 р. в Петрограді було вбито 6 чол. і 50 — поранено («Бюллетени Бюро военных комиссаров», № 2, 30 грудня 1917 р., стор. 5).

підкреслював, що «російському пролетаріатові багато дано: ніде в світі не вдалося ще робітничому класові розгорнути таку революційну енергію, як у Росії»¹⁷. Класова свідомість російського пролетаріату, його величезна революційна енергія спростували застарілі догми про співвідношення між чисельністю робітничого класу та його впливом на хід революційної боротьби. У Росії пролетаріат не становив більшості населення. В 1917 р. налічувалося близько 3,5 млн. фабрично-заводських і гірничих робітників — основного ядра російського пролетаріату (всього було приблизно 20 млн. робітників). Бойовим загоном робітничого класу країни був пролетаріат України (понад 3,5 млн. чол., з них близько чверті — промислові робітники¹⁸). Великими пролетарськими центрами України були Луганськ, Юзівка, Харків, Катеринослав, Маріуполь, Миколаїв та Одеса. Так, близько $\frac{2}{3}$ фабрично-заводських робітників України працювали в Катеринославській і Харківській губерніях¹⁹. Саме це зумовило роль Донбасу як бази соціалістичної революції. Дійсність повністю спростувала вигадки буржуазних фальсифікаторів про те, ніби на Україні Жовтнева революція не мала пролетарської бази.

Під керівництвом ЦК РСДРП(б) більшовицькі організації провели значну роботу для створення військових сил революції. У всіх адміністративних та економічних центрах України були сформовані загони Червоної гвардії. Так, наприкінці 1917 р. в Києві налічувалося близько 4 тис. червоногвардійців, в Одесі, Катеринославі і Харкові — по 3 тис.²⁰ Загалом у країні в цих загонах об'єднано 200 тис. чол. Це був збройний авангард революції²¹.

Жовтнева революція довела правильність марксистсько-ленінського вчення про керівну роль пролетаріату в революції. Його вірними союзниками були найбідніше селянство та напівпролетарські елементи міста і села. При розв'язанні питання про союзників робітничого класу в соціалістичній революції партія враховувала об'єктивні процеси, що проходили на селі. В. І. Ленін писав, що на той час у Росії налічувалося близько 15 млн. селянських господарств, з них — близько 10 млн. бідняцьких, приблизно 3 млн. — середняцьких, решта — куркульські²². Біднота була кровно зацікавлена в перемозі пролетарської революції.

Послідовна програма революційних перетворень, висунута більшовиками, та їх невтомна діяльність у справі політичного виховання селянства дали змогу злити в єдиний потік боротьбу робітничого класу за соціалізм із боротьбою селянства за землю. Адже лише у березні — жовтні 1917 р. відбулося 5782 селянські виступи²³, які мали яскраво виражений політичний характер.

У боротьбі за союзників пролетаріату партія надавала винятково важливе значення роботі в армії. Розробляючи стратегію і тактику соціалістичної революції, В. І. Ленін указував на необхідність залучення військ на бік повсталого народу. Він підкреслював, що неможливо повалити капіталізм, не розбивши його військової машини. Висновок В. І. Леніна про необхідність заміни військової машини експлуататорських класів новою, соціалістичною армією — неогігантський внесок у теорію марксизму.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 171.

¹⁸ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1, стор. 27.

¹⁹ Там же, стор. 26.

²⁰ Там же, стор. 279.

²¹ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 3, кн. I, стор. 264.

²² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 38.

²³ М. С. Дубровский. Крестьянство в 1917 г., М.-Л., 1927, стор. 56.

У 1917 р. в російській армії налічувалося понад 10 млн. чол.²⁴ Партия більшовиків здійснила гігантську за масштабами роботу по її революціонізуванню. «Армія була... уже на жовтень — листопад 1917 року наполовину більшовицькою», — писав В. І. Ленін. — Більшовики підготували це всією своєю пропагандою, агітацією, нелегально-організаційною роботою з серпня 1914 року»^{25–26}. Особливого розмаху набула ця діяльність у період підготовки соціалістичної революції. Вона проводилася на всіх фронтах і у військових округах. Наприклад, у 1917 р. на Україні дислокувалися війська Південно-Західного фронту, Київського та Одеського військових округів загальною кількістю майже 3,7 млн. чол. Наприкінці року тут працювало більше 56,5 тис. членів РСДРП(б). Найбільших успіхів у завоюванні солдатів на бік народу вони досягли у великих пролетарських центрах. Так, більшовики мали значний вплив у 30-му, 232-му запасних піхотних і 1-му саперному полках, розміщених у Харкові, 271-му запасному піхотному полку (Катеринослав), 3-му авіаційному парку, 147-й пішій Воронежській дружині (Київ), 1-му авіаційному парку, 49-му запасному піхотному полку та інших частинах в Одесі, 45-му запасному піхотному полку, морському напівекіпажі у Миколаєві і в багатьох частинах великих і малих гарнізонів, а також у діючій армії²⁷. У період збройної боротьби за владу Рад краща, найбільш свідомо частина солдатських мас була на боці повсталого народу. Це — одна з причин перемоги Жовтневої революції.

Перша в історії переможна пролетарська революція відбулася в багатонаціональній країні. Враховуючи складність розв'язання національного питання в Росії, більшовики проводили гнучку тактику, спрямовану на злиття національно-визвольного руху з боротьбою народних мас за соціалістичну перебудову суспільства, згуртовували їх під лозунгом пролетарського інтернаціоналізму. Соціалістична революція була інтернаціональною за своєю природою. Вона розв'язувала корінні завдання соціального і національного визволення. В її перемозі були кровно зацікавлені пролетаріат і найбідніші верстви селянства всіх націй і народностей Росії. Тому В. І. Ленін закликав більшовиків боротися «...за використання в цілях соціалістичної революції всіх національних рухів проти імперіалізму»²⁸.

Шовіністична політика самодержавства була спрямована проти єдності революційних сил і розрахована на те, щоб відвернути трудящих від революції. «Тому соціал-демократія, — вчив В. І. Ленін, — з усією енергією повинна перестерігати пролетаріат і трудящі класи всіх національностей від прямого обману їх націоналістичними лозунгами «своєї» буржуазії, яка солоденькими або палкими розмовами про «батьківщину» намагається роз'єднати пролетаріат і відвернути його увагу від витівок буржуазії... Пролетаріат не може вести боротьбу за соціалізм і відстоювати свої повсякденні економічні інтереси без найтіснішого і найповнішого союзу робітників усіх націй...»²⁹. Ленінські вказівки про те, що боротьба за соціалізм нерозривно зв'язана з інтернаціональною єдністю трудящих лягли в основу діяльності більшовиків щодо залучення трудящих усіх національностей на бік пролетарської революції.

²⁴ Мировая война в цифрах, М.-Л., 1934, стор. 13.

^{25–26} В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 8.

²⁷ Н. М. Якупов, Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия, К., 1972, стор. 38, 42; його ж. Борьба за армию в 1917 году, М., 1975, стор. 154, 227—228; його ж. Большевики во главе революционных солдатских масс, К., 1967, стор. 223, 225.

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 38.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 302.

У 1917 р. на Україні національне питання також було одним з найважливіших. Тут буржуазні націоналісти, об'єднавшись у березні 1917 р. навколо Центральної ради, виступили єдиним фронтом проти революційних сил. Розраховуючи очолити національний рух, буржуазно-націоналістичні партії всіх мастей намагалися ізолювати народні маси України від російського пролетаріату, протиставити йому національно-визвольну боротьбу українського народу.)

Більшовики України викривали контрреволюційний, антинаціональний характер Центральної ради і буржуазно-націоналістичних партій, на конкретних прикладах показували, якої шкоди єдності трудящих завдавала їх політика. У згуртуванні народних мас під лозунгами пролетарського інтернаціоналізму величезну допомогу більшовикам України подавали Центральний Комітет РСДРП(б) і особисто В. І. Ленін. У ленінських працях «Не демократично, громадянин Керенський!», «Україна», «Україна і поразка правлячих партій Росії» та інших більшовики України знаходили відповіді на питання, що поставили перед ними. А в цілому з березня до 25 жовтня 1917 р. газети України вмістили більше 124 праць В. І. Леніна³⁰. У них викривалася великодержавна політика Тимчасового уряду і роз'яснювалося, що завданням більшовиків є боротьба за зміцнення союзу робітників і селян України та Росії.

Партія більшовиків була єдиною партією, яка мала науково обґрунтовану програму з національного питання. Її розв'язання вона ставила в пряму залежність від переможної пролетарської революції. Діяльність місцевих більшовицьких організацій у справі інтернаціонального згуртування трудящих була великим вкладом у загальнопартийну боротьбу за підготовку соціалістичної революції.

Російський пролетаріат очолив національно-визвольний рух у країні, рішуче боровся проти проявів шовінізму і буржуазного націоналізму. Будучи гегемоном визвольної боротьби, він згуртував навколо ленінської програми з національного питання трудящих різних національностей.

Пролетарський інтернаціоналізм є об'єктивною необхідністю, обов'язковою умовою перемоги пригноблених над експлуататорами, могутньою зброєю соціального і національного визволення трудящих. Ці ленінські положення — основа стратегії і тактики більшовиків у боротьбі за соціалізм. Своєю діяльністю у справі інтернаціонального згуртування народних мас у 1917 р. партія більшовиків зірвала плани буржуазії, розраховані на розкол революційних сил. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав, що «однією з чудових рис Жовтневої революції був пролетарський інтернаціоналізм, який міцними узами зв'язав робітників Росії з їх братами по класу в усьому світі»³¹. У Жовтневій революції активну участь взяли зарубіжні інтернаціоналісти, які перебували в той час у Росії. Зі зброєю в руках вони захищали Республіку Рад в боях з білогвардійцями та інтервентами.

Важливе значення для мобілізації мас мали політичні лозунги партії робітничого класу. «Якщо правильні лозунги, — писав В. І. Ленін, — якщо правильна тактика, то маса робітничого класу на певному ступені розвитку її революційного руху неминуче підійде до цих лозунгів»³². У Жовтневій революції більшовики висунули лозунги, які відображали корінні інтереси трудящих. Лозунг «Вся влада Радам!» озна-

³⁰ Б. І. Корольов. Розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні в період підготовки і проведення Великого Жовтня. — «УІЖ», 1975, № 7, стор. 129.

³¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 78.

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 143.

чав створення нової держави робітників і селян. З аграрного питання партія висунула вимогу конфіскації поміщицької землі і націоналізації всієї землі. Це сприяло зміцненню союзу робітничого класу і селянства. Велику роль для такої багатонаціональної країни, як Росія, відігравали правильні програмні установки з національного питання.

Науково обгрунтовану стратегію і тактику партії в революції, її політичні лозунги, що відповідали об'єктивним умовам розвитку Росії, розробив геній революційної думки і революційної практики В. І. Ленін. Неперевершений стратег революції і титан політичної тактики, Володимир Ілліч, як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, «чутко вловлюючи найменші зрушення в розстановці політичних сил, у настроях мас, ... умів точно перекласти ці настрої на мову великої політики, дати найдійовіший у даних умовах масовий лозунг, намітити найвірніший шлях до мети»³³.

Одним з таких масових лозунгів, висунутих В. І. Леніним, був лозунг про негайний мир, що відображав сподівання і прагнення $\frac{9}{10}$ населення світу. Десятки мільйонів трудящих Росії та інших воюючих країн мріяли про якнайшвидше закінчення війни. Як ніхто інший, знав і відчував це В. І. Ленін. Він першим висунув програму миру і боровся за втілення її в життя. Ще в жовтні 1915 р. Володимир Ілліч писав: «На питання, що б зробила партія пролетаріату, якби революція поставила її при владі в теперішній країні, ми відповідаємо: ми запропонували б мир усім воюючим на умові звільнення колоній і всіх залежних, пригноблених та неповноправних народів»³⁴. В. І. Ленін зазначав, що боротьба за здійснення програми миру залишається одним з актуальних завдань партії і після повалення самодержавства. 12 березня 1917 р. він у четвертому «Листі з далека» під назвою «Як добитися миру?» висунув шість пунктів програми миру. Володимир Ілліч розробив програму боротьби за мир, з'єднавши її з боротьбою за соціалізм.

У працях В. І. Леніна, де визначені завдання партії на соціалістичному етапі революції, накреслена й тактика щодо війни. У відомих Квітневих тезах він закликав партію «...роз'яснювати нерозривний зв'язок капіталу з імперіалістською війною, доводити, що кінчити війну справді демократичним, ненасильницьким, миром не можна без повалення капіталу»³⁵. Ленінська тактика боротьби за мир була схвалена VII (Квітневою) Всеросійською конференцією РСДРП(б).

Лозунги більшовиків про мир підтримали широкі верстви населення. В авангарді демократичного руху за мир виступав робітничий клас Росії. Його боротьба за мир була зв'язана з боротьбою за соціалізм, забезпечила йому підтримку трудящих у Жовтневій революції, яка «...вирвала нашу країну з виру кривавої імперіалістичної війни»³⁶.

Велике значення для національно-визвольного руху мають стратегія і тактика більшовиків у боротьбі за мир після приходу їх до влади. Органічно поєднавши боротьбу за мир з боротьбою за соціалізм, більшовицька партія показала трудящим усіх країн магістральний шлях до миру. Створення «уряду миру», як назвав Радянський уряд В. І. Ленін, Декрет про мир, прийнятий у день створення цього уряду, і боротьба за мир, яку вела держава робітників і селян, знайшли палкий відгук трудящих усього людства. Перша в історії держава робітників і селян стала їх надійним оплотом, вірним союзником у боротьбі проти сил імперіалізму, реакції і війни, за міцний мир на планеті.

³³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 79.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 27, стор. 47.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 111.

³⁶ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 9.

«Мир, бажаний для всіх народів,— писали румунські соціалісти в Манифесті, прийнятому наприкінці 1917 р.,— принесли не папа римський, не імперіалізм і королі, не поміщики і фабриканти; мир був завойований на барикадах міст Росії кров'ю революціонерів, робітників і селян, осяяних світлом соціалізму»³⁷. У цих словах відображені думи і сподівання простих людей.

Перемогу Жовтневої революції вітали робітники, селяни і солдати Німеччини, Австро-Угорщини та інших країн Європи. Прогресивна преса вміщувала повідомлення про прийняття II Всеросійським з'їздом Рад декретів про мир і землю, про боротьбу першої в світі держави робітників і селян за мир. Так, у статті «Революція в ім'я миру», опублікованій у газеті «Арбайтер Цейтунг» після перемоги повстання в Петрограді, говорилося: «У Росії справа йде про найзаповітніше для нас: насамперед про мир... Російська революція...— це перш за все революція проти затягування війни, революція в ім'я миру»³⁸.

Солидарність трудящих усього світу з Радянською Росією мала важливе значення для її успішної боротьби проти міжнародного імперіалізму. «Тепер здійснюється союз революціонерів різних націй, про що мріяли найкращі люди, справжній союз робітників...»³⁹,— писав В. І. Ленін. Він вказував, що проти інтернаціональної єдності трудящих «...не встоїть ніяка сила імперіалістів».

Чим більше часу відділяє людство від жовтневих подій 1917 р., тим виразніше стає велич подвигу російського пролетаріату та його авангарду — більшовицької партії. Жовтень вказав шляхи, форми і методи революційної перебудови світу. Досвід партії більшовиків, нагромаджений у період боротьби за перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату, став надбанням комуністів усього світу. «Комуністична партія Радянського Союзу,— підкреслював Л. І. Брежнев,— завжди вважала і вважає свою діяльність, свій досвід невід'ємною частиною діяльності і досвіду всього світового комуністичного руху»⁴⁰. Цей досвід свідчить про величезну життєвість лєнінської стратегії і тактики. «Досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції — невичерпна скарбниця теорії і практики революційної боротьби, зразок наукової стратегії і тактики»⁴¹.

Історичний шлях, пройдений нашою країною за 60 років, підтверджує, що вона по праву вважається оплотом і прапороносцем миру, надійною опорою сил демократії і соціалізму. Історичний досвід довів всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції та її вирішальний вплив на світовий революційний процес.

Н. М. Якупов

ВЕЛИКИЙ ОКТЯБРЬ — ОБРАЗЕЦ РЕВОЛЮЦИОННОЙ СТРАТЕГИИ И ТАКТИКИ

Резюме

Автор статьи на основе марксистско-ленинской методологии раскрывает основные положения стратегии и тактики большевистской партии в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, показывает их всемирно-историческое значение.

³⁷ Цит. за: Пролетарская солидарность трудящихся в борьбе за мир (1917—1924), М., 1958, стор. 36.

³⁸ Цит. за: С. Ю. Выгодский. Ленинский Декрет о мире, Л., 1957, стор. 237—238.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 24.

⁴⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, стор. 114.

⁴¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, стор. 9.

Повідомлення

ПОШИРЕННЯ ВПЛИВУ КПЗУ НА МАСИ В РОКИ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ (1929—1933 рр.)

Н. А. БАЄВА (Чернівці)

Комуністична партія Західної України очолювала боротьбу трудящих краю за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Особливого значення партія надавала посиленню зв'язків з масами, залученню їх до революційної боротьби, вихованню у них класової свідомості.

Окремі питання боротьби КПЗУ за маси вже дістали висвітлення в історичній літературі¹. Використовуючи фактичний матеріал, автори цих досліджень головну увагу звертають на діяльність масових легальних організацій, участь у них комуністів. Але такі питання, як вироблення партією стратегічної і тактичної лінії, використання більшовицького досвіду, поєднання легальних і нелегальних форм революційної боротьби, залишаються ще недостатньо дослідженими.

Володимир Ілліч підкреслював, що партія робітничого класу не може жити і розвиватися без зв'язків з масами, без постійного зміцнення і розширення цих зв'язків. Глибоке знання основ марксизму-ленінізму, невтомна боротьба за поширення марксистсько-ленінських ідей, вміння застосовувати їх у конкретній обстановці стали запорукою успішної діяльності КПЗУ.

У 1929—1932 рр. на Західній Україні, як і в усьому капіталістичному світі, панувала економічна криза. Вона супроводжувалася далішим загостренням класових суперечностей, наступом капіталу на життєвий рівень трудящих, посиленням політичної реакції. У цей час значно активізували свою діяльність польські, українські та єврейські буржуазно-націоналістичні партії, які посилили боротьбу проти революційно-визвольного руху трудящих, виступаючи захисниками інтересів експлуататорських класів та уряду, активно підтримуючи їх курс на фашизацію країни і розв'язання антирадянської війни. У 1931 р. польським урядом були запроваджені військово-польові суди і за неповних 16 місяців страчено 107 чол., запідозрених в антиурядовій діяльності²⁻³. Новий карний кодекс, прийнятий у 1932 р., передбачав тюремне ув'язнення і навіть смертну кару за комуністичну пропаганду.

Така обстановка вимагала від КПЗУ організаційної й ідейної згуртованості, гнучкості й принциповості. Постаło завдання перебу-

¹ Г. Сизовенко. Сельроб у боротьбі за возз'єднання, Львів, 1971; С. М. Чапуга. Використання місцевими партійними організаціями КПЗУ ленінської тактики діяльності комуністів у легальних організаціях (1929—1933 рр.).— Вісник Львівського університету, Львів, 1968; З. Г. Чуприна. Боротьба КПЗУ проти українських буржуазних націоналістів у масових легальних організаціях (1929—1933 рр.).— Наукові праці з історії КПРС. Міжвідомчий науковий збірник, К., 1975.

²⁻³ J. Kowalski. Trudne lata. Problemy rozwoju polskiego ruchu robotniczego. 1929—1935, Warszawa, 1966, стор. 225.

дувати роботу партійних організацій таким чином, щоб підготувати маси проти наступу капіталістів і поміщиків, які за рахунок трудящих намагалися вийти з економічної кризи. Комуністи мали забезпечити поєднання економічної боротьби з масовими політичними кампаніями, добитися спрямування революційної енергії мас на боротьбу не лише з окремими проявами соціального гніту, а й проти капіталістичної системи в цілому, проти фашистського режиму в країні.

Велику допомогу КПЗУ в справі організації народних мас на революційно-визвольну боротьбу в умовах кризи подавав Комінтерн. Так, у січні 1929 р. Політсекретаріат Виконкому Комінтерну прийняв резолюцію, в якій дав ґрунтовну характеристику політичного становища на Західній Україні та накреслив найближчі завдання комуністів на майбутнє. У резолюції, зокрема, зазначалося, що західноукраїнські комуністи повинні посилити свій вплив у робітничому середовищі, забезпечити політичне керівництво робітничим і національно-визвольним рухом⁴.

На кожному із своїх пленумів, що відбулися протягом досліджуваного періоду, КПЗУ давала ґрунтовний аналіз революційної обстановки в краї, орієнтуючи комуністів на дальше зміцнення зв'язків з масами, посилення боротьби проти впливу буржуазної ідеології, за інтернаціональну єдність трудящих. Важливу роль у виробленні правильної тактичної лінії КПЗУ мали рішення V (1931 р.) і VI (1932 р.) з'їздів Комуністичної партії Польщі, до складу якої з 1921 р. входила КПЗУ.

Компартія Західної України постійно відчувала братерську підтримку і допомогу КП(б)У. При ЦК КП(б)У було створено Закордонне бюро допомоги КПЗУ, на території Радянської України діяла дворічна школа та річні курси підготовки партійних кадрів для Західної України. Чимало західноукраїнських комуністів навчалося в Комуністичному університеті ім. Артема в Харкові та на ленінських курсах у Москві. У Радянському Союзі здобули партійну освіту секретарі окружних комітетів партії С. В. Букатчук, О. В. Коцко, М. П. Олексюк, Й. О. Купранець та інші діячі комуністичного руху. Західноукраїнським комуністам надсилались праці класиків марксизму-ленінізму, політична та художня література. Газети і журнали — «Правда», «Известия», «Комуніст», «Вісті», «Більшовик України», «Західна Україна» та ін. — широко висвітлювали економічне становище та боротьбу трудящих поневоленого краю⁵.

ЦК КПЗУ високо оцінював допомогу братньої Комуністичної партії України: «Ідейна допомога КП(б)У, зокрема її центрального органу — «Комуніста», нашій партії була і є... одним із цінних засобів обільшовичення лав КПЗУ, кращим гартом її низів»⁶.

У грудні 1929 р. Політбюро ЦК КПЗУ прийняло постанову, в якій, зокрема, зазначалося, що основним у діяльності партії є зосередження її уваги на масовій організаційній роботі (проведення мітингів, демонстрацій, страйків), на посиленні пропагандистської роботи та керівництва масовими організаціями. У постанові також підкреслювалась необхідність створення єдиного антифашистського фронту на чолі з КПЗУ⁷.

⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 113, арк. 1.

⁵ В. Н. Тищенко. Пресса Советского Союза о положении и борьбе трудящихся Западной Украины в период мирового экономического кризиса (1929—1933). Автореферат кандидатской диссертации, Львов, 1971, стор. 21.

⁶ «Комуніст», 16 червня 1929 р.

⁷ «Наша правда», 1929, № 4, стор. 107.

Виконання завдань, поставлених партією перед комуністами, могло бути забезпечене лише при умові широкого поєднання легальних і нелегальних форм боротьби, застосування гнучкої лєнінської тактики для переходу в революційний наступ. Комуністична партія Західної України здійснювала вплив на маси через свої легальні організації ППС-лівницю та «Сельроб-єдність».

ППС-лівниця (заснована в 1926 р.) восени 1929 р. налічувала на Західній Україні понад 1,5 тис. членів, з них 40% становили польські промислові робітники, 40% — єврейські і 20% — українські робітники⁸. Її діяльність поширювалася на Львівське, Станіславське і Тернопільське воєводства. Існувало чотири окружки цієї організації — у Львові, Станіславі, Перемишлі й Бориславі, які підлягали об'єднаному Львівському окружкому⁹. ППС-лівниця мала великий вплив у профспілках (металістів, будівельників, перукарів та робітників хімічної, пивоварної і шкіряної промисловості). У комітетах ППС-лівниці значну роботу проводили комуністичні фракції. Комуністична партія спрямовувала діяльність ППС-лівниці в цілому¹⁰.

Більш численною за складом була «Сельроб-єдність», створена у 1928 р. Восени 1929 р. в її рядах налічувалося 5 тис. зареєстрованих членів і приблизно стільки ж незареєстрованих¹¹. У 1930 р. «Сельроб-єдність» об'єднувала 70 повітових і понад 400 місцевих організацій¹². Комуністична партія керувала організацією «Сельроб-єдність» через свої фракції, які існували не тільки в її низових організаціях, а й у Центральному Комітеті. В останньому комфракція складалася з 5 чол.¹³

Програма «Сельроб-єдності» була бойовою, революційною. «Українська Селянсько-Робітничка Соціалістична Єдність», — зазначалося, зокрема, в ній, — є партією українських селян, робітників і трудової інтелігенції і стоїть на становищі боротьби за здійснення соціалістичного ладу. Для досягнення своєї мети партія «Сельроб-єдність» буде провадити класову боротьбу українських селян і робітників та в цій боротьбі буде стреміти до солідаризування міжнародного руху працюючих»¹⁴. «Сельроб-єдність» брала активну участь в організації і проведенні революційних виступів трудящих переважно на селі, яке було головною сферою її діяльності, тим більше, що вона майже виключно складалася з селян і сільськогосподарських робітників. У 1932 р. уряд заборонив «Сельроб-єдність». Її організації було розгромлено, багатьох членів заарештовано.

Значним успіхом Комуністичної партії було створення у 1931 р. нової легальної масової прогресивної селянської організації — Українське селянське об'єднання, кількість членів якої у 1934 р. досягла 5 тис. чол. Вона розгорнула велику революційну роботу серед трудящих, головним чином, селян, координуючи її з діяльністю «Сельроб-єдності» до заборони останньої. У тому ж році була створена Загальна єврейська партія праці, яка проводила значну роботу серед єврейських робітників. Комуністична партія керувала цією організацією через свою фракцію^{14а}.

⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 120, арк. 7.

⁹ Тернопільський обласний державний архів, ф. 1, оп. 1, спр. 1218, арк. 13—14.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 233, оп. 1, спр. 120, арк. 8.

¹¹ Там же, арк. 7.

¹² Там же, арк. 7—8.

¹³ M. Szczurba. Komunistyczna partia Zachodniej Ukrainy. — „Nowe drogi”. 1959, № 1 (115), стор. 83.

¹⁴ Програма Української Селянсько-Робітничої Єдності, Львів, 1928, стор. 3.

^{14а} ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 691, арк. 295, 96.

Деякий вплив на західноукраїнських землях (переважно на Львівщині і Холмщині) мала Об'єднана селянська лівиця «Самопоміч», яка була заснована в 1928 р. Вона також перебувала під впливом КПЗУ, відстоювала ідею робітничо-селянського союзу.

Комуністи приділяли велику увагу профспілкам, через які безпосередньо керували виступами робітників. КПЗУ спрямовувала ці виступи в русло політичної боротьби. На II пленумі КПЗУ (січень 1929 р.) було прийнято помилкове рішення про створення окремих лівих профспілок. Це відривало комуністів від участі в роботі реформістських профспілок, звужувало коло їх діяльності. Пізніше питання про ліві профспілки переглядалося III пленумом ЦК КПЗУ, який вважав необхідним залучати неорганізовані робітничі маси до існуючих профспілок, навіть, до реформістських. Пленум вимагав поліпшення роботи революційної профспілкової опозиції, а там, де її не було, ставилося завдання створити. «Організація червоних фракцій і забезпечення проводу в них комуністичних фракцій,— підкреслювалося в рішенні пленуму,— мусить стати одним з головних завдань кожної партійної організації»¹⁵.

Надаючи важливого значення інтернаціональній єдності трудящих, партія розглядала профспілки як організацію, що згуртовує польських, українських і єврейських робітників у боротьбі проти спільного ворога. Тому III пленум виступив проти створення профспілок за національною ознакою, бо це, зазначалося в його рішеннях, «затрує маси шовінізмом і націоналізмом, впроваджує в робітничий рух сепаратизм та національну ворожнечу, послаблює боротьбу працюючих і таким чином полегшує фашизування профруху»¹⁶. Революційні профспілки і групи профлівиці у 1933 р. об'єднували понад 5 тис. членів¹⁷.

Слід відзначити, що в роботі профспілок у цей період мали місце певні труднощі, пов'язані з недосконалістю структури профспілкових органів, відсутністю єдиного профспілкового центру, через який комуністи могли б здійснювати керівництво профспілковим рухом. Партія намагалася виправити таке становище, поліпшити організаційну структуру профспілок, вказувала на необхідність створення західноукраїнського профспілкового секретаріату та західноукраїнських секретаріатів окремих профспілок.

Комуністам доводилося вести непримиренну боротьбу проти українських буржуазних націоналістів, які намагалися підпорядкувати своєму впливові культурно-освітнє товариство «Просвіта», кооперативи та інші легальні організації. На Західній Україні в 1932 р. налічувалося 88 філій «Просвіти» та 3291 читальня. «Ревізійний союз українських кооперативів» у 1929 р. об'єднував 2746 крамниць. Сільсько-господарсько-споживчі кооперативи налічували 312 тис. членів. Значного успіху досягли комуністи на з'їзді «Просвіти» та на загальних зборах «Ревізійного союзу українських кооперативів» у Львові в 1929 р. На з'їзді та зборах були прийняті декларації, висунуті робітничо-селянськими делегаціями. Проте закріпити організаційно ці досягнення комуністам не вдалося.

У 1932 р. після заборони «Сельроб-єдності» поліція приступила до ліквідації тих «просвіт», кооперативів, «Сільських господарів», гуртків «Рідної школи» та інших організацій, які виступали проти буржуазного ладу. Так, ці організації були ліквідовані на Дрогобиччині, Покутті, Станіславщині, Сокальщині, в Перемишлі, на Волині й Холмщині. Лише в Луцькому повіті було розгромлено 146, а в Кремене-

¹⁵ III Пленум ЦК КПЗУ. Тези та постанови, Львів, 1929, стор. 48.

¹⁶ Там же, стор. 55.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 691, арк. 166.

цькому — 116 «Просвіт». Проводилися масові арешти комуністів і робітничо-селянського активу¹⁸.

Репресивні заходи уряду активно підтримували українські буржуазні націоналісти. Газета «Сельроб» писала, що українські націоналісти проводять «фашизацію культурно-освітніх установ, кооперативів, «Лугів», «Соколів» і т. д.^{*}, застосовуючи фашистські методи викидання селянсько-робітничих діячів з цих установ, терор на зборах і з'їздах, замкнення низових організацій, коли там українська буржуазія втратила свої впливи і т. д.¹⁹

КПЗУ на кожному із своїх пленумів, що відбулися в період кризи, незмінно ставила на порядок денний питання про посилення боротьби проти українського буржуазного націоналізму. Так, II пленум ЦК КПЗУ (січень 1929 р.) вказував на необхідність диференційованого підходу до різних націоналістичних угруповань²⁰.

Ряд важливих рішень було прийнято на V пленумі КПЗУ (червень 1931 р.), зокрема, про завдання в боротьбі за українську школу, про роботу в «Просвітах», «Лугах», «Соколах» і «Пластах», про завдання в справі праці в українській кооперації²¹. В рішеннях пленуму була розроблена тактика комуністів по завоюванню мас, підкреслювалась необхідність активізації боротьби проти українських буржуазних націоналістів.

Об'єктивну оцінку політики українських буржуазно-націоналістичних партій було дано на VI пленумі ЦК КПЗУ (квітень 1932 р.). «Чим ближчою стає перспектива революції,— визначалося в рішеннях пленуму,— чим ближчою стає війна імперіалізму проти УРСР, тим активніше виступає спільна контрреволюційна і інтервенційна співпраця польського фашизму і західноукраїнської буржуазії — стержня всеукраїнської контрреволюції»²². Українська буржуазія, за визначенням пленуму, разом з польською буде «спільний контрреволюційний фронт боротьби проти революції, спільний фронт окупації УРСР під прикриттям «визволення» України та створення буржуазної УНР»²³.

На пленумі ясно вказувалося на те, що українські буржуазні націоналісти для здійснення своїх маячних планів шукають підтримки в інших імперіалістичних державах, зокрема, і в фашистській Німеччині. Для західноукраїнських комуністів було очевидним, що націоналісти намагатимуться знайти в особі Гітлера свого союзника і покровителя. Як показала історія, в цьому вони не помилилися.

Значну роль у викритті зрадницької діяльності українських буржуазних націоналістів відігравала комуністична і прогресивна преса. На її сторінках спростовувалися антирадянські випадки націоналістів, викривалася їх облудна демагогія.

Активну боротьбу проводила КПЗУ також проти сіонізму, соціальною основою якого був досить значний прошарок єврейської буржуазії. Викриваючи співробітництво сіоністів з польськими окупанта-

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 271, арк. 43.

^{*} «Луг», «Пласт», «Сокол» — організації українських буржуазних націоналістів, які використовувалися ними для виховання трудящих, особливо молоді, у націоналістичному дусі.

¹⁹ «Сель-роб», 3 листопада 1929 р.

²⁰ Політична ситуація на Західній Україні та завдання КПЗУ. Тези, ухвалені II пленумом ЦК КПЗУ в січні 1929 р., Львів, 1929.

²¹ Див.: Резолюції поширеного засідання ЦК КПЗУ з червня 1931 р., Львів, 1931.

²² Резолюції VI поширеного засідання ЦК КПЗУ з квітня 1932 р., Львів, 1932, стор. 8.

²³ Там же, стор. 10.

ми, їх ворожу націоналістичну діяльність, КПЗУ закликала єврейських робітників до спільної боротьби проти капіталістичного гніту і санаційної диктатури в рядах єдиного інтернаціонального фронту.

У важких умовах фашистського терору західноукраїнські комуністи проводили значну масово-політичну роботу в армії. При ЦК КПЗУ був створений військовий відділ, який безпосередньо виконував ці функції. Партійні й комсомольські організації розповсюджували серед солдатів революційні відозви, листівки, комуністичні газети і журнали, в яких роз'яснювалася агресивна суть політики реакційного уряду щодо Радянського Союзу. Про революційні настрої в армії свідчить заява газети «Солдатська боротьба» — органу солдатського гарнізонного комітету при Львівському окружкомі КПЗУ: «Як пролетаріат усієї Польщі, Зах[ідної] України і Зах[ідної] Білорусії братається у спільних революційних лавах проти спільного ворога... так і ми, солдати..., поляки, українці і євреї [будемо] боротися проти спільного ворога — фашистського командування»²⁴. У травні — червні 1933 р. проти гнобителів виступили селяни Західної Галичини. Солдати 22-го піхотного полку відмовилися стріляти в повстанців. Львівський окружний військовий відділ звернувся до солдатів з закликом підтримати цей революційний акт і приєднатися до повстання²⁵.

Комуністична партія поширювала свій вплив також на студентські маси. Студентські організації «Життя», «Союз незалежної студентської молоді», «Академічна лівниця» боролися за об'єднання прогресивного студентства. Восени 1932 р. під керівництвом комуністів у Львові розгорнувся масовий рух студентів проти підвищення урядом плати за навчання у вузах²⁶.

Удосконалення і урізноманітнення форм і методів організаційної і політичної роботи партії в масах забезпечили високу активність, масовість, стійкість і рішучість трудящих у революційній боротьбі. Ці якості робітничого класу і селянства особливо яскраво виявилися під час грандіозних виступів у 1932 р., коли революційний рух на Західній Україні досяг свого найвищого піднесення²⁷. Зокрема, значний резонанс викликав страйк 16 тис. нафтовиків (2—21 вересня 1932 р.) і 2600 комунальних робітників Львова (3—6 серпня 1932 р.).

Ще масовішими були виступи селян. З 8 по 28 серпня 1932 р. тривав страйк 30 селянських громад на Волні, які вимагали зменшення ринкових зборів і добилися успіху²⁸. Понад 30 тис. селян взяло участь у Ліському повстанні в червні — липні 1932 р. Виступ розпочався стихійно, але йому передувала велика політична робота комуністів, які одразу ж очолили повстання.

У червні 1932 р. під керівництвом комуністів розгорнувся масовий партизанський рух на Волині, який охопив Ковельський, Луцький, Сарненський і Любомльський повіти.

Поряд з економічними виступами трудящих широкого розмаху набули політичні кампанії: першотравневі та антивоєнні демонстрації, проведення свята трьох «Л» (вшанування пам'яті В. І. Леніна, К. Ліб-

²⁴ Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 139, оп. 9, спр. 158, арк. 20.

²⁵ З історії революційного руху у Львові. 1917—1939. Документи і матеріали, Львів, 1957, стор. 491—492.

²⁶ ЛОДА, ф. 139, оп. 9, спр. 108, арк. 7, 15; М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 197—198.

²⁷ М. М. Кравець. Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр., К., 1962, стор. 172.

²⁸ «Сель-роб», 11 вересня 1932 р.

кнехта, Р. Люксембург), яке відзначалося щорічно 21 січня. Нерідко політичні виступи закінчувалися кривавими сутичками з поліцією. Так, 21 січня 1930 р. в с. Любичі Рава-Руського повіту по демонстрації трудящих, в якій взяло участь понад 2 тис. чол., поліція відкрила вогонь. Були вбиті активні діячі селянського руху П. Марухняк і Т. Путьковський. Трох селян було поранено, більше 20 заарештовано²⁹.

Як відомо, VI Конгрес Комінтерну (1928 р.) закликав комуністичні партії розгорнути широкі антивоєнні кампанії, а також прийняв рішення про відзначення 1 серпня кожного року Міжнародного дня боротьби проти імперіалістичної війни. Західноукраїнські комуністи, виявляючи інтернаціональну солідарність, братерську підтримку і гарячі симпатії до радянського народу, розгорнули активну антивоєнну діяльність. Зокрема, розповсюджувалися численні відозви, листівки, у яких викривалися загарбницькі наміри польського імперіалізму щодо Радянського Союзу, організовувалися масові антивоєнні виступи. Так, 1 серпня 1932 р. антивоєнні демонстрації трудящих відбулися у Калуші, Львові, Заболотіві, Надвірній, Тернополі, Дубно, Вишневці, Кременці, Коломні та інших містах і селах краю³⁰. У вересні — грудні 1932 р. було проведено 30 антивоєнних виступів, у яких взяло участь майже 3500 чол. Протягом цього часу було випущено 12 тис. відозв, 347 антивоєнних плакатів, виготовлено 78 транспарантів³¹. Організуючи маси на захист Країни Рад, Комуністична партія виховувала їх на принципах пролетарського інтернаціоналізму, підвищувала класову свідомість трудящих, згуртовувала їхні лави.

Політичні виступи трудящих відбувалися також у дні відзначення річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, Паризької Комуні, Міжнародного дня боротьби з безробіттям тощо.

Масові політичні та економічні виступи трудящих Західної України, їх висока революційна активність і класова свідомість свідчили про значний вплив Комуністичної партії на маси. Виявом цього впливу, підвищення авторитету партії було зростання рядів самої КПЗУ в роки кризи. Так, якщо в 1928 р. налічувалося 629 комуністів³², то наприкінці 1931 р. їх було вже 3204, а в 1932 р. — 4400 чол.³³

Надійним помічником і резервом КПЗУ була Комуністична Спілка Молоді Західної України, яка у 1932 р. об'єднувала 3156 юнаків і дівчат³⁴.

Проте в боротьбі КПЗУ за маси мали місце й окремі хиби. Вони були викликані, насамперед, помилковою оцінкою діяльності дрібнобуржуазних партій, а звідси й негативним ставленням до них. Західноукраїнські комуністи розглядали дрібнобуржуазні партії, зокрема, Польську соціалістичну партію, Українську соціал-демократичну партію, як «соціал-фашистські» і вважали їх особливо небезпечними «лівими» загонами українсько-польсько-єврейського буржуазно-фашистського табору³⁵. Лідери цих партій проводили дворушницьку, зрадницьку політику, всіляко шкодили визвольному рухові трудящих, застосовуючи навіть фашистські методи насильства над революційно настроєними робітниками. Що ж стосується рядових членів цих партій,

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 475, арк. 23; «Сель-роб», 26 січня 1930 р.; «Сила», 30 січня 1932 р.

³⁰ «Прапор комунізму», 1932, № 4, стор. 9.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 73, арк. 115.

³² Там же, спр. 691, арк. 299.

³³ Там же, спр. 56, арк. 1; спр. 691, арк. 299.

³⁴ Там же, спр. 73, арк. 98.

³⁵ ІІІ пленум ЦК КПЗУ. Тези та постанови, стор. 17—18.

то в період кризи, в умовах наступу реакції і фашизму вони поступово переконувалися в зрадництві вождів реформістських партій. В останніх намітилося полівіння. Ліві елементи почали виступати проти опортуністичного керівництва. Тисячі трудящих, об'єднані в соціал-демократичних партіях, могли бути залучені до активної антифашистської боротьби. Проте західноукраїнські комуністи, як і комуністи інших країн³⁶, в надзвичайно складній політичній обстановці не змогли врахувати цього моменту.

Подолати ці помилки КПЗУ допомогли рішення XII пленуму Виконкому Комінтерну, що відбувся в серпні — вересні 1932 р. На пленумі йшлося про розширення рамок тактики єдиного робітничого фронту, визнавалася можливість єдиного фронтових дій з низовими організаціями соціал-демократичних партій, вказувалося на необхідність широкого залучення реформістських робітників до революційних виступів³⁷. Постанови Комуністичного Інтернаціоналу стали для КПЗУ керівництвом до дії.

Керуючись настановами Комінтерну, використовуючи досвід і братерську допомогу КП(б)У, західноукраїнські комуністи зміцнювали свої лави, посилювали ідеологічну роботу серед трудящих, піднімали їх на нові класові бої.

³⁶ Див.: Коммунистический Интернационал. Краткий исторический очерк, М., 1969, стор. 326—327.

³⁷ Там же, стор. 345.

УЧАСТЬ КОМСОМОЛЬСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ У РОЗГОРТАННІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ В ПРОМИСЛОВІСТІ (1926—1932 рр.)

Г. В. БУРЛАКОВА (Слов'янськ)

В період побудови економічного фундаменту соціалізму важливим засобом мобілізації мільйонних мас трудящих на виконання і перевиконання виробничих завдань, піднесення продуктивності праці та зміцнення трудової дисципліни було змагання. Творча ініціатива робітничого класу народжувала такі його форми, як ударництво, виробничі огляди, конкурси, переклики, громадський буксир, наскрізні та госпрозрахункові бригади, зустрічне планування.

Важлива роль у виникненні й розгортанні соціалістичного змагання належала комсомольським організаціям одного з великих індустріальних центрів нашої країни — Донецького басейну. В період побудови соціалізму комсомольці Донбасу свято виконували ленінський заповіт: «бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»¹. Вивчення досвіду їх діяльності має велике пізнавальне і виховне значення для молоді на сучасному етапі.

Автор даної роботи поставив за мету на основі вивчення нових, переважно архівних, документів висвітлити методи діяльності комсомольських організацій Донбасу по залученню молоді до активної участі в соціалістичному змаганні та проаналізувати його форми.

Зростання творчої активності комсомольців Донбасу було забезпечене партійним керівництвом. На партійних конференціях, плену-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 301.

мах, зборах роботі комсомолу завжди приділялася велика увага. Так, XIV партійна конференція Артемівського округу (грудень 1928 р.) прийняла спеціальну резолюцію, в якій відзначила позитивну роботу комсомольських організацій по розвитку трудової активності молоді². Особлива увага приділялася проведенню виробничих конкурсів. Виробничі цехові, заводські та районні конкурси виникли на підприємствах Донбасу в роки відбудовного періоду, однак масового розповсюдження дістали в 1926—1927 рр. Їх ініціаторами були комсомольці.

Найбільш вдало проводили конкурси комсомольці Лозово-Павлівського району Луганського округу. Тут для проведення конкурсу на кращого виробничника створювалися спеціальні комісії з представників партійних, комсомольських, профспілкових та господарських організацій. Вони мали визначати кандидатури для преміювання, беручи до уваги виробничий стаж, кваліфікацію, трудову дисципліну, участь у громадському житті. Готуючись до конкурсу, комсомольські осередки проводили збори, широко оповіщали всю працюючу молодь. В дні конкурсів влаштовувалися урочисті засідання, вистави, демонструвалися кінофільми. Усього в Лозово-Павлівському районі в 1927 р. кращими виробничниками було визнано 90 чол., з них 33 — комсомольці³.

Конкурси проходили також на паровозобудівному заводі ім. Жовтневої революції, машинобудівному ім. Якубовського, на Алчевському металургійному заводі. На емалевому заводі ім. Артема між собою змагалися цілі цехи. Окружний комітет ЛКСМУ запропонував комсомольській організації цього підприємства популяризувати свій досвід⁴.

Повсюдно у Донбасі відбувалися виробничі переклики та огляди. Так, наприкінці 1927 р. на сторінках газети «Луганская правда» проходив виробничий переклик дванадцяти копалень округу, в якому взяли участь близько 15 тис. робітників, серед них багато молоді. Під час переклику було організовано конкурс на кращу шахту в кожному рудоуправлінні⁵. Влітку 1927 р. у Луганському округу на емалевому заводі ім. Артема було проведено перший виробничий огляд, під час якого високу активність виявила молодь⁶. З 1 листопада 1928 р. по 1 лютого 1929 р. в цьому ж округу на пропозицію комсомольців проходив огляд «На кращу молодь шахти»⁷.

Однією з найважливіших форм соціалістичного змагання на початку індустріалізації були ударні бригади, які у Донбасі ще називалися «ударними групами» та «юнацькими артілями». Вони існували на деяких підприємствах з 1924 р.

Сталінський окружком комсомолу в своєму звіті за 1926 р. також повідомляв, що комсомольсько-молодіжні бригади діяли на ряді підприємств і шахт округу⁸. В наступні роки кількість комсомольсько-молодіжних ударних бригад збільшилася. В 1927 р. у Луганському округу юнацькі артілі об'єднували 343 молодих гірники, а в 1928 р. — більше 600⁹. Артілі добивалися високих виробничих показників. Так, на шахті № 12 9 молодих ударників за одну зміну видобули по

² Резолюции XIV Артемовской окружной конференции КП(б)У. 15—21 декабря 1928 г., Артемовск, 1929, стор. 44.

³ Ворошиловградський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 203, арк. 202 зв.

⁴ Там же, арк. 36.

⁵ С массами, Луганск, 1929, стор. 3—4, 10, 34.

⁶ Ворошиловградський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 200, арк. 57.

⁷ Там же, спр. 243, арк. 154.

⁸ Донецький облпартархів, ф. 10, оп. 1, спр. 97, арк. 4—5.

⁹ Первые шаги индустриализации СССР (1926—1927). Сборник документов, М., 1959, стор. 460.

2,5 вагона вугілля замість 2,1 за нормою. Кожен з вісімнадцяти юнартільців пласту «Алмаз» на шахті ім. Ілліча давав 162 пуди вугілля щодоби, замість 150 за планом¹⁰. І таких прикладів можна навести безліч. Юнартільці виступали зачинателями у боротьбі за підвищення видобутку вугілля, раціоналізацію виробничих процесів. Тільки на 13 шахтах вони внесли 600 пропозицій, що сприяло значному поліпшенню роботи шахт¹¹.

Всіляко підтримуючи творчі починання робітників, партія крок за кроком підводила трудящі маси до розгортання масового соціалістичного змагання. Тому стаття В. І. Леніна «Як організувати змагання?», опублікована в газеті «Правда» 20 січня 1929 р., пролунала як палкий заклик партії до самовідданої праці в ім'я перемоги соціалізму. Першим на цей заклик відгукнувся ленінський комсомол. 26 січня 1929 р. «Комсомольская правда» звернулася до комсомольців, до всієї радянської молоді з пропозицією організувати всесоюзне соціалістичне змагання за збільшення випуску продукції, поліпшення її якості та зниження собівартості. 28 січня бюро ЦК ВЛКСМ схвалило цей заклик¹².

Поштовхом до організації змагання у Донбасі стала постанова ЦК ВКП(б) від 17 січня 1929 р. «Про завдання вугільної промисловості Донбасу», яка зобов'язала комуністів і комсомольців стати прикладом у боротьбі за виконання виробничої програми видобутку вугілля¹³. 25 січня газета «Молодой рабочий» опублікувала звернення ЦК ЛКСМУ до комсомольців Донбасу із закликом розгорнути змагання між комсомольськими організаціями шахт за кращу трудову дисципліну, виконання виробничих завдань¹⁴.

Першими на цей заклик відгукнулися комсомольці Артемівського округу. Вже 26 січня газета «Кочегарка» опублікувала відозву окружному комсомолу, в якій зазначалося, що виконання поставлених партією завдань вимагає, щоб «...кожний комуніст, комсомолец, кожний робітник взяв особисту участь, доклав свою ініціативу й наполегливість... Артемівський окружком оголошує змагання між виробничими осередками, всією молоддю шахт на краще виконання програми видобутку вугілля і зниження собівартості»¹⁵. 31 січня Луганський окружком партії разом з комітетом комсомолу і профрадою через газету «Луганская правда» також звернувся до всіх робітників та інженерно-технічних працівників округу із закликом взяти найактивнішу участь у соціалістичному змаганні¹⁶.

Комсомольські організації Донбасу розгорнули активну діяльність по залученню молоді до соціалістичного змагання. На пленумах окружкомів і райкомів ЛКСМУ, на нарадах активу і зборах комсомольців розроблялися детальні плани організації змагання.

Комсомольці Горлівської шахти № 1 викликали на соціалістичне змагання молодь Ірмінської шахти. «Наш осередок,— писали горлівські комсомольці в газеті «Комсомольская правда»,— веде зараз жорстоку боротьбу з прогулами, симуляцією, з усіма недоліками, які досі

¹⁰ Ворошиловградський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 203, арк. 203.

¹¹ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919—1966, К., 1969, стор. 363.

¹² Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 54, протокол № 60 засідання Бюро від 28 січня 1929 р., § 14.

¹³ Дружба шахтерів Донбасу и Кузбасса. 1917—1972 гг. Документы и материалы, Донецк, 1972, стор. 67—71.

¹⁴ «Молодой рабочий», 25 січня 1929 р.

¹⁵ «Кочегарка», 26 січня 1929 р.

¹⁶ Ворошиловградський облдержархів, ф. Р-164, оп. 1, спр. 358, арк. 71.

гальмували виконання виробничої програми і збільшували вартість кам'яного вугілля. Ми знаємо, що вугілля Донбасу потребують тисячі заводів, фабрик, паровозів. І ми дамо його в достатній кількості, доброї якості і по дешевій ціні... Ми впевнені, що це змагання допоможе виконати поставлені перед нами завдання»¹⁷.

В лютому 1929 р. Артемівський окружком комсомолу звернувся до комсомольців і робітничої молоді Луганського округу з такою пропозицією: «Ми вітаємо почин газети «Комсомольская правда» в організації соціалістичного змагання і викликаємо вас на змагання по виконанню поставлених партією завдань». Луганський окружком ЛКСМУ прийняв виклик артемівців і в свою чергу запропонував змагатися комсомольцям Сталінського округу. Комсомольці Донбасу оголосили Вседонецький вугільний похід¹⁸. ЦК КП(б)У дав комсомолові республіки конкретні рекомендації щодо розгортання соцзмагання за виконання п'ятирічного плану.

У Донбасі кількість молоді, охопленої змаганням, постійно зростала. В березні 1929 р. на Луганщині було вже 100 ударних комсомольсько-молодіжних бригад, в яких працювало понад тисячу чоловік. Попереду йшла шахтарська молодь Кадіївського району. Так, у травні 1929 р. тут було 56 юнартілей, які об'єднували 900 молодих гірників, а через півроку кількість їх членів збільшилася до двох тисяч¹⁹. Незабаром з'явилися перші переможці Вседонецького змагання. Кращою на макіївській шахті «Красный Октябрь» була молодіжна бригада вибійників, яку очолював Іван Кураков. Газета «Молодой рабочий» тоді писала: «Потрібні Куракови на кожній шахті»²⁰.

Змагання, розпочате в січні — лютому 1929 р. комсомольцями Донбасу, незабаром перетворилось у всесоюзне змагання колективів вугільних шахт. «Соціалістичне змагання, що розгорнулося в цьому році за починком комсомолу і преси, — відзначалось у зверненні XVI конференції ВКП(б) до всіх робітників і трудящих селян, — дедалі більше перетворюється в могутній масовий рух»²¹.

Молодь Донбасу, окрилена першими успіхами, розгорнула боротьбу за масове, всенародне змагання. Комсомольські організації підприємств, новобудов, шахт створювали оперативні групи, проводили «дні ударника», спеціальні збори і зльоти передових виробничників. Налагодженню роботи комсомольців по розгортанню соціалістичного змагання сприяли рішення I Всеукраїнської конференції ЛКСМУ (червень 1929 р.), Всеукраїнської комсомольської наради по перебудові системи роботи (квітень 1929 р.) та наради з питань змагання (липень 1929 р.), яка відбулася в Донбасі.

Донецький комсомол являв собою велику силу, кількість його членів постійно зростала. В 1929 р. кожний п'ятий молодий робітник був комсомольцем, серед металістів — кожний третій, серед машинобудівників — кожний другий²².

Під гаслами «Всі комсомольці — учасники змагання!», «Кожний комсомолец — ударник!» у Донецькому басейні проводилася робота по залученню молоді до змагання. На Луганському заводі ім. Жовтневої революції навесні 1929 р. було 14 ударних молодіжних бригад, а

¹⁷ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса, стор. 72.

¹⁸ Ворошиловградський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 342, арк. 25, 27.

¹⁹ Там же, спр. 312, арк. 12—13; спр. 342, арк. 3.

²⁰ На форпостах індустріалізації. Молодь Донбасу в боях за вугілля та метал, Харків, 1929, стор. 12—13.

²¹ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 4, М., 1970, стор. 249.

²² Двадцять років ЛКСМУ, К., 1939, стор. 86.

в липні їх стало вже 33. За цей час на заводі значно підвищилася продуктивність праці, зменшилися прогули та запізнення на роботу, поліпшилося ставлення робітників до виробництва²³. Робітники Луганського заводу ім. Жовтневої революції стали одними із зачинателів руху «П'ятирічку — в чотири роки!». В змаганні за ударне виконання п'ятирічки, як завжди, попереду були комсомольці.

В 1930 р., у зв'язку з шостою річницею з дня смерті В. І. Леніна, передові робітники нашої країни, як відомо, запропонували організувати ленінський набір ударників. Ініціативу робітничого класу підтримав ЦК ВЛКСМ, який вирішив приурочити до цієї дати проведення разом з профспілками ленінського призову ударників — масової кампанії залучення робітників і робітничої молоді в ударні бригади²⁴.

Під час ленінського призову, кількість ударників у Сталінському округу зросла на 50 150 чол., у Луганському — на 37 734, в Артемівському — на 15 634 чол.²⁵ Відповідно збільшився процент комсомольців серед ударників. Напередодні XI з'їзду КП(б)У (червень 1930 р.) у великих промислових районах України комсомольці становили 85% загальної кількості робітників-ударників²⁶.

У цей час комсомольці Донбасу виступили ініціаторами ряду нових починань у розвитку змагання. Ще навесні 1929 р. комсомольці Червонопроміньського району запропонували створити ударні молодіжні шахти. Комсомол взяв шефство над однією з шахт, укомплектував її молоддю. Це сприяло підвищенню видобутку вугілля і перевиконанню державного плану. Так, комсомольсько-молодіжні ударні шахти Попаснянського району регулярно виконували виробничий план на 110—125%²⁷.

Яскравим проявом комсомольської активності став перехід від ударних бригад до ударних молодіжних дільниць. Однією з перших таких дільниць стала домна № 5 Єнакіївського металургійного заводу. Комсомольці вирішили зробити її ударною. На домну перейшли працювати 260 комсомольців і молодих робітників. Вони збільшили виплавку чавуну з 400 до 500 т за добу. Незабаром доменна піч дала рекордну для того часу плавку — 540 т чавуну за добу²⁸.

Комсомол брав активну участь у розвитку нових форм соціалістичного змагання, серед яких були: наскрізна ударна бригада, громадський буксир, зустрічний план, госпрозрахункові бригади. У травні 1930 р. робітники передової шахти ім. Артема Шахтинського округу Донбасу організували товариську допомогу відстаючій шахті ім. Жовтневої революції. Буксирна бригада допомогла їм подолати відставання, збільшити видобуток вугілля.

Почин шахтарів підхопили комсомольці і робітники інших галузей промисловості. Зокрема, колектив Сталінського металургійного заводу допомагав Алчевському заводі, робітники Маріупольського заводу ім. Ілліча — Костянтинівському ім. Фрунзе²⁹. В цій формі змагання яскраво виявилася соціалістична взаємодопомога підприємств.

Металурги Маріупольського заводу ім. Ілліча наприкінці 1930 р. стали ініціаторами змінно-зустрічного планування: бригада листопрокатного стану № 4 комуніста Л. Шарого взяла зобов'язання кожно-

²³ Ворошиловградський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 333, арк. 2—3.

²⁴ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 64, протокол № 156 засідання Бюро від 21 січня 1930 р., § 1.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 182, арк. 43.

²⁶ XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Харків, 1930, стор. 15.

²⁷ Ворошиловградський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 342, арк. 4.

²⁸ На форпостах індустріалізації, стор. 1.

²⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 295, арк. 170.

го нового дня давати продукції більше, ніж у попередній. В мартенівському цеху однією з перших запропонувала свій зустрічний план бригада комсомольської печі № 1. В 1931 р. на цьому заводі змаганням за дострокове виконання першої п'ятирічки було охоплено 2300 комсомольців та молодих робітників, діяло 116 комсомольських ударних бригад³⁰.

Комсомольці Донбасу були ініціаторами проведення на честь відкриття IX з'їзду ВЛКСМ (січень 1931 р.) «Дня ударника». Комсомольці Луганщини вступили в змагання з комсомольцями Дніпробуду «за кращі соціалістичні рекорди до VIII Всеукраїнського та IX Всесоюзного з'їздів комсомолу»³¹.

IX з'їзд ВЛКСМ і VIII з'їзд ЛКСМУ підбили підсумки героїчної праці радянської молоді в боротьбі за соціалізм. Яскравим свідченням її успіхів, визнанням заслуг та ініціативи комсомолу в підготовці й проведенні соціалістичного змагання було нагородження ВЛКСМ орденом Трудового Червоного Прапора (1931 р.). Це надихнуло всю радянську молодь на нові трудові подвиги.

В травні 1931 р. 70% комсомольців республіки брали участь у соціалістичному змаганні. У Донбасі цей процент був ще вищим. Наприклад, на Маріупольському заводі ім. Ілліча змагалися 97% комсомольців, по Сталінському району — 96,3%, на металургійному заводі — 83%, на шахті «Американка» (Чистяково) — 85%³². Весь час зростала кількість комсомольських ударних бригад, дільниць, цехів. В 1932 р. у Донбасі було 142 ударні комсомольські шахти, 11 дільниць та 310 ударних бригад³³.

В умовах соціалістичної реконструкції першочергового значення набувала проблема внутріпромислових нагромаджень. Вирішальну роль в цьому відіграв рух госпрозрахункових бригад, який виник у Ленінграді, на машинобудівному заводі ім. Леніна. Комсомольці Донбасу за прикладом ленінградських робітників навесні 1931 р. почали переходити на госпрозрахунковий принцип роботи. Першими в цьому були комсомольці-ударники мартенівського цеху № 2 Маріупольського заводу ім. Ілліча. Луганський горком ЛКСМУ оголосив травень 1931 р. місяцем переходу всіх бригад молоді на госпрозрахунок³⁴. На 1 квітня 1932 р. на шахтах Донбасу працювало вже 2,5 тис. госпрозрахункових бригад³⁵. Укладаючи договори, бригади зобов'язувалися працювати без браку, знизити собівартість продукції, поліпшити її якість.

ЦК ВЛКСМ дав високу оцінку роботі ударних бригад у вугільній промисловості Донбасу: «Ударні передові молодіжні бригади є кращими борцями за новий механізований Донбас, зразок роботи по-новому, виховуючи широкі маси трудящих у дусі комуністичного ставлення до праці». Особливо була відзначена зразкова робота госпрозрахункових бригад на шахтах ім. Ілліча, «Артем», «Чайкино», які систематично перевиконували планові завдання³⁶.

³⁰ Комсомольская организация г. Жданова. Историко-хронологическая справка, Донецк, 1968, стор. 20.

³¹ Ворошиловградський облпартархів, ф. 121, оп. 1, спр. 352, арк. 67.

³² Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 11, спр. 11, арк. 147.

³³ Там же, оп. 3, спр. 99, протокол № 83 засідання Бюро від 28 вересня 1932 р., § 1.

³⁴ Ворошиловградський облпартархів, ф. 176, оп. 1, спр. 3, арк. 84; спр. 16, арк. 5.

³⁵ Социалистическое соревнование в СССР (1918—1964). Документы и материалы профсоюзов, М., 1965, стор. 105.

³⁶ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1, оп. 3, спр. 93, протокол № 58 засідання Бюро від 14 березня 1932 р., § 2.

В травні 1932 р. у Донбасі з ініціативи вибійника Горлівської шахти «Кочегарка» М. Ізотова виник рух за передачу досвіду ударників молодим і відстаючим гірникам. Це була нова, якісно вища форма соціалістичного змагання: поєднання руху за оволодіння новою технікою з обміном передового досвіду. Цей рух набув згодом всесоюзного розмаху.

Соцзмагання сприяло здійсненню завдань соціалістичного будівництва. За роки першої п'ятирічки валова продукція всієї важкої промисловості Донбасу зросла вдвічі. В 1932 р. у Донбасі було видобуто вугілля на 75% (40,1 млн. т), виплавлено чавуну на 58% (2,3 млн. т) і сталі на 32,6% (1,7 млн. т) більше, ніж у 1927/28 р.³⁷ В цьому велика заслуга донецьких комсомольців, які своєю працею показували приклад робітникам і молоді промислових підприємств і тим самим сприяли успішному виконанню грандіозних завдань першого п'ятирічного плану.

Отже, в роки побудови фундаменту соціалізму комсомольці Донбасу були гідними помічниками Комуністичної партії в розвитку творчої активності мас. Від перших юнартілей до масових комсомольсько-молодіжних ударних бригад, дільниць, цехів, цілих підприємств — такий шлях комсомольців Донбасу в соціалістичному змаганні того періоду.

³⁷ З. Г. Лихолобова. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928—1937 гг.), Донецк, 1973, стор. 76.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ В АРМІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 — БЕРЕЗЕНЬ 1917 рр.)

Ф. І. Акімов (Овідіополь Одеської обл.)

Розгортання і удосконалення організаційно-партійної роботи в армії було одним з першочергових завдань, які стояли перед партією в роки першої світової війни. Уже в першій програмній праці цього періоду «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» («Тези про війну») В. І. Ленін звертав увагу на безумовну необхідність «...організації для ...пропаганди на всіх мовах нелегальних осередків і груп у війську всіх націй»¹. І в майбутньому Володимир Ілліч неодноразово загострював увагу на цьому питанні².

Велика увага В. І. Леніна, партії до організаційної роботи в армії зумовлювались тим, що в роки війни у військах перебувала найбільш дійова й активна частина чоловічого складу робітників і селян — «весь цвіт народних сил», як відзначав Володимир Ілліч³. Використовуючи війну як засіб «...придушити революційний рух пролетаріату і демократії... обдурити, роз'єднати й перебити пролетарів...»⁴, царський уряд призивав до армії також кадрових робітників — авангард революційного руху в країні. Водночас у військах проходили службу багато більшовиків, призваних до армії як під час загальних мобілізацій, так і за

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 6.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 30; т. 30, стор. 193, 199, 301, 361.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 7.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 1.

революційну діяльність. Таким чином, в армії створилася соціально-політична база завоювання її на бік пролетарської революції.

Перед партією постало завдання організації і згуртування цих революційних сил. Тим часом царизм вживав усіх заходів до того, щоб не допустити будь-якої революційної роботи в армії. Робилося все для того, щоб ізолювати політично неблагонадійних, запровадити жорстокий контроль за ними військового начальства, кривавий терор за спроби революційної пропаганди, найгострішу військову цензуру тощо. Все це надзвичайно ускладнювало революційну роботу більшовиків.

Однак, дотримуючись ленінських вказівок, більшовики України з самого початку війни розгорнули активну роботу по організації партійних сил в армії. Питання організації і поліпшення цієї роботи розглядалися на зборах Харківської, Київської, Чернігівської та інших місцевих партійних організацій⁵. Особливо широкому й серйозному обговоренню підлягали ці питання під час ознайомлення більшовиків з ленінськими «Тезами про війну». В партійних організаціях Харківської й Катеринославської губерній, зокрема, обговорення «Тезів» пройшло в жовтні 1914 р. під керівництвом депутатів IV Державної думи, більшовиків М. К. Муранова та Г. І. Петровського. Є підстави твердити, що незабаром вони стали предметом обговорення серед тяжіючих до цих організацій більшовиків Донбасу й Полтавщини. Одразу ж після того як «Тези» були привезені в Росію, їх одержали, прочитали й схвалили київські більшовики⁶, а потім зв'язані з ними більшовики Чернігівщини, Волині й Поділля. З Києва «Тези» були переправлені до Одеси⁷.

Згодом предметом широкого обговорення стали матеріали Бернської конференції закордонних секцій РСДРП (лютий 1915 р.) та інші програмні документи партії, а також програмні ленінські праці: «Крах II Інтернаціоналу», «Соціалізм і війна», «Деякі тези» тощо. Неодноразово ці питання стояли на порядку денному зборів і конференцій більшовиків Києва⁸, Харкова⁹, Катеринослава¹⁰, Одеси¹¹, Донбасу¹² тощо.

Надаючи роботі в армії великого значення, місцеві партійні організації виділяли відповідальними за неї найдосвідченіших своїх членів. Зокрема, в Харківській організації ними в різний час були М. Данилевський, А. Волков, М. Скобеева, С. Брунько, В. Поляков¹³, у Катеринославській — Д. Лебідь, О. Каверін, Г. Баглей¹⁴, Київській — Ф. Безуг-

⁵ Харківський обласний державний архів, ф. 3, оп. 287, т. 4, спр. 4416, арк. 26; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г.—февраль 1917 г. Сборник документов и материалов, К., 1966, стор. 12; Ю. Коцюбинский. Черниговская организация большевиков во время войны.—«Летопись революции», 1927, № 2, стор. 181.

⁶ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 122.

⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, 1916, спр. 5, ч. 51, арк. 1, 7, 8, 9.

⁸ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 98—99.

⁹ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июль 1907—февраль 1917 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 599.

¹⁰ «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 143; № 3, стор. 121—122.

¹¹ ЦДВІА СРСР, ф. 1837, оп. 6, спр. 174, арк. 35.

¹² П. А. Моисеенко. Воспоминания старого революционера, М., 1966, стор. 215.

¹³ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 30—35; «Летопись революции», 1922, № 9, стор. 82; М. Т. Сидорчук. Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914—лютий 1917), Львів, 1966, стор. 184.

¹⁴ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 362, 371, 384—385; 432; «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 143; «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 121—122.

лий та Я. Полуян¹⁵, Чернігівській — Ю. Коцюбинський, В. Примаков, С. Туровський, М. Темкін, С. Соколовська¹⁶, в Донецькій — П. Мойсеєнко¹⁷.

Для того, щоб піднести організаційно-партійну роботу в армії на належний рівень, необхідно було, насамперед, налагодити зв'язок з більшовиками і пролетарським ядром армії. Зробити це було надзвичайно важко. Проте, використовуючи найменшу можливість, виявляючи велику мужність, максимум самопожертвування й кмітливості, більшовики України успішно розв'язували це завдання.

Ймовірно, що, йдучи в армію, більшовики заздалегідь домовлялися про можливі в тих умовах форми зв'язків. Незважаючи на сувору військову цензуру, вони широко використовували листування. Зокрема, у зведенні військової цензури XI армії за січень 1916 р. зазначалося, що нею виявлено три листи соціалістичного характеру. В наступному зведенні знову йшлося про факт виявлення декількох подібних листів. У березні 1915 р. був заарештований донбаський більшовик Г. І. Харечко. З листів, конфіскованих у нього під час обшуку, було встановлено, що він підтримував зв'язок з особами, призваними до армії¹⁸. Мобілізований у травні 1915 р. робітник депо станції П'ятихатки, член РСДРП А. М. Голоднюк в автобіографії писав, що «незважаючи на всі труднощі, все-таки періодично письмово зв'язок підтримувався»¹⁹. Канонір 6-ї мортірної батареї I артилерійської дільниці берегової оборони VII армії Н. Фридкін листувався з членом Московської організації РСДРП В. І. Мальгіною²⁰. Солдат 47-го піхотного запасного батальйону одесит А. І. Мельников листувався з петроградськими більшовиками А. В. Осиповою, Н. В. Скуридіною, Т. А. Ємельяновим та іншими²¹. Мобілізований у червні 1915 р. один із членів Одеської партійної організації П. Заславський листувався з М. М. Лашевичем. Він відбував заслання, як і Лашевич, у Наримському краї²².

Для налагодження зв'язків із солдатами більшовики широко використовували зустрічі з ними під час звільнень, відряджень, відпусток тощо. У січні 1915 р. департамент поліції спеціальним циркуляром вимагав від начальників губернських жандармських управлінь вжити заходів для припинення контактів солдатів із «зловмисними особами... під час їх прогулянок вулицями міст та ін. поселень і відвідання приватних квартир»²³. Про наявність подібних контактів йшлося в наказі військам начальника Харківського гарнізону в серпні 1914 р., а також в одному з донесень одеської охоранки за січень 1915 р.²⁴ тощо.

Більшовики намагалися також проникнути в казарми. Про це відзначалося, зокрема, в уже згадуваному вище наказі по Харківському гарнізону. У листопаді 1914 р. начальник Одеського військового округу видав спеціальний наказ, в якому він вимагав від командування частинами «вжити рішучих заходів з метою недопущення в частини

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1413, ч. 1, арк. 105; «Летопись революции», 1928, № 1, стор. 145.

¹⁶ Ю. Коцюбинський. Назв. стаття, стор. 183—185.

¹⁷ П. А. Мойсеєнко. Назв. праця, стор. 215.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 2973, ч. 1, арк. 81.

¹⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 149, арк. 85.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 28, арк. 30—31.

²¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, оп. 244, 1914, спр. 5, ч. 51, ЛБ, арк. 8689.

²² Там же, оп. 255, 1914, спр. 5, ч. 32, ЛБ, арк. 41—43.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3119, ч. 1, арк. 57.

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. 1759, оп. 258, спр. 36; ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 2891, арк. 22—23.

військ... агітаторів»²⁵. Начальник 5-ої піхотної запасної бригади, яка розміщувалася в Катеринославі, просив начальника жандармського управління зробити відповідні розпорядження, щоб перешкодити проникненню агітаторів у частини піхотних запасних батальйонів²⁶.

Для підтримки зв'язків з військовими частинами діючої армії партійні осередки широко використовували випадки збирання й відправки подарунків на фронт. Влітку 1915 р. головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту повідомляв міністра внутрішніх справ, що роздачу нижчим чинам подарунків охоче беруть на себе відомі члени революційних партій²⁷. Так зробили навесні 1915 р. більшовики Луганська²⁸. В 1916 р. за дорученням своїх партійних організацій під приводом доставки подарунків на фронт зв'язки з більшовиками в армії налагодили Ф. І. Соломченко (Луганськ), Я. В. Бондаренко (Миколаїв), В. Л. Рудницький (Одеса) та інші²⁹.

Щоб подати допомогу армійським більшовикам в організаційній роботі, члени місцевих партійних організацій РСДРП, не лякаючись труднощів, ішли на службу до царської армії. Так, у частинах Південно-Західного фронту і його тилу проводили революційну роботу такі відомі діячі більшовицької партії, як Д. І. Ульянов, М. І. Ульянова³⁰, В. Д. Бонч-Бруевич, його дружина В. М. Величина, В. І. Глібова (Смолич), І. Серебряков³¹. В штабі 2-ї дивізії VII армії служив Ф. В. Попов³². Наприкінці 1914 р. член Київської організації РСДРП Є. С. Толстова влаштувалася на службу в госпіталі № 7 Всеросійського земського союзу³³. Влітку 1915 р. активний учасник катеринославського підпілля М. М. Бек почав працювати уповноваженим «харчувального поїзда» на фронті³⁴. Член Харківського комітету РСДРП М. Скобеєва з весни 1915 р. працювала в одному з лазаретів міста³⁵. Більшовиків, які пішли на службу до царської армії для ведення революційної роботи, було досить багато.

Намагаючись перешкодити їх діяльності, ставка змушена була уже в листопаді 1914 р. розіслати командуючим фронтами секретну директиву з вимогою жити «найенергійніших заходів...», стежити за всіма організаціями і добровольцями із студентів»³⁶. Про значну кількість соціал-демократів, що перебували на службі в армії і проводили революційну пропаганду, повідомляв у червні 1915 р. начальник Одеського жандармського управління³⁷.

²⁵ Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 1684, оп. 7, спр. 302, арк. 24.

²⁶ Там же, арк. 23.

²⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 1003, оп. 2, спр. 816, арк. 30.

²⁸ «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 167.

²⁹ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 200; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 470, арк. 31.

³⁰ В. Л. Харитонов. Військова робота більшовиків на Україні в роки першої світової війни.— «УІЖ», 1966, № 1, стор. 37.

³¹ ЦДВІА СРСР, ф. 16142, оп. 1, спр. 15, арк. 123, 124, 128; П. М. Шморгул. Историография большевистских организаций Украины периода первой мировой войны (1914—1917 гг.).— Первая мировая война, М., 1968, стор. 310; Х. Г. Серебрякова. О других и о себе, М., 1968, стор. 390.

³² Ф. Попов. Рассказ о незабываемом, К., 1961, стор. 88.

³³ ЦДАЖР СРСР, ф. 124, оп. 53, спр. 12, арк. 1, 3; Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 231, спр. 701, арк. 32.

³⁴ «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 134.

³⁵ «Летопись революции», 1922, № 9, стор. 82.

³⁶ С. Г. Капшук. Борьба большевистской партии за армию в период первой мировой войны, М., 1957, стор. 271.

³⁷ ЦДВІА СРСР, ф. 1837, оп. 6, спр. 174, арк. 43.

У свою чергу, армійські більшовики вживали активних заходів для налагодження і зміцнення зв'язків з місцевими партійними організаціями. Для цього використовувалися листування, відпустки, відрядження, перебування в госпіталях і лазаретах³⁸.

Наприкінці 1914 р. у військових частинах і закладах почали утворюватися партійні групи. Зокрема, одну з подібних груп викрила київська охранка в лютому 1915 р. в госпіталі № 7 Всеросійського земського союзу. Очевидно, її структура була типовою для інших груп, що існували при місцевих партійних організаціях. Групу очолювали відповідальні від Київського комітету РСДРП за роботу серед солдатів Ф. Безуглий і Я. Полуян. Через Є. Толстову вони підтримували зв'язки з солдатами, які лікувалися в госпіталі. Під час обшуку у неї було виявлено 33 примірники відозв комітету до жінок-робітниць, лєнінські «Тези про війну» та іншу партійну літературу, зокрема, резолюцію одного з засідань комітету про створення груп і осередків у військах, а також прокламації, які, як зазначалося в матеріалах обшуку, містили в собі надто зухвале і злочинне звернення до пролетаріату «почати агітацію і пропаганду в діючій армії». Члени групи були заарештовані і засуджені: Ф. Безуглий і Я. Полуян — до 5 років каторги, Є. Толстова — до дворічного ув'язнення в кріпосній в'язниці, завідуючий канцелярією госпіталю Л. Скорняков був засланий до Сибіру, молодший ординатор А. Погорелова була вислана за межі Київського військового округу. Втратили роботу в госпіталі С. Яровий, В. Синева, два фельдшери і дві медсестри, яким взагалі було заборонено працювати у військово-лікувальних закладах³⁹.

Під керівництвом місцевих партійних організацій групи і гуртки були створені і в інших військових частинах. Начальник штабу Київського військового округу в одному з повідомлень наприкінці грудня 1914 р. писав: «Як показало вивчення революційної роботи в військах, вона керується особами поза військами, членами революційних організацій, які входять до т. зв. вільного складу військових організацій, а здійснюється «військовими осередками», сформованими безпосередньо в частинах військ революційним елементом з колишніх народних учителів, студентів, фабричних і заводських робітників тощо»⁴⁰. Мобілізований у 1915 р. до армії активний учасник революційного руху в Миколаєві Г. Ф. Ісаков писав в автобіографії, що на фронті (в 500-му Інгульському полку) він незабаром познайомився з групою товаришів, які мали зв'язок з підпільною більшовицькою організацією в тилу⁴¹. Член РСДРП Ткаленко згадував про діяльність більшовицької групи в продтранспорти 8-го армійського корпусу, також зв'язаного з тиловою партійною організацією⁴².

В 1916 — на початку 1917 р. партійні групи і осередки діяли в багатьох військових частинах. Зокрема, в командах видужуючих в Чернігові, Черкасах, Кременчуці⁴³, Олександрівську (більшовицька група на

³⁸ А. Пирейко. На фронте империалистической войны. Воспоминания большевика, М., 1935, стор. 45—46; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 890, арк. 1.

³⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, оп. 245, 1915, спр. 291, арк. 12; оп. 255, 1915, спр. 5, ч. 32, ЛБ, арк. 46; ф. 124, оп. 53, спр. 12, арк. 1, 3; ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1413, ч. 1, арк. 105; Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 231, спр. 70, арк. 32; «Летопись революции», 1928, № 1, стор. 145.

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 320, оп. 1, спр. 1413, ч. 1, арк. 40.

⁴¹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 132, арк. 17.

⁴² Там же, спр. 891, арк. 7.

⁴³ «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 184—185.

авторемонтному заводі і гурток в 3-й тиловій автомобільній майстерні)⁴⁴, а також у Катеринославі⁴⁵, Харкові⁴⁶, на Донбасі⁴⁷ тощо.

Партійні групи та осередки існували в багатьох фронтових частинах. Зокрема, вони діяли в усіх підрозділах 12-го корпусу XI армії⁴⁸, при штабі Особливої армії в Луцьку⁴⁹, в 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні⁵⁰, в 17-му піхотному запасному полку VIII армії (м. Чернівці), в частинах, що розміщувалися в м. Лученцях Подільської губернії, в м. Ізяславі Волинської губернії, санітарному автотранспорті IX армії, Заамурських піхотному і кавалерійському полках, 128-му Ставропольському полку 32-ї дивізії, 329-му Бузулуцькому, лейб-гвардії Преображенському та Великолуцькому полках 35-ї стрілецької дивізії⁵¹ та ін.

Підвищуючи рівень організаторської роботи в армії, більшовицькі організації прагнули централізувати керівництво групами й осередками у військових частинах шляхом створення спеціальних військових організацій при комітетах РСДРП. Так, київські більшовики, налагодивши зв'язки з солдатами 34-го і 12-го запасних батальйонів, 1-го і 11-го стрілецьких сибірських полків та інших частин⁵², обговорювали це питання на параді у вересні 1915 р. У прийнятій на нараді резолюції підкреслювалася необхідність розгортання широкої агітації серед робітників і в армії, для чого необхідно було налагодити випуск листівок, створити групи доповідачів, зміцнити існуючі й організувати нові партійні групи⁵³. Виконуючи це рішення, київські більшовики розгорнули роботу по створенню військової організації при комітеті РСДРП. Але чергові арешти 18 вересня 1915 р. перешкодили здійснити ці задуми⁵⁴. Рішення про створення військових організацій було прийняте також на Харківській міській конференції РСДРП, яка відбулася в листопаді 1915 р.⁵⁵

Результатом посилення організаційно-партійної роботи в армії було створення військової організації в Чернігові (серпень 1916 р.). Слід зауважити, що в зв'язку з труднощами в друкуванні більшовики змушені були погодитися із створенням об'єднаного військового комітету з лівими есерами. Від більшовиків до нього ввійшли Ю. Коцюбинський, С. Соколовська та Р. Гордон, від есерів — 2 чол. Таким чином, комітет був більшовицьким. Він здійснював керівництво групами, створеними в запасних частинах та в команді видужуючих м. Чернігова. Підтримувався зв'язок з петроградськими й московськими більшовиками⁵⁶.

⁴⁴ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 181.

⁴⁵ «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 143; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, 1916, оп. 216, спр. 5, ч. 22, арк. 28 зв.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, оп. 246, спр. 5, ч. 88, ЛБ, арк. 91.

⁴⁷ П. А. Моисеев. Назв. праця, стор. 215.

⁴⁸ Ф. Попов. Назв. праця, стор. 6, 7, 9.

⁴⁹ В боях за Жовтень, Хмельницький, 1958, стор. 185.

⁵⁰ Борьба за победу Радянской власти на Украине. Сборник статей, К., 1956, стор. 566.

⁵¹ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 179—180.

⁵² П. М. Шморгун. В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.), К., 1960, стор. 83.

⁵³ Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 334, спр. 5, 6.

⁵⁴ В. Н. Кривенко. Борьба большевистских организаций Украины за крестьянские и солдатские массы в годы первой мировой войны (1914—февраль 1917 гг.).— Ученые записки Высшей партийной школы при ЦК КПСС; История Коммунистической партии Советского Союза, вып. V, М., 1966, стор. 106; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 98.

⁵⁵ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 599.

⁵⁶ «Летопись революции», 1927, № 2, стор. 184—185.

Деякі дослідники твердять, що військові організації діяли також при Харківському й Катеринославському комітетах РСДРП⁵⁷. Однак наявні джерела не дають достатніх відомостей для подібних висновків щодо існування харківської організації. Що ж стосується катеринославської, то співставлення цілого ряду фактів діяльності катеринославських більшовиків наприкінці 1916 — на початку 1917 р. дає підставу твердити, що така організація існувала й активно діяла. Її існування було логічним наслідком активізації діяльності більшовиків, відповідальних за роботу серед солдатських мас. Можливо, що одним з них був Д. Лебідь («Задніпровець»), який за активну революційну діяльність у травні 1916 р. був заарештований і мобілізований до армії. В серпні він повернувся в катеринославську організацію, «тимчасово звільнившись від військової служби». Незабаром Д. Лебідь провів збори, на яких зробив доповідь «Про загальне становище і нашу тактику». Збори прийняли резолюцію, в якій підкреслювалася необхідність «підготовки робітників до революційного виступу під лозунгом «Геть війну» і пропаганди серед солдатів»⁵⁸.

На початку листопада конференція катеринославських більшовиків, на якій був присутній і Д. Лебідь, вказала на необхідність «пояснення широким масам справжніх причин війни.., висвітлення того шляху, який повинні обрати ці маси» і закликала до створення широкої мережі гуртків, колективів і районних організацій⁵⁹. Слідом за цим жан-дармерія зафіксувала інтенсивне створення у місті партійних груп і серед них групу «с/д поранених...», яка планувала розповсюдити відозву до нижчих чинів місцевого гарнізону». Відозва мала надійти з Петрограда. Це, зокрема, свідчило про наявність зв'язків з Петроградською військовою організацією. 15 грудня ця група видала і розповсюдила прокламацію «Товариші солдати!»⁶⁰. 7 січня 1917 р. вона була знову перевидана, про що свідчать відмінності в тексті 1-го й 2-го варіантів листівок⁶¹. Слід відзначити також, що в ці ж дні напередодні 9 січня Катеринославська організація РСДРП випустила ще одну прокламацію «Товариші робітники!», а також грошовий звіт за 1916 р.⁶². Отже, перевидання листівки могло бути здійснене лише окремою групою.

Аналіз документів, які свідчать про розповсюдження листівок у цей період, дає підстави думати, що цим займалася група осіб, до складу якої входили Гаврило Миколайович *, Д. Лебідь, солдат Єгоров та

⁵⁷ Див.: А. П. Коротенко. Революционная борьба большевиков Харьковщины в годы первой мировой войны.—Сборник научных работ кафедр общественных наук, вып. I, Харьков, 1956, стор. 97; С. В. Шестаков. Большевики во главе рабочего движения царской армии в годы первой мировой войны, М., 1961, стор. 72; Е. Ф. Ерыкалов и др. В огне революционной борьбы. Военно-боевая работа большевистской партии в 1917 году, М., 1961, стор. 14.

⁵⁸ «Летопись революции», 1923, № 3, стор. 121—122.

⁵⁹ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 385; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 634.

⁶⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, 1916, оп. 246, спр. 5, ч. 22, арк. 28 зв.; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 353, 375.

⁶¹ Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 384; Большевики в годы империалистической войны (1914—февраль 1917 гг.). Сборник документов местных большевистских организаций, М., 1939, стор. 147—148; Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 630—631.

⁶² Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России, стор. 641—643; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны, стор. 384—385.

* Можливо, Г. М. Баглей — більшовик, член Задніпровського райкому РСДРП м. Катеринослава (Див.: Рабочее движение на Украине..., стор. 432).

інші. Друге видання листівки «Товариші солдати» розповсюджувалося в одному з лазаретів на станції Нижньодніпровськ, що свідчить про наявність зв'язків з його працівниками⁶³.

У своїх спогадах діячка КПРС С. І. Гопнер писала, що саме в цей час у роботі партійних організацій брали активну участь солдати і навіть подекуди молодші офіцери, які розповсюджували більшовицьку літературу на фронті і в тилу⁶⁴. Зі слів С. Гопнер виходить, що солдатів було багато. В умовах нелегальності, суворого військового нагляду це могли бути лише представники від окремих груп і осередків у військових частинах. І, нарешті, підготовка спільного виступу робітників, солдатів та запасних з проведенням вуличної демонстрації і розповсюдженням прокламацій⁶⁵ вимагала зусиль багатьох спеціально виділених для цього людей. С. Гопнер, характеризуючи роботу Катеринославської організації напередодні і під час Лютневої революції, писала про «більшовицькі методи роботи, зокрема, в армії»⁶⁶. У своєму виступі на VII (Квітневій) Всеросійській конференції вона говорила, що в Катеринославі існує військова організація, яка складалася з 20 чол. Все це дає підстави твердити, що при Катеринославському комітеті РСДРП наприкінці 1916 — на початку 1917 р. існувала військова організація, яка здійснювала керівництво партійними групами в багатьох військових частинах.

При інших партійних організаціях в 1916 р., як і в попередній період, роботу в армії проводили спеціальні групи більшовиків і окремі особи. Зокрема, в Харкові такою роботою займалися більшовики Поляков і С. Брунько. Останній служив в одній з частин гарнізону. Йому допомагала дружина. Квартира Бруньків служила явкою для зв'язку з солдатами інших частин⁶⁷.

Представники військових осередків взяли участь в одній з масовок, яка відбулася 24 квітня в передмісті Харкова. Про це повідомляла жандармерія⁶⁸.

В 1916 р. централізоване керівництво партійними групами й осередками було налагоджене і в фронтових частинах. Одна з таких організацій існувала в 12-му корпусі Південно-Західного фронту. Її структуру описав у своїх спогадах один з її керівників Ф. В. Попов. В кожному полку 11-ої і 19-ої дивізій корпусу було створено по кілька невеликих груп переважно із солдатів, що співчували більшовикам. Основні групи існували при штабах дивізій. До них входило по кілька молодих офіцерів. Кожна група ділилась на трійки. З метою конспірації рядовий член організації знав тільки керівника трійки і керівника вищестоящої групи, а останній знав очолюючого всю групу. При такій організації провал однієї трійки не відбивався на діяльності інших груп. Якщо врахувати, що в кожній дивізії було по три полки, а в кожному полку по кілька груп, то ймовірно, що в корпусі діяло 18—20 груп⁶⁹. Є відомості про існування подібної організації на чолі з підпільним комі-

⁶³ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, 1916, оп. 246, спр. 5, ч. 22, арк. 28 зв.; ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3328, арк. 6, 7, 24, 29; спр. 3431, арк. 27; спр. 3432, арк. 41; Рабочее движение на Украине..., стор. 362, 371, 384—385.

⁶⁴ С. Гопнер. Большевистская организация накануне и в первый период Февральской революции в Екатеринославе. — «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 143.

⁶⁵ ЦДІА УРСР, ф. 313, оп. 2, спр. 3431, арк. 129.

⁶⁶ «Летопись революции», 1923, № 2, стор. 143.

⁶⁷ М. Т. Сидорчук. Назв. праця, стор. 184.

⁶⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 102, д-во 00, 1916, спр. 5, ч. 88, ЛБ, арк. 91.

⁶⁹ Ф. Попов. Назв. праця, стор. 6—7, 9.

тетом в Особливій армії (м. Луцьк)⁷⁰ і в 48-му окремому польовому важкому артилерійському дивізіоні⁷¹.

Всього, згідно з наявними, але далеко неповними даними, в 1914 — на початку 1917 рр. було створено не менше 15-ти партійних груп і 2-х військових організацій в тилкових округах і, крім цього, не менше 32-х груп і осередків та 3-х військових організацій в частинах Південно-Західного фронту. Не підлягає сумніву, що при наявності в армії більшовицьких сил, міцного кадрового ядра пролетаріату партійні військо-ві організації і окремі групи існували в багатьох інших військових частинах. Умови підпільної роботи, суворого контролю і військово-каторжного режиму не дали змоги залишити достатньої кількості документальних доказів цього. Чимало даних пропало під час громадянської й Великої Вітчизняної воєн.

Очевидно, що в багатьох військових частинах активну роботу проводили окремі більшовики і робітники, які підтримували зв'язки з місцевими партійними організаціями. Не маючи змоги організуватися в умовах жорстокого військового терору, в перші ж дні Лютневої революції ці більшовики створили такі великі військові організації, як Київська, Одеська (об'єднана), Павлоградська та ін. На фронті вони були створені в 4-ій батареї 48-го окремого польового важкого артилерійського дивізіону Особливої армії, 4-ій піхотній дивізії XI армії, підрозділах саперного полку 1-го гвардійського корпусу VII армії, 653-му Перемишльському полку, 3-му Новоросійському полку, в 13-ій Кавказькій дивізії, при штабі IX армії Румунського фронту, в частинах гарнізону м. Сучави та ін.

Таким чином, втілюючи в життя ленінські вказівки, більшовики України, незважаючи на важкі умови, розгорнули активну організаційно-партійну роботу в армії. Боротьба за згуртованість більшовицьких сил в армії в роки першої світової війни сприяла успішному розв'язанню найважливішого завдання соціалістичної революції — завоюванню солдатських мас на бік пролетаріату.

⁷⁰ В боях за Жовтень, стор. 185.

⁷¹ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні, стор. 566.

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВЛЕННЯ СПІВДРУЖНОСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ СИЛ НАРОДІВ РОСІЇ В 60-х РОКАХ XIX ст.

Р. П. ІВАНОВА (Київ)

В історії нашої країни XIX століття залишило ряд цікавих сторінок, які допомагають розкрити процес становлення єдності демократичних сил народів Росії в їх боротьбі за своє визволення з-під гніту експлуататорів. Цей процес привів до формування пізніше таких незнаних доти факторів у суспільних відносинах, як дружба народів, пролетарський інтернаціоналізм, що й понині лишаються могутньою і випробуваною зброєю комуністичних партій в боротьбі за краще майбутнє людства¹.

¹ Див.: Л. І. Брежнев. В ім'я миру і соціального прогресу. Промова глави делегації КПРС товариша Л. І. Брежнева на Конференції комуністичних і робітничих партій Європи. — «Комуніст України», 1976, № 8, стор. 15.

В радянській історіографії є певне коло досліджень², присвячених вивченню деяких аспектів цієї проблеми, в тому числі й ідеології окремих суспільно-політичних організацій, гуртків, діячів тощо.

В останні роки видано ряд збірників документів, мемуарну літературу³, що створило умови для певного синтезованого осмислення (на основі конкретних історичних фактів) важливого суспільного процесу — становлення єдності демократичних сил народів Росії, зокрема західного регіону країни, протягом значного історичного періоду. Проте в існуючій літературі ще недостатньо висвітлене питання налагодження співробітництва між окремими представниками демократичної частини визвольного руху народів Росії в 60-і роки. Метою даного повідомлення є дослідження певних віх російсько-польсько-українських зв'язків наприкінці 50-х — на початку 60-х років XIX ст. — в епоху, яка дала вищі прояви революційної співдружності демократичних визвольних сил в допролетарський період⁴.

Теоретичні підвалини співдружності народів нашої країни уперше заклали декабристи. З того часу в суспільно-політичній думці Росії почала розвиватися ідея федерально-демократичного й державно-республіканського об'єднання народів, боротьби проти феодально-кріпосницького ладу як в економічному, так і політичному плані⁵. В 30 — 40-х роках XIX ст. ці ідеї були далі розвинуті у творах польських буржуазних демократів, зокрема І. Лелевеля та Ш. Конарського⁶, петрашевцями⁷, в програмних документах Кирило-Мефодієвського товариства⁸, революційній поезії Т. Г. Шевченка⁹.

Новим етапом у розвитку ідеї єднання народів Росії стали 60-і роки¹⁰. Важливі соціально-політичні проблеми, пов'язані з боротьбою селян проти кріпосництва, виступи російських революційних демократів

² Найголовніші з них: П. А. Зайончковский. Кирилло-Мефодиевское общество, М., 1959; Г. Я. Сергієнко. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів, К., 1971; Ф. О. Ястребов. Революционные демократы на Украине, К., 1960; Г. И. Марахов. Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине, К., 1967; А. Ф. Смирнов. Революционные связи народов России и Польши. 30—60-е гг. XIX в., М., 1962; М. В. Нечкина. «Земля и воля» 60-х годов. — «История СССР», 1957, № 1; Є. С. Шабліовський. Шевченко і російська революційна демократія, К., 1958; В. А. Дьяков. Тарас Шевченко и его польские друзья, М., 1966; И. Е. Баренбаум. Мемуары Н. И. Баллина и общественное движение в конце 50-х — начале 60-х годов XIX в. — Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1970; P. Lossowski i Z. Młynarski. Rosjanie, białorusini i ukraińcy w powstaniu styczniowym, Wrocław, 1963; S. Kieniewicz. Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1820—1870. Materiały, Warszawa, 1965, та ін.

³ Русско-польские революционные связи. Т. I—II, М., 1963; Общественно-политическое движение на Украине 1856—1862, К., 1963; Общественно-политическое движение на Украине в 1863—1864 гг., К., 1964; Подпольная пресса 1861—1864 гг., Wrocław — Москва, 1970; Показания и записки Оскара Авейде, М., 1961, та ін.

⁴ И. С. Миллер. Исследования по истории польской общественной мысли конца XVIII—XIX веков и русско-польских революционных связей 60-х годов XIX в., М., 1965, стор. 18.

⁵ Восстание декабристов. Материалы и документы. Т. VII, М.—Л., стор. 157, 174 та ін.; И. И. Горбачевский. Записки. Письма, М., 1963, стор. 13.

⁶ Стефан Кеневич. Лелевель, М., 1970, стор. 64; «Русский архив», 1909, кн. 4, стор. 542.

⁷ Петрашевцы, т. III, М.—Л., 1928, стор. 384.

⁸ «Былое», 1906, № 2, стор. 67—68; «Україна», 1914, кн. 1—4, стор. 81; П. А. Зайончковский. Назв. праця, стор. 90 та ін.; Г. Я. Сергієнко. Назв. праця, стор. 192—197 та ін.; П. С. Гончарук. Питання єднання та співробітництва народів у поглядах кирило-мефодіївців. — «УІЖ», 1971, № 1, стор. 82.

⁹ Т. Г. Шевченко. Повне зібрання творів у 10 томах, т. I, К., 1939, стор. 150, 262—263 та ін.

¹⁰ Під терміном «шістдесяті роки» розуміється історичний період від середини 50-х рр. XIX ст. до середини 60-х рр. XIX ст. (Див.: В. И. Ленин и русская общественно-политическая мысль начала XX в., Л., 1969, стор. 43).

на захист селян, піднесення національно-визвольних рухів, зокрема, у Фінляндії й особливо в Польщі¹¹ поставили в той час Росію в авангард революційної боротьби в Європі.

Російські революційні демократи ідейно очолили визвольний рух народів країни й визначили головні його завдання — розв'язання найпекучішого питання — аграрного та демократичні перетворення в Росії. Теоретичною формою вирішення цих завдань був федерально-демократичний союз народів¹². Це знайшло своє відображення, зокрема, в політичній публіцистиці О. Герцена, М. Огарьова, М. Бакуніна, в середовищі «Землі і волі» 60-х років, численній прогресивній прокламаційній літературі¹³. Ідея федеративного об'єднання народів була в цілому виводом буржуазної ідеології. Проте, враховуючи певні історичні особливості класової боротьби в багатонаціональних державах, К. Маркс і Ф. Енгельс, як зазначають дослідники, допускали ідею федерації як одну з форм розв'язання національного питання на прогресивних засадах¹⁴, оскільки вона стала символом визволення пригноблених народів в умовах економічного й політичного панування великих націй над малими¹⁵.

Необхідність об'єднання народів продовжувала займати уми кращих представників не лише російського, а й українського та польського визвольних рухів. Про це, зокрема, свідчать матеріали рукописного журналу «Самостайне слово»¹⁶, що виходив у середовищі демократичної київської молоді, стаття М. Костомарова «Україна» у герценівському «Колоколе»¹⁷, записка С. Сераковського «Питання польське»¹⁸, де зроблено спробу розв'язати не лише польське питання, а й проблеми, пов'язані з долею народів України, Білорусії й Литви¹⁹.

Першими в 60-х роках почали налагоджувати зв'язки для спільних дій у визвольній боротьбі учасники Харківсько-Київського товариства (1856—1860 рр.) *. Про це, зокрема, свідчить листування одного з його засновників і керівників Я. Бекмана з С. Римаренком — активним діячем демократичного руху петербурзької студентської молоді. Метою цього листування, як пояснював Я. Бекман пізніше на слідстві, було «об'єднання університетів»²⁰. Один з учасників товариства П. Єфіменко, прибувши до Москви, налагодив зв'язки із студентами Московського університету Долговим, Шкляревським, Загайним, а із студентом Петербурзького університету Сорокіним обмінювався нелегальною літературою і відсилав її до Харкова²¹. Студент Московського університету

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 29.

¹² Особисто М. Чернишевський не поділяв ідеї слов'янської федерації, вважаючи її шкідливою як для росіян, так і для інших слов'янських народів. (Див.: Н. Г. Чернышевский. Литературное наследие, т. III, М.—Л., 1930, стор. 528—529).

¹³ А. И. Герцен. Собрание сочинений в 30 томах, т. XIV, М., стор. 23, 35, 36, 252 та ін.; Михаил Бакунин. Избранные сочинения, т. 3, М., 1920, стор. 49, 67 та ін.; Материалы по истории революционного движения в России в 60-х гг. (Первое приложение к сб. «Государственные преступления в России», стор. 8 та ін.).

¹⁴ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін. Про пролетарський інтернаціоналізм, К., 1959, стор. 58.

¹⁵ В. Г. Сокуренок. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX в., Львов, 1966, стор. 71—75.

¹⁶ ЦДВІА, ф. 801, оп. 80/21, спр. 48, арк. 526.

¹⁷ О. Герцен назвав її «прекрасною статтею про Україну» (Див.: А. И. Герцен. Собрание сочинений в 30 т., т. XIV, стор. 458).

¹⁸ А. Ф. Смирнов. Сигизмунд Сераковский, М., 1963, стор. 61.

¹⁹ Русско-польские революционные связи, т. 1, М., 1963, стор. 239.

* За організацію страйків і участь в них група студентів — членів таємного товариства була виключена з Харківського університету. З 1859 р. частина з них навчалася в Київському університеті, де продовжувала свою нелегальну діяльність.

²⁰ ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., III відділення, оп. 1862, спр. 26, ч. 7, (2), арк. 77—78.

²¹ Там же, арк. 92.

Свириденко, за домовленістю з Єфіменком, мав доставляти до Харкова нелегальну літературу²². Про цей бік діяльності товариства згадував ще один його учасник — М. Левченко: «Між університетами повинні були підтримуватися постійні стосунки для передачі всього того, що робилося в кожному з них»²³.

Водночас члени Харківсько-Київського товариства доклали чимало зусиль для встановлення зв'язків з польським прогресивним молодіжним рухом на Україні, зокрема, в Києві²⁴. Відомо, що наприкінці 50-х рр. XIX ст. значно активізувався національно-визвольний рух на колишніх землях Речі Посполитої. Його основною рушійною силою була шляхта. Це й визначило непослідовність, якою характеризувалися погляди учасників руху на вирішення соціальних і політичних проблем краю. На Україні його керівники стояли на позиціях якогось утопічного об'єднання українських селян і польської шляхти без порушення прав власності останньої²⁵.

У Київському університеті польські студенти об'єднувалися в нелегальні гуртки за принципом земляцтва — гміни, які мали свої таємні каси, бібліотеки тощо²⁶. У березні 1857 р. на ґрунті цих гмін була створена таємна польська студентська організація «Союз тройницький» (назва походила від того, що до її складу ввійшли гміни трьох губерній Правобережної України — Київської, Волинської та Подільської)²⁷.

У цей же час розпочала активну діяльність інша таємна польська організація в Києві — Товариство учбової підмоги польському народу (ТУПН). Вона займалася створенням таємних польських шкіл для дітей чиншевої шляхти та українських селян, а також політичною агітацією серед населення напередодні повстання 1863 р.²⁸ Кероване видатним діячем польського визвольного руху на Україні І. Коперницьким, товариство стало бойовим центром підготовки польського повстання на Правобережжі в 1860—1863 рр.

²² Там же, арк. 91—92, 94—96-зв. На нашу думку, це не дає підстави для висновку, як це робить Р. Таубін, про «переростання» цього товариства в загальноросійський центр революційного руху, як і про продовження його діяльності після арештів 1860—1862 р. (Див.: Р. А. Таубин. Я. Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1963, стор. 409—412).

²³ Там же, арк. 129 зв.

²⁴ В 1858/1859 навчальному році в Київському університеті було 507 студентів-поляків з 964 (59%), причому 87 з них — шляхетського походження. J. Tabiś. Polacy na uniwersytecie kijowskim 1834—1863, Kraków, 1974, стор. 34.

²⁵ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр., К., 1964, стор. 11; K. Dupin-Wasowicz. Ukraina i ukraincy w powstaniu styczniowym, Warszawa, 1963, стор. 4.

²⁶ Maryan Dubiecki. Młodzież polska w uniwersytecie Kijowskim przed r. 1863, Kijów, 1909, стор. 68—69; J. Tabiś. Назв. праця, стор. 9.

²⁷ Показання і записки Оскара Авейде, стор. 133, 277—278; J. Tabiś. Назв. праця, стор. 91. Згідно з документами, Я. Табіш обґрунтовано відкидає думку авторів передмови до видання «Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр.» — В. Д. Королюка й Г. І. Марахова, які заперечують існування «Союзу тройницького». Показання одного з керівників польського повстання на території Литви і Білорусії О. Авейде, а також мемуарні записки ще одного польського діяча 60-х рр. В. Кошниця також свідчать про існування цієї організації. Зокрема, В. Кошниця повідомляє, що в переговорах між керівним органом польського повстання — Центральним національним комітетом — і «Землею і волею» брали участь три представники «Союзу тройницького» з Києва. Див.: Wspomnienia z powstania województwa Minskiego w roku 1863 przez W. Koszezyca.— „Polska w walce”, t. II, Kraków, 1875, стор. 197).

²⁸ Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 88—93, 302—303.

Розуміючи значення польського визвольного руху, спрямованого насамперед проти самодержавства, учасники Харківсько-Київської таємної організації в перші місяці своєї діяльності у Києві спробували знайти спільну мову з польськими студентами. На цей аспект у діяльності товариства вперше звернув увагу один з його дослідників Ф. О. Ястребов. Але його висновок, хоч і правильний, залишився документально невідтвердженим. Інший історик Р. Таубін спробував заперечити твердження Ф. О. Ястребова про те, що зближення між польським визвольним рухом і згаданим товариством не відбулося. У своїй статті²⁹ він навіть заявляє, що факт такого співробітництва ним установленний незаперечно³⁰. Проте для доказу своєї тези цей автор не наводить жодного джерела, а посилається на ряд прізвищ польських студентів, які нібито входили до Харківсько-Київського товариства. Та виявляється, що з 15 названих ним прізвищ — 9 українців і 1 німець³¹. Інші — активні учасники польських гуртків. Безумовно, що до таких заяв про нібито тісне співробітництво втрачається довір'я³². Насправді спроба учасників Харківсько-Київського товариства об'єднатися з польськими діячами визвольного руху була першим практичним кроком після декабристів до об'єднання двох течій визвольного руху в Росії в боротьбі проти спільного ворога. І спроба ця, на жаль, завершилася невдачею, про що переконливо свідчать факти.

В листі одного з керівників Харківсько-Київського товариства М. Муравського до учасника цього товариства М. Левченка від 24 березня 1859 р. повідомлялося: «Зібрання наші почалися, затівається **знову** (підкреслення автора.— Р. І.) зближення з поляками, не знаю, що вийде»³³. Слово «знову» дає право припустити, що подібна спроба вже була, але чомусь не вдалася. Учасники таємного товариства В. Португалов, М. Муравський, М. Левченко, Л. Зеленський у своїх показаннях на слідстві в однаковому світлі деталізували свої стосунки з польськими студентами. Зокрема, роз'яснюючи наведену фразу з листа про зібрання, М. Муравський зазначав, що вона стосувалася харківських і київських студентів, «які бажали зблизитися із студентами-поляками...»³⁴. Л. Зеленський з приводу цих зібрань розповідав: «Спочатку загальним бажанням було зблизитися з польськими товаришами, але воно не мало успіху. За сим почалася явна боротьба, що принесла гуртку (мається на увазі таємне товариство.— Р. І.) значну перевагу»³⁵.

²⁹ Р. А. Таубин. Я. Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество.— Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг., М., 1963.

³⁰ Там же, стор. 400.

³¹ Серед названих Р. Таубіном «польських» студентів відомі діячі нелітних шкіл та Київської громади 60-х рр.—українці Каленик Шейковський, Анатолій Свидницький—основоположник соціального українського роману, Андрій і Костянтин Бутовичі, Д. Божовський, Корнило і Олександр Леонтовичі, Юліан Сенниковський, Володимир Андрузький та німець Йосип Візель. (Див.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 45).

³² Зокрема, неможливо повірити в таку заяву Р. Таубіна: «Дехто з поляків (Вараксевич, Андрузький, К. Бутович) (два останні—українці.— Р. І.) представляли на прощальному вечорі в честь П. В. Павлова (професора російської історії Київського університету.— Р. І.) ...значну групу (!) своїх товаришів, які стояли на платформі тісного співробітництва у визвольному русі проти царизму,—росіян, поляків, українців, євреїв та інших народів (!) Росії». (Р. А. Таубин. Назв. праця, стор. 408). Неясно, якими даними керується автор, говорячи про маловідому діяльність Вараксевича, який нібито міг захищати інтереси, крім поляків, ще й росіян, українців, євреїв та інших народів. Що ж до українців Андрузького й Бутовича та інших учасників Київської громади, то подібної «політичної зрілості» за ними не спостерігалось).

³³ ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., спр. 26, ч. 7 (1), арк. 51.

³⁴ Там же, арк. 134-зв.

³⁵ Там же, ч. 1, літера 4 (ч. 3), арк. 300 зв.

Зібрання, як розповідав В. Португалов, відбувалися по неділях. На них запрошувалися найавторитетніші серед польської молоді діячі, проводилися спільні читання й обговорення газет і журналів. Під час диспутів польських студентів «прагнули переконати..., що головне призначення студента — займатися своєю справою і як можна більше скоористатися перебуванням в університеті, щоб згодом відповісти своєму становищу в суспільстві»³⁶. Фраза, як бачимо, досить абстрактна, але безумовно вона приховує гарячі суперечки під час обговорення питань, які хвилювали молодь — ставлення до самодержавства, демократичні зміни в країні, спільна політична боротьба... Підкреслена благонадійність подібних зібрань — один із загальноприйнятих засобів применшити в очах жандармів значення революційної діяльності розкритого ними таємного товариства.

Проте наслідки цих зустрічей не привели до бажаного. М. Муравський на слідстві підтвердив, що задумане членами товариства «зближення не вдалося й зібрання вже не існують»³⁷. Більше того, проводилася ще «явна боротьба, що принесла гуртку значну перевагу». Про це детально розповідав Зеленський: «Дві третини студентів у Києві поляки; хоча, кажуть, вони діляться на якісь партії»³⁸, але досить однодушно нехтують інших товаришів, які прагнуть інколи до опору спільними силами... Питання про матеріальну й наукову підмогу бідним студентам — одне з істотних у Київському університеті..., а жажливі зловживання зробилися нестерпними (з боку комітету взаємодопомоги, в якому керівна роль належала польським студентам і який подавав допомогу лише полякам. — *Р. І.*)... Ми відважились на боротьбу й восторжествували..., ми підштовхнули ще до 200 товаришів піднятися на безприкладну в Києві спробу: викликати трьох поляків, обраних, можливо, сотнями товаришів для розподілу підмоги, примусити їх звітувати у вчешках...»³⁹. Я. Бекман на слідстві також заявив, що «виключною метою» товариства була «протидія іншій, переважаючій там партії, а саме польській» у справах студентських, таких, як «студентська бібліотека для читання, або, як там називають — лекторія, і роздавання грошової допомоги бідним товаришам»⁴⁰.

Через консервативно-шляхетську замкнутість польських студентських гуртків у Києві непросто було налагодити співробітництво з ними. Тому не дивно, що в розпал діяльності Харківсько-Київського таємного товариства й польських нелегальних гуртків на чолі з «Союзом трійницьким» і ТУППН у роботі недільних шкіл Києва в 1860 р. взяло участь лише 5 поляків⁴¹. А ці три організації, які фактично діяли в одному напрямі й одночасно, не тільки не об'єдналися, а з усього видно — й не знали про існування одна одної.

Прогресивні діячі польського визвольного руху, що належали до його революційно-демократичної течії, розуміли необхідність єднання з українським демократичним суспільним рухом і загалом з українським народом. Це виявилось насамперед у створенні й поширенні серед українських селян в 1862 р. значної кількості прокламацій із закликом

³⁶ Там же, ч. 7 (2), арк. 109-зв.

³⁷ Там же.

³⁸ Частина студентів, що входила до «Союзу трійницького», орієнтувалася на шляхетсько-консервативну партію «білих», інша — приєдналася до революційної течії «червоних», на чолі якої стояв Провінціальний комітет на Русі; третя частина на чолі з В. Антоновичем порвала з польським рухом і приєдналася до українського студентського гуртка, т. зв. Київської громади. (Див.: Показання и записки Оскара Авейде, стор. 133, 277—278; J. Tabiś. Назв. праця, стор. 91).

³⁹ ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., спр. 26, ч. 1, л. Б, ч. 6, арк. 409—411.

⁴⁰ Там же, ч. 3, арк. 128-зв.

⁴¹ Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 44—45.

підтримати польське повстання⁴². Їхній зміст відзначався ідеалізацією життя українського народу в складі колишньої польської держави, всі соціальні незгоди відносилися на рахунок поганих царів, підкреслювався особливо тяжкий гніт з боку російського самодержавства. Вони закликали українців допомогти полякам в їхній боротьбі, — не самим підніматися для завоювання кращого життя, а чекати, коли поляки подадуть до цього сигнал. Ідеї польського месіанізму, якими пройнята ще перша відозва Ю. Розенталя, були притаманні подібним прокламаціям і в 60-х рр. XIX ст. При цьому — повна неясність у питаннях соціальних, передусім, аграрному, а також національному. Безумовно, майбутнє України мислилося тільки в складі польської держави⁴³.

1862 рік ознаменувався дальшими пошуками контактів учасників польського визвольного руху з прогресивними представниками російського і українського народів. Це, зокрема, підтверджується справою офіцерів Чернігівського полку, розквартированого в Києві. Як доповідав командуючий 1-ою армією Лідерс воєнному міністрові Д. Мілютіну, під час арештів польських студентів за участь в маніфестаціях штабс-капітан Гросмані, Жуков, поручики Шустерс та Говорецький, підпоручик Метелицін та ін. висловлювали співчуття безпорядкам у Києві, а пізніше навіть зблизилися із студентами настільки, що влаштували разом з ними 1 грудня 1862 р. вечір «однодумства». 9 грудня понад 30 офіцерів цього ж полку організували таку ж зустріч. Начальство небезпідставно характеризувало їх як «вечори гласного виявлення співчуття польським бунтарям»⁴⁴.

Наступним кроком у пошуках соратників для спільної боротьби були зв'язки польських організацій з демократичними представниками Київської громади А. Красовським та В. Синегубом напередодні повстання (у 1862 р. — на початку 1863 р.). Спроба останнього організувати допомогу польським повстанцям — одна з яскравих сторінок революційних подій того періоду⁴⁵. Як видно із слідчої справи, гурток В. Синегуба і братів Потоцьких був зв'язаний з польськими гуртками в Києві. Так, Леонід Потоцький на слідстві показав, що В. Синегуб «відверто висловлював свій намір приєднатися до польських бунтівників» і радив своєму товаришеві В. Пилипенку «їхати у Київ до двох братів Пясецьких, які від польської гміни забезпечать його фальшивими паспортами й засобами для приєднання до інсургентів»⁴⁶. З показань В. Синегуба відомо, що ще один член Київської громади Касьяненко «бунтував» селян с. Корніївки й утворював із сільської молоді громаду, подібно до тієї, яку організував В. Синегуб в с. Пилипчі⁴⁷. Пізніше брат В. Синегуба — С. Синегуб — у своїх спогадах згадував ще й про П. Чубинського, який разом з Синегубом поширював в маетках Трепова прокламацію «Усім добрим людям» із закликом повстати проти царя і панів⁴⁸.

⁴² Перша така відозва до українського народу була створена ще в роки Кримської війни (під час т. зв. «Київської козаччини») студентом Київського університету, пізніше польським поетом і прозаїком Юзефом Розенталем. Написана польською мовою, вона закликала українських селян повстати проти царя й панів — взяти в руки коси, сокири, кочерги, кніі, але тільки під керівництвом поляків, «людей світлих». (Див.: В. Міяківський. Революційні відозви, К., 1920, стор. 31—32).

⁴³ ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., спр. 374—375.

⁴⁴ Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 263.

⁴⁵ Детальніше про це див.: А. З. Барабой. Попытка украинских революционно-неров организовать помощь польскому восстанию 1863 г.—«Вопросы истории», 1957, № 1.

⁴⁶ ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., спр. 23, ч. 171, арк. 23-зв.

⁴⁷ Там же, арк. 26.

⁴⁸ «Былое», 1906, № 8, стор. 43.

Про симпатії П. Чубинського до боротьби польського народу за відродження своєї держави свідчить також його активна діяльність у студентському русі Петербурзького університету, де він завжди виступав як прихильник польських маніфестацій протесту, об'єднання російських і польських студентських організацій тощо⁴⁹. Під час заслання до Архангельська П. Чубинський близько зійшовся із польськими засланими⁵⁰.

Тісні зв'язки з польськими революціонерами мав і один з видатних діячів демократичного суспільно-політичного руху на Україні на початку 60-х рр. XIX ст. А. Красовський. Архівні джерела свідчать про його близькі контакти з польськими таємними організаціями. Відомо, що напередодні свого арешту він переховував масонські регалії (масонство — поширена форма польського визвольного руху в I половині XIX ст.— Р. І.). Про тісні стосунки А. Красовського з польськими організаціями свідчить і той факт, що він знав про існування польського Центрального національного комітету⁵¹.

У березні 1863 р. в Одесі була розкрита польська таємна організація. Один з її учасників — С. Голуб — звинувачувався у спробі дістати закордонні паспорти «для відправки деяких членів товариства за кордон, схоплених у Києві, в тому числі полковника * Красовського»⁵². Розслідування визначило зв'язки А. Красовського з С. Голубом як нібито чисто комерційні. Однак безперечно, що зв'язки у А. Красовського з польськими таємними організаціями були, як і те, що він ставився з симпатією до польського визвольного руху взагалі. Про це свідчать відвідання ним панахиди по І. Лелєвелю в католицькому храмі в Києві, відгук про цього діяча польського руху, як про видатного вченого, знайдені під час арешту портрет І. Лелєвеля з короткою біографією, а також текст польського патріотичного гімна тощо⁵³.

За свідченням В. Синегуба, А. Красовський завжди пов'язував визволення України з боротьбою російського і польського народів. «В майбутньому, — зазначав він, — ми чекали повної єдності з поляками та з демократичною республікою російською, про яку заявила в брошюрі «Молода Росія», яку дав мені Красовський...»⁵⁴. Прагнучи залучити на свій бік В. Пилипенка, В. Синегуб говорив йому про «мальовничі картини майбутнього, як нещодавно розповідав мені Красовський», підмовляв «схилити молодь с. Пилипчі на приєднання до поляків». Він згадував: «У яких словах я його підмовляв, не пам'ятаю, та думка була та, про яку мені говорив Красовський»⁵⁵. Немає сумніву, що це була думка про повну єдність з поляками та з демократичною республікою російською.

Проте, виступаючи за єдність з польським визвольним рухом, співчуваючи йому й підтримуючи його, А. Красовський завжди відрізняв шляхетсько-націоналістичні тенденції в його ідеології. В цьому плані він поділяв погляди демократичної частини Київської громади, учасни-

⁴⁹ Л. Ф. Пантелеев. Воспоминания, М., 1958, стор. 156, 158; Т. Г. Снытко. Студенческое движение в русских университетах в начале 60-х годов и восстание 1863 г.— Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи народов России и Польши, М., 1962, стор. 215.

⁵⁰ ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., спр. 230 (ч. 1), арк. 149-зв., 152.

⁵¹ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр., стор. 135.

* Він був підполковником.

⁵² Там же, стор. 53.

⁵³ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр., стор. 279.

⁵⁴ Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр., стор. 79—80.

⁵⁵ Там же, стор. 80—81.

ком якої був⁵⁶. Про ставлення до польського повстання вона заявила в своєму рукописному журналі «Самостайне слово»: «Наше найкраще бажання було й буде загальнослов'янська братня федерація, в якій би всякий народ мав право, самостійне управління»⁵⁷.

В одній з програмних статей цього журналу — «Про погляди польської громадської суспільності на Україну», звертаючись до «прогресивної частини польського товариства», її автори заявили про свою солідарність з думками польських діячів щодо братерства народів, але водночас засудили шляхетську замкнутість, посягання на Правобережну Україну, що ослабило її моральну силу й повагу українського народу до польського. Стаття закликала «правдивих» поляків визнати за українським народом право на самовизначення, бо «тільки в такому випадку можуть народитися дружні стосунки»⁵⁸.

З цими положеннями перегукуються рядки з вірша А. Красовського⁵⁹ «Перше слово ляхам». В ньому висловлюється жаль з приводу того, що федерація, про яку скрізь говорять, лише проголошується на словах, а словами — «не оновити світ». Програмні тези А. Красовського — повага до українського народу як до рівноправного слов'янського народу, збереження цілосності України, а не поділ її по Дніпру, як того прагнули польські діячі — необхідні умови співробітництва, «згоди». Справді, це були конкретні пропозиції щодо з'ясування стосунків, які могли стати основою зближення визвольних сил обох народів у 60-і роки.

Все своє даліше життя, навіть в тяжких умовах Нерчинської каторги, А. Красовський залишився вірним другом польського визвольного руху. Після його смерті жандарми виявили у нього на квартирі понад 30 віршів польською мовою (до них були зроблені й переклади), що являють значний інтерес для вивчення ідеології польського руху 1863 р. Їхній лейтмотив — заклик до збройної боротьби проти самодержавства. В одному з них писалося: «До зброї, браття, настав час сильною рукою схопити зброю»⁶⁰. В поемі «Сон каторжного», яку А. Красовський написав на рудниках, пристрасно звучить його незламна віра в народ, ненависть до самодержавства, заклик до його повалення⁶¹. І тут він також висловлює співчуття боротьбі польського народу й тяжкій долі зісланих патріотів («Восхвалим законов стотисячний том. И вольность поклонов, пред царским кнутом. Федора, Федора (в поемі — назва Росії.— Р. І.), твой царь богатырь! Сто тысяч поляков отправил в Сибирь»). В останні місяці життя, підбиваючи підсумки своєї діяльності, А. Красовський написав заповіт, який підписав так: «Російський підполковник і каторжанин, нині вільний поляк Андрій Красовський»⁶². Цим самим він приєднував себе до нескорених польських патріотів, що не визнавали над собою влади царя навіть на каторзі.

⁵⁶ Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр., стор. 146—147.

⁵⁷ ЦДВІА, ф. 801, оп. 80/21, спр. 48, арк. 526.

⁵⁸ Там же.

⁵⁹ В листі до дружини від 7 грудня 1861 р. А. Красовський повідомляв: «...Дві мої думки і одна пісня були вміщені в «Самостайному слові» (рукописному журналі українському, видаваному при тутешнім університеті) і прочитані публічно з великим схваленням, що заохотило мене в подальшому». В архіві А. Красовського в ЦДВІА збереглися копії трьох номерів згаданого журналу. В них вміщені два вірші за однаковим підписом — «Данило Лихий». Виходячи із слів Красовського, в даному листі відносимо авторство цих віршів до нього (ЦДВІА, ф. 801, оп. 80/21, спр. 48, арк. 529).

⁶⁰ ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., спр. 230, ч. 42, арк. 82.

⁶¹ Литературное наследство, тт. 25—26, М., 1936, стор. 469—470.

⁶² ЦДАЖР, ф. 109, 1 експ., спр. 230, ч. 42, арк. 73-зв.

Незважаючи на труднощі щодо вироблення спільних дій між польським та українським визвольним рухами, в січні — лютому 1864 р. відбулася ще одна спроба в цьому напрямі. Йдеться про переговори між львівською «Громадою» й Р. Траугуттом — одним з останніх керівників польського повстання. Згідно з угодою між обома сторонами українці мали допомогти полякам в їхній боротьбі. В майбутньому Україна увійшла б до Польщі на правах федерації на найширшій демократичній основі. Слід зазначити, що Р. Траугутт визнавав поворот Польщі до кордонів 1772 р. справою нездійсненою⁶³.

Як бачимо, революційний досвід боротьби польського народу змушував реальніше оцінювати дійсність та історичні претензії шляхти. Та час було програно. Повстання вичерпало себе. Український народ не вдалося залучити до широкого повстання. Цьому не допомогла навіть радикальна соціальна програма «Золотих грамот», що з'явилися в останні дні польського повстання на Правобережній Україні.

Проте потреби визвольної боротьби в країні настійно вимагали об'єднання зусиль народів, що боролися за своє соціальне й політичне визволення. В наступні роки (1863—1864) це яскраво виявилось в діяльності таємної організації «Земля і воля». Російські демократи докладали чимало зусиль для організації дійової допомоги польському визвольному рухові не лише шляхом спроби підняти повстання в Росії, а й залученням до нього учасників опозиційного руху на Україні. Проте в договорі керівного органа польського визвольного руху — Центрального національного комітету (ЦНК) із «Землею й волею», зокрема, в його третьому пункті, зазначалося: «Організація Центрального Комітету (польського. — Р. І.) на Україні охопить увесь край по цей бік Дніпра»⁶⁴. Ні про які зв'язки з українським рухом тут не йшлося. ЦНК та його організації, за цим договором, входили в стосунки лише з представниками «Землі й волі» «через посередництво уповноваженого русинського провінційного комітету (мається на увазі Провінціальний комітет на Русі. — Р. І.)».

Розуміючи значення підтримки боротьби поляків проти самодержавства з боку визвольних сил усєї Росії, керівники «Землі і волі» все ж прагнули зв'язатися з діячами та опозиційними організаціями суспільного руху і на Україні. З цією метою наприкінці 1862 р. керівники «Землі і волі», розповідав у своїх спогадах землевонець Л. Ф. Пантелеев, після переговорів з ЦНК послали до Києва одного з активних своїх діячів, колишнього штабс-капітана Чернігівського полку І. Г. Жукова. Невдовзі він привіз до Петербурга Т. Рильського — відомого діяча Київської громади, яка на той час об'єднала основні гуртки української студентської молоді й групу Антоновича *. «Малося на меті, — зазначав Л. Ф. Пантелеев, — встановити більш певний зв'язок «Землі і волі» з малоросійським рухом»⁶⁵. Все ж діячі правого ліберально-буржуазного крила українських громад відмовилися підтримати польське повстання на Україні.

⁶³ Stefan Kieniewicz. Rewolucyjny sojusz polsko-rosyjski w dobie powstania styczniowego. — „Związki rewolucjonistów polskich i rosyjskich w XIX wieku”, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1972, стор. 119.

⁶⁴ Русско-польские революционные связи, т. I, стор. 562.

* В. Антонович та його однодумці — так звані українофіли, рішуче виступаючи проти посягань шляхти на українські землі, негативно ставилися до польського революційного руху і гостро виступали проти нього, солідаризуючись тим самим з антипольською політикою царського уряду. (Див.: М. П. Драгоманов. Науково-публіцистичні праці, т. 2, К., 1970, стор. 157).

⁶⁵ Л. Ф. Пантелеев. Воспоминания, стор. 242.

Взагалі землевольці неодноразово прагнули встановити контакти з українським опозиційним рухом. Відомо, що в 1862 р. до Харкова приїздив один з організаторів «Землі і волі» О. О. Слепцов, а також член її московського відділення О. Козлов. Вони вели переговори з керівником т. зв. «Клубу чесних і благородних людей» М. Балліним. Крім того, О. О. Слепцов побував також у Полтаві. Учасник Полтавської громади О. Стронін записав у щоденнику: «З Петербурга приїхав до Полтави емісар від «Землі і волі» набирати неофітів»⁶⁶.

У революційно-демократичному середовищі Харкова О. О. Слепцову і О. Козлову вдалося встановити тісний контакт з М. Балліним, залучивши його до активного співробітництва із «Землею і волею». Баллін став співвласником книжкової крамниці Серно-Соловйовича, що була одним з центрів таємної організації в Петербурзі⁶⁷.

Ще один важливий епізод у діяльності «Землі і волі» на Україні пов'язаний з іменем І. Андрущенко — члена московського відділення цієї організації. На початку 60-х рр. він служив землеміром при Чернігівській межевій палаті, а влітку 1863 р. був переведений до Василькова. Оскільки І. Андрущенко мав тісні контакти з т. зв. українофілами, землевольці хотіли з його допомогою залучити на свій бік активних учасників суспільного руху в Києві. У розпал польського повстання на території Білорусії і Литви вони посиляли для поширення на Україні багато нелегальної літератури, в тому числі: «Що потрібно народові» (110 прим.), «Довго давили вас, браття» (30 прим.), «Колокол» (214 прим.), «Під суд» (31 прим.) та ін.⁶⁸ І. Андрущенко близько зійшовся з підпоручиком О. Білозерським, передав йому частину нелегальної літератури, розповів про польське повстання й настільки захопив його, що О. Білозерський сам почав поширювати прокламації, розповідати офіцерам «про польські справи», Польський центральний комітет тощо⁶⁹.

Спроба землевольців подати допомогу польському повстанню зазнала невдачі. Але вона свідчила про перехід діячів визвольного руху від теоретичних положень до налагодження тіснішого співробітництва, згуртування революційних сил для боротьби за спільні інтереси. Цей процес розпочався ще від декабристів і до 60-х років XIX ст. розвивався в основному в програмних документах прогресивних діячів суспільного руху Росії, України і Польщі. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років російські, українські та польські діячі визвольної боротьби прагнули встановити між собою тісніші контакти, зверталися з революційним словом до народу, робили спроби підняти повстання в часи революційних боїв польського народу 1863 р. Ці головні моменти взаєморозуміння і взаємопідтримки демократичних сил народів Росії в 60-і роки XIX ст. стали визначальними в дальшій історії класових боїв за соціально-економічні та політичні перетворення в нашій країні.

⁶⁶ РВ ДПБ АН УРСР, ф. 752, спр. 3, арк. 29-зв.

⁶⁷ И. Е. Баренбаум. Мемуары Н. П. Баллина и общественное движение в конце 50-х—начале 60-х годов XIX в.— Революционная ситуация в России в 1856—1861 гг., М., 1970, стор. 317.

⁶⁸ Материалы для истории, стор. 81; Русско-польские революционные связи, т. II, стор. 129.

⁶⁹ Русско-польские революционные связи, т. II, стор. 129.

З ІСТОРІЇ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ (XI—XIII ст.)

В. Б. ВІЛІНБАХОВ (Ленінград)

Історія стародавньої Русі насичена подіями, що мали велике значення для розвитку європейського військового мистецтва. Ретельне дослідження та порівняння свідчень, які містяться в давньоруських літописах, дає можливість створити досить чітке уявлення про різні сторони військової справи стародавньої Русі XI—XIII ст. Тимчасом капітальних праць, присвячених історії військового мистецтва в давньоруській державі, ще й досі немає.

В дореволюційній історіографії панувала помилкова думка про те, нібито військова справа на Русі була відсталою. Причина подібних поглядів полягала насамперед у тому, що проблеми воєнної історії стародавньої Русі в той час майже не розроблялися і праць з цієї тематики було дуже мало¹. У дореволюційній загальноісторичній літературі описи навіть значних військових подій подавалися, як правило, побіжно і здебільшого трактувалися не зовсім правильно. Виключно описовий підхід до матеріальних пам'яток військової справи при недостатньому їх спеціальному вивченні, шаблонне уявлення про відсутність прогресу військової думки і техніки на Русі знижують цінність ряду серйозних тогочасних досліджень.

Значною мірою прогалину в розробці зазначеної проблеми заповнили радянські історики. Зокрема, було повністю переглянуто погляди на весь шлях розвитку військової справи у стародавній Русі, доведено її самостійність і порівняно високий рівень. В результаті ґрунтовного вивчення джерел, передусім археологічних, вдалося всебічно і ґлибоко дослідити багато питань військової справи XI—XIII ст. Предметом спеціального вивчення археологами стала військово-інженерна справа досліджуваного періоду². Багато було зроблено для з'ясування питань, пов'язаних з розвитком військової техніки і озброєння³, орга-

¹ Н. С. Голицын. Русская военная история, т. 1, СПб., 1877; Зотов. История военного искусства в России до царствования государя Алексея Михайловича. — «Военный журнал», 1856, № 1—2; В. Г. Лясковскій. Основные черты двух военных операций под Киевом в половине XII столетия по летописным данным. — «Военно-исторический сборник», 1914, № 2—3; його ж. Русские походы в степи в удельно-вечное время и поход кн. Витовта на татар 1399 г. — «Журнал Министерства народного просвещения», 1907, березень—травень.

² В. А. Богусевич. Военно-оборонительные сооружения Новгорода, Ст. Ладоги, Порхова и Копорья, Новгород, 1940; Н. Н. Воронин. Оборонительные сооружения Владимира XII в. — Материалы и исследования по археологии СССР, т. XI, 1949; А. Л. Монгайт. Древнерусские деревянные укрепления по раскопкам в старой Рязани. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. XVII, 1947; його ж. Оборонительные сооружения Новгорода Великого. — «Материалы и сообщения по археологии СССР», т. XXXI, 1952; П. А. Раппопорт. Русское военное зодчество X—XIII вв., М., 1955; його ж. К вопросу о системе обороны Киевской земли. — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 4, 1954; та ін.

³ В. В. Арендт. Греческий огонь. — Труды Института истории науки и техники, серия 1, вып. 9, 1936; А. В. Арциховский. Оружие. — История культуры древней Руси, т. 1, М., 1948; його ж. Русское оружие. — Доклады и сообщения исторического факультета МГУ, вып. 4, 1946; А. Н. Кирпичников. Русские шлемы X—XIII вв. — «Советская археология», 1958, № 5; його ж. Метательная артиллерия древней Руси. — Материалы и исследования по археологии СССР, № 77, 1958; його ж. Древнерусское оружие, вып. 1, М.—Л., 1966; його ж. Древнерусское оружие, вып. 2, М.—Л., 1966; А. Ф. Медведев. К истории кольчуги в древней Руси. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 49, 1953; його ж. Ручное метательное оружие, М., 1966; М. Г. Рабинович. Вооружение псковского войска. — Известия АН СССР, серия истории, т. 3, М.,

нізацією військ тощо⁴. Гірше стан справ з вивченням військового мистецтва цього періоду в цілому. Спроби узагальнити деякі аспекти цієї проблеми зроблено в ряді праць військових і цивільних істориків⁵. Однак слабкою стороною усіх цих досліджень є те, що в них робляться широкі узагальнення при використанні незначної кількості конкретного матеріалу, який, до того ж, не завжди достатньо аналізується.

Автор цього повідомлення робить спробу розглянути ряд питань військової справи, важливих для дослідження військового мистецтва ранньофеодального періоду Київської Русі, зокрема питання про чисельність збройних сил того часу.

Кількісна характеристика руських військ в XI—XIII ст. в нашій історичній літературі у більшості випадків явно завищена. Так, Є. А. Разін, неkritично використовуючи відомості літописів про раті кількістю 30—40 тис. воїнів⁶, пише, що Олександр Ярославич під час битви на Чудському озері (1242 р.) мав у своєму розпорядженні 15—17 тис. чол.⁷; А. А. Строков вважає, що в битві на р. Калці (1223 р.) брали участь близько 60—70 тис. руських воїнів, а в битві на Чудському озері руська рать налічувала 15 тис. чол.⁸ Б. О. Рибаків зазначає, що в XI—XIII ст. «у великих сутичках між князями брали участь десятки тисяч чоловік (інколи більше 50 000)»⁹.

В дійсності ж ці дані не мають під собою ніякої реальної основи¹⁰. Ряд західноєвропейських дослідників в результаті ретельного вивчення численних матеріалів дійшов висновку, що в середні віки армії, як правило, не перевищували 10 тис. воїнів, причому й ця цифра траплялася надзвичайно рідко¹¹. Наприклад, вважають, що чисельність військ франків становила від 1500 до 10 000 чол.; Оттон I у 955 р. мав 8000 воїнів, а Генріх IV міг зібрати щонайбільше 20 тис. чол.; Оттон II у 980—981 рр. під час італійського походу стояв на чолі 2000 воїнів¹²; Вільгельм-завойовник оволодів Англією з допомогою 8—10 тис. чол.¹³ Подібних висновків на основі аналізу місцевих матеріалів

1946; його ж. Осадная техника на Руси X—XV вв. — Известия АН СССР, серия истории, т. 8, № 1, М., 1951; та ін.

⁴ А. В. Арциховский. Русская дружина по археологическим данным. — «Историк-марксист», 1931, № 1; Б. Д. Греков. Иностранцы в славяно-русском войске. — «Исторический журнал», 1941, № 9; М. Г. Рабинович. Военная сигнализация и связь по данным археологии и этнографии. — Краткие сообщения института этнографии АН СССР, вып. 3, 1947.

⁵ И. А. Будовниц. Владимир Мономах и его военная доктрина. — «Исторические записки», т. 22; В. И. Довженко. Військова справа в Київській Русі, К., 1950; В. Т. Пашуто. Героическая борьба русского народа за независимость. XIII в., М., 1956; Б. А. Рыбаков. Русское военное искусство X—XIII вв., М., 1945; його ж. Боевые порядки русских войск XI—XIII вв. — Ученые записки Московского областного педагогического института, т. 27. Труды кафедры истории СССР, вып. 2, 1953; його ж. Военное дело. — История культуры древней Руси, т. 1, М., 1948; Е. А. Разин. История военного искусства. т. II, М., 1957; А. А. Строков. Военное искусство Руси периода феодальной раздробленности, М., 1949; його ж. История военного искусства, т. I, М., 1955.

⁶ Е. А. Разин. Назв. праця, стор. 97, 103.

⁷ Там же, стор. 160.

⁸ А. А. Строков. История военного искусства, т. I, стор. 237, 262.

⁹ История культуры древней Руси, стор. 404.

¹⁰ Див.: В. Б. Вилинбахов. Источники требуют критического подхода. — «Военно-исторический журнал», 1961, № 4, стор. 118—123.

¹¹ Див.: Г. Дельбрюк. История военного искусства, т. III, М., 1938, стор. 251; E. Frauenholz. Das Heerwesen der germanischen Frühzeit, Bd. I, München, 1935, стор. 92; Verbrüggen. De Krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen, Brussel, 1954, стор. 546.

¹² F. Lot. L'art militaire et les armées au Moyen-Age, t. I, Paris, 1946, стор. 82; т. II, стор. 144, 148, 159.

¹³ J. F. C. Fuller. The Decisive Battles of the Western World, t. I, London, 1957, стор. 382.

дійшли й сучасні польські вчені¹⁴. Щоправда, С. Зайончковський висловлює думку, нібито чисельність військ за Болеслава Хороброго могла досягати 50 тис. чол., але А. Грабський вважає, що вона обмежувалася 31—37 тис. При цьому він зауважує, що ця цифра жодною мірою не означає кількості ратників, які брали участь у походах, а лише свідчить, так би мовити, про «мобілізаційні» можливості. А. Грабський поділяє думку А. Надольського про те, що чисельність польських військ в XI—XIII ст. очевидно не перевищувала кількох тисяч чоловік¹⁵. Деякі радянські історики, які вивчали питання чисельності староруського війська, також вважають, що в ту епоху вона була не більшою 5—10 тис. чол.¹⁶

В літописах містяться такі цифрові дані про чисельність руських ратей:

XI ст.: більше 10 тис. чол. — 2 випадки (29%); від 1 тис. до 10 тис. чол. — 2 випадки (29%); менше 1 тис. чол. — 3 випадки (42%).

XII ст.: більше 10 тис. чол. — 4 випадки (19%); від 1 тис. до 10 тис. чол. — 5 випадків (24%); менше 1 тис. чол. — 12 випадків (57%).

XIII ст.: більше 10 тис. чол. — 1 випадок (8%); від 1 тис. до 10 тис. чол. — 6 випадків (46%); менше 1 тис. чол. — 6 випадків (46%).

Таким чином, навіть за літописними даними чисельність руських ратей у більшості випадків (понад 50%) не перевищувала 1—10 тис. воїнів і порівняно рідко (20%) — начебто була більшою 10 тис.

Вищенаведені дані також яскраво ілюструють характерну для середньовіччя тенденцію — зменшення чисельності військ у міру зростання феодальної роздрібненості¹⁷. Слід враховувати й те, що руські літописці, як і їх західноєвропейські колеги, під впливом своєї тогочасної традиції часто перебільшували цифрові дані.

Основу руських ратей XI—XIII ст. становили князівські дружини, які в більшості випадків вели військові дії самостійно, без участі народного ополчення, що скликалося порівняно рідко. До складу цих дружин входило не більше 800 воїнів, а найчастіше — 300—400 чол.¹⁸ і тільки інколи їх чисельність нібито досягала 3 тис. чол.¹⁹.

У «Повісті временних літ» міститься ряд відомостей про чисельність руських військ в XI ст. Спинимось на одній з них. У 1015 р., зазначається в літописі, князь Ярослав повів у похід на Київ «варяг тисячу, а прочих вой 40 000»²⁰. Та чи можна було зібрати в Новгородській землі стільки воїнів? Кількість населення в давньоруських князівствах фактично не піддається обліку. Відомо лише, що воно було нечисленним. На думку Б. С. Урланіса, наприклад, середня густота населення Русі в 1000 р. становила приблизно 4 чол. на 1 кв. км.²¹ Вважа-

¹⁴ S. Krakowski. Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w., Warszawa, 1956, стор. 98; A. Nadolski. Polskie siły zbrojne w czasach Bolesława Chrobrego, Łódź, 1956, стор. 23.

¹⁵ A. F. Grabski. Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym, Warszawa, 1959, стор. 50—52.

¹⁶ М. Г. Рабинович. Новгородское войско. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, № 16, 1947, стор. 12; М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 139.

¹⁷ S. Krakowski. Polska sztuka wojenna w okresie rozdrobnienia feudalnego. — Studia i materiały do historii sztuki wojennej, t. II, Warszawa, 1956, стор. 421.

¹⁸ В. И. Довженок. Назв. праця, стор. 17; В. Т. Пашуто. Назв. праця, стор. 53.

¹⁹ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), т. II, СПб., 1843, стор. 271.

²⁰ Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стор. 96.

²¹ Б. С. Урланис. Рост населения в Европе, М., 1941, стор. 89.

ють, що в такому великому місті, як Новгород, в XI ст. було не більше 10—15 тис. жителів²². Цілком очевидно, що така незначна кількість населення не могла виставити так багато воїнів. Тому нам здаються значно реальнішими дані про чисельність військ Ярослава, що містяться у варіанті початкового літопису, який входить до списку Новгородського першого літопису. Там, зокрема, повідомляється, що Ярослав «собра вой 4000; варяг бяшетъ тысяща, а новгородцев 3000»²³.

Таким чином, найелементарніший аналіз показує, що в XI ст. староруське військо у кращому випадку могло налічувати лише кілька тисяч, а не десятків тисяч, воїнів. Варто звернути увагу й на той факт, що за даними хроніки Галла Аноніма на початку XI ст. Болеслав Хоробрий міг зібрати з усієї території Польщі* та з Київської землі загалом 3900 вершників і 13 тис. піхотинців²⁴.

Серед подій XII ст. з погляду кількісної характеристики ратей розглянемо похід князя Ігоря на половців у 1185 р. В. Афанасьєв пише, що «військо Ігоря налічувало приблизно 4 тис. воїнів». А. А. Строков збільшує цю цифру до 6 тис., а В. Г. Федоров — до 6—8 тис. чол.²⁵

Для того, щоб скласти бодай приблизне уявлення про чисельність раті князя Ігоря, потрібно насамперед відповісти на питання, чи входило до неї піше ополчення? Очевидно, замисливши здійснити глибокий рейд у половецький степ, Ігор зібрав для цієї цілі лише кінне військо і відмовився від піхоти, яка б значно сковувала маневрені можливості кінноти²⁶. Дійсно, в літописах немає жодних згадок про те, що в поході брало участь піше військо, тимчасом як згадки про кінноту — численні. З Іпатіївського літопису видно, що полки князів Святослава Ольговича та Володимира Ігоревича, які переслідували половців, були кінними, як і половецьке військо (половці «поскочиша», а руські воїни «поткоша по них»). Отже, пішими могли бути тільки полки князів Ігоря і Всеволода, що лишалися на полі бою. Але слова Святослава Ольговича — «далече естъ гонил по полоцех, а кони мои не могут. Аже ми будетъ ныне поехати, то толико ми будетъ на дозоре остати»²⁷ — дають підставу думати, що в них також було кінне військо, оскільки полки Святослава на стомлених конях могли відстати від полків Ігоря і Всеволода.

Таким чином, можна зробити висновок, що в поході 1185 р. брали участь лише кінні князівські дружини, де, як уже зазначалося вище, кількість воїнів була невеликою. Тому, на наш погляд, загальна чисельність об'єднаних ратей чотирьох руських князів — учасників цього походу — становила щонайбільше 2—3 тис. воїнів.

Кількісний склад руських військ, які брали участь у битвах XIII ст. проілюструємо на прикладі Льодового побоїща — битви на Чудському озері в 1242 р. Цифрові дані, що наводяться в різних працях, присвячених цій події, здебільшого досить сумнівні. У багатьох з них гово-

²² М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 139.

²³ Новгородская первая летопись, М.—Л., 1950, стор. 175.

* В XI ст., за підрахунками польських учених, у Польщі налічувалось 1125 тис. жителів. (H. Łowmiański. Podstawy gospodarsze formowania sił państw słowiańskich, Warszawa, 1953, стор. 244).

²⁴ Галл Аноним. Хроніка, М., 1961, стор. 38.

²⁵ В. Афанасьєв. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 г. — «Исторический журнал», 1939, № 6, стор. 49; А. А. Строков. История военного искусства, т. 1, стор. 225; В. Г. Федоров. Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена река Каяла? М., 1956, стор. 27.

²⁶ В. Глухов. К вопросу о пути Игоря в половецкую степь. — Труды отделения древнерусской литературы, т. XI, 1955, стор. 25.

²⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 130.

ряться, що рать Олександра Ярославича налічувала нібито 15—17 тис. чол.²⁸ В літописах ніяких відомостей про чисельність новгородських військ у битві на Чудському озері немає, а в Римованій хроніці — єдиному німецькому джерелі XIII ст., де описується ця битва, — зазначається, що руських було в 60 разів більше, ніж німців²⁹. Ніяких інших відомостей з цього питання у джерелах немає. Залишається одне — вивчення непрямих даних.

За період з 1015 по 1298 р. згадки про чисельність новгородського війська в літописах трапляються лише чотири рази. Двічі названо порівняно великі цифри: в походах 1015 р. і 1178 р. брало участь, відповідно, 31 тис. і 20 тис. чол.³⁰ В інших двох випадках цифри значно скромніші: 500 чол. у 1149 р. і 400 чол. у 1169 р.³¹ Звичайно, всі ці дані дають дуже мало порівняльного матеріалу, на основі якого можна було б судити про кількісний склад військ у 1242 р. Однак всебічне вивчення джерел дало змогу М. Н. Тихомирову дійти певних висновків. «У 1016 р., — пише він, — основні сили новгородців не перевищували кількох тисяч воїнів (славна тисяча і «лишки»), через 200 років ядро новгородського війська дорівнювало приблизно 2 тис. воїнів, з додаванням однієї чи двох тисяч, тобто досягало 3—5 тисяч чоловік»³². Це, очевидно, і всі ті сили, що їх міг виставити Новгород проти німців.

Щоправда, в літопису говориться про участь у битві на Чудському озері також дружини князя Андрія і загонів низовців, посланих на допомогу князю Олександру його батьком — князем Ярославом із Суздальської землі*. Якою ж могла бути чисельність цих допоміжних загонів? В літопису є відомості про надсилання подібної допомоги від великого князя Всеволода своїм союзникам. Була вона досить скромною — 300 чол.** Логічно думати, що Ярослав, вочини якого ще не встигли оправитися від наслідків татарського нашествя, в умовах постійної загрози зі сходу навряд чи мав можливість послати на допомогу своєму синові значно сильніший загін, ніж це зробив князь Всеволод. Дружина ж князя Андрія також могла складатися у кращому випадку з кількох сотень вершників.

В цілому, враховуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що чисельність військ, які були в розпорядженні Олександра Ярославича, становила приблизно 5—6 тис. ратників. Подібне явище було характерним для тієї епохи. Навіть до складу армій, що брали участь у таких грандіозних військових заходах, як хрестові походи, входило лише декілька тисяч воїнів.

До цього часу нез'ясованим залишається й питання про бойові порядки староруських військ в XI—XIII ст. В історичній літературі закріпилася думка, що раті в ту епоху, як правило, шикувалися в певні, стабільні бойові порядки. Спеціалісти з військової історії В. Г. Федоров, Л. Г. Бескровний та А. А. Строков вважають, що по-

²⁸ Див., наприклад: С. А. Разин. Назв. праця, стор. 160; А. А. Строков. История военного искусства, т. I, стор. 262; Н. И. Беляев. Александр Невский, М., 1951, стор. 30; В. С. Попов. Внезапность и неожиданность в истории войн, М., 1955, стор. 76.

²⁹ Scriptores Rerum Livonicarum, Bd. II, Riga, 1853, стор. 560.

³⁰ ПСРЛ, т. III, СПб., 1841, стор. 209; т. IV, стор. 15.

³¹ ПСРЛ, т. XV, СПб., 1863, стор. 215; т. III, стор. 14.

³² М. Н. Тихомиров. Назв. праця, стор. 139.

* «Понде князь Олександръ с Новгородци и с братомъ Андреем, и с Низовци» (ПСРЛ, т. III, стор. 54).

** «Всеволод же с братомъ Святославомъ посласта изъ Проньска въ Володимерь къ великому князю Всеволоду Юрьвичу, помощи просяще; и посла къ нимъ Володимерьские дружины 300» (ПСРЛ, т. VII, СПб., 1856, стор. 99).

стійною формою бойового порядку був поділ війська на 5 полків³³. На думку ж цивільних істориків Б. О. Рибаків, В. Т. Пашуто та В. Й. Довженка бойові порядки переважно складалися з 3-х полків³⁴.

Насправді ж руські війська в XI—XIII ст. застосовували найрізноманітніші форми бойового шикування, залежно від конкретних умов тієї чи іншої битви. Наведемо приклади: *Листвинська битва (1024 р.)* — війська князя Ярослава були вишикувані в один полк³⁵; *бій на р. Кулагьці (Колокші) (1096 р.)* — «И поидоше к боеви противу себе, и поиде Олег противу Мстиславу, а Ярославе поиде противу Вячеславу»³⁶, тобто обидві сторони вишикували свої війська у два полки; *бій на р. Трубіж біля Переяслава (1149 р.)* — війська князя Ізяслава були вишикувані в чотири полки (полк самого Ізяслава, полк «Поршан», полк князя Ізяслава Давидовича, полк «Киян»)³⁷; *битва на р. Колокші (1177 р.)* — війська князя Всеволода діяли двома цілком ізольованими одна від одної групами (головні сили самого Всеволода і полк його сина князя Володимира)³⁸; *битва «на снігу» (1195 р.)* — війська «Ольговичів» були вишикувані у два полки (полк князя Бориса і полк князя Олега)³⁹; *Раковірська битва (1268 р.)* — новгородське військо було вишикуване в чотири полки («Новгородцы стали в лицо железному полку — противу великой свиньи, псковичи на правой руке, а кн. Дмитрий и кн. Святослав так же по праву же выше, по левую руку стал кн. Михаил») ⁴⁰. Подібних прикладів можна було б навести й більше. У цілому ж, за даними літописів, руські війська в досліджуваній період шикувалися в чотирьох випадках — в один полк, у десяти випадках — в два, в чотирнадцяти випадках — в три, в двох випадках — у чотири, в десяти випадках — в п'ять і в одному випадку — в сім полків. Це досить красномовно свідчить про те, що ні про який схематичний, шаблонний бойовий порядок давньоруських військ не може бути й мови. Бойовий порядок у той час не був незмінним, раз і назавжди встановленим, а залежав від конкретних умов, у яких доводилося діяти війську.

Полки, як тактичні й організаційні одиниці, на які поділялася рать, не мали постійної чисельності. Не можна погодитися як з В. Г. Федоровим, який вважає, що «середня чисельність полку звичайно бралася в одну тисячу чоловік, так і з В. Й. Довженком, на думку якого полк складався із 100—200 воїнів⁴¹.

У літописах є свідчення, на основі яких можна зробити висновок про те, що кількість воїнів у староруських полках була найрізноманітнішою: 1097 р. русько-половецька рать хана Боняка, яка складалася з 500 воїнів, була поділена на три полки⁴²; в 1152 р. на допомогу князю

³³ В. Г. Федоров. Назв. праця, стор. 126; Л. Г. Бескровный. Обзор Большой Советской Энциклопедии. — «Военная мысль», 1956, № 5, стор. 75; А. А. Строков. Военные вопросы в очерках истории СССР. — «Военная мысль», 1955, № 7, стор. 91.

³⁴ Б. А. Рыбаков. Военное дело. — История культуры древней Руси, стор. 408. Очерки истории СССР, IX—XIII вв., М., 1953, стор. 850; В. Й. Довженко. Назв. праця, стор. 70.

³⁵ Повесть временных лет, стор. 100.

³⁶ Там же, стор. 170.

³⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 44.

³⁸ Летопись по Лаврентьевскому списку, СПб., 1907, стор. 364.

³⁹ ПСРЛ, т. II, стор. 147.

⁴⁰ 1-я Новгородская летопись, СПб., 1888, стор. 288.

⁴¹ В. Г. Федоров. Назв. праця, стор. 26; В. Й. Довженко. Назв. праця, стор. 19.

⁴² Повесть временных лет, стор. 179.

Ізяславу прибув «муж» з «полком боле тысящи»⁴³; в 1174 р. князь Андрій зібрав рать і «сочтав е и обрете в них (нібито. — В. В.) 50 тысячь», в бою ж він вишикував їх «бяхуть бо ратными на 3 полкы сто-яще»⁴⁴.

Польські історики, досліджуючи питання про кількісний склад полків, також дійшли висновку, що «невідомо, якої вони були чисельності»⁴⁵. З певністю можна лише сказати, що до їх складу входила як піхота, так і кіннота⁴⁶. Категоричне твердження В. Т. Пашуто про те, що «полк завжди був пішим»⁴⁷, далеке від істини. Ось, наприклад, як описує літописець бій під Ярославом у 1245 р.: «Андрееви же дворьскому тоснуюся да не сразится с полком Даниловым, ускорив сразися с полком Ростиславлим крепко; копьем же изломившимся, яко от грома тресновение бысть, и от обоих же мнози с коний падоше умроша (курсив наш. — В. В.), ннии уязвени быша от крепости ударения копейного»⁴⁸.

У бойовому порядку головні сили раті, як правило, об'єднані в полк князя, який очолював військо, ставилися на різні місця. Дуже часто вони розташовувалися в центрі бойового порядку (битви на р. Кулагьці у 1096 р., на р. Суурлії у 1185 р. та ін.), на одному з флангів (битва при Ярославі у 1245 р.) або порівняно рівномірно розділялися по всьому фронту. Вже в XII ст. спостерігається розчленування бойового порядку не лише по фронту, а й у глибину. Так, за свідченням Іпатіївського літопису, князь Ігор під час свого походу проти половців (1185 р.) у битві на р. Суурлії вишикував рать «и те изрядиша полков 6: Игорев полк середе, а поправу брата его Всеволожь, а полеву Святослав сыновця его, наперед ему сын Володимер и другии полкъ Ярослав... а третий полкъ наперед иже стрелци, иже бяхуть от всих князей выдвєдени»⁴⁹. В «Історії» В. М. Татищева зазначається, нібито військо Ігоря було вишикуване не в п'ять полків із стрільцями, як говориться в літопису, а в шість полків із стрільцями⁵⁰.

Аналіз староруського військового мистецтва XI—XIII ст. приводить до висновку, що кінні стрільці прикривали бойові порядки військ далеко не в усіх битвах, як це стверджує Б. О. Рибakov⁵¹. У більшості з літописних описів битв немає ніяких згадок про кінних стрільців*. Найпоширенішою ця категорія воїнів була в Південній Русі, де на безкрайніх степових просторах нашим предкам доводилося мати справу з рухливим противником, основним родом військ якого була кіннота, озброєна луками. Тут, без усякого сумніву, не раз виникала необхідність прикрити бойові порядки ціпом кінних стрільців. Але в горбистій, лісистій місцевості Південно-Західної Русі та в болотах північного заходу вони використовувалися рідше, а інколи й зовсім не використовувалися. Це пояснюється як топографічними умовами, так і ха-

⁴³ ПСРЛ, т. VII, стор. 56.

⁴⁴ ПСРЛ, т. II, стор. 110.

⁴⁵ W. Sarnowska. Wojsko Polskie w okresie wczesnopiastowskim. — „Dawna Kultura”, 1956, № 1, стор. 48.

⁴⁶ S. Zajączkowski. Powinności wojskowe chłopów w Polsce do końca XIII w. — Studia i materiały do historii wojskowości, т. IV, Warszawa, 1958, стор. 447.

⁴⁷ В. Т. Пашуто. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси, М., 1950, стор. 184.

⁴⁸ ПСРЛ, т. II, стор. 183.

⁴⁹ Там же, стор. 130.

⁵⁰ В. Н. Татищев. История российская, т. II, СПб., 1773, стор. 263.

⁵¹ История культуры древней Руси, стор. 410.

* Див., наприклад, описи битв біля Рожни 1099 р. (ПСРЛ, т. VII, стор. 16), біля Теремболя 1153 р. (ПСРЛ, т. II, стор. 302), біля Ярослава 1245 р. (ПСРЛ, т. II, стор. 182—184), біля Раковора 1268 р. (ПСРЛ, т. V, СПб., 1851, стор. 194) та ін.

рактором тактики та озброєння противника. Наявність горбів і пагорбів, лісів і боліт взагалі значно ускладнювала використання кінноти, а кінних лучників особливо. Основний тягар бою лягав тут на піших воїнів. Як видно з джерел, новгородці і смоляни нерідко вважали за краще вести бій у пішому строю, а коней використовували як засіб пересування. Так, у битві на р. Колокші (1096 р.) «и сседоша с коней новгородцы, исступишася на Кулагъце, и бысть брань крепка»⁵², а в битві на р. Липиці (1216 р.) «Новгородцы же ссыдшае с конь, и порты и сапозе снятавше, боси поскочиша, а Смоляне такоже поскочиша пещи»⁵³.

Літописи розповідають про численні і надзвичайно різноманітні тактичні прийоми, що їх застосовували руські воїни під час бойових дій. Деякі з цих прийомів продовжували використовуватися протягом багатьох століть. Особливе місце серед них належить прийомам, пов'язаним з різними військовими хитрощами, тобто таким, які візантійський історик Маврикій образно називав «скіфським способом ведення війни». Найбільш показовим «скіфським» тактичним прийомом був «ятір» (ми тут використовуємо пізнішу, козачу назву цього прийому, який, до речі, мав широке застосування під час Вітчизняної війни 1812 р., зокрема, в битві під Миром). Опис «ятіра» міститься в «Повісті временних літ» під 1097 р., коли він був застосований русько-половецькими військами проти угрів⁵⁴. Хан Боняк, який командував союзними військами, розділив свої сили на три частини. Флангові полки (їх очолювали сам Боняк і князь Давид) він заховав за якимись місцевими укриттями (висотами чи лісом), а центральний рушив на противника, наказавши йому після перших же сутичок почати удаваний відступ, заманоючи угрів під флангові удари загонів, що були в засаді. Центральний полк Алтунопа «пригна к 1-му заступу, и стреливше побегнуша пред угры, угры же погнаша по них. Яко бежаще минуша Боняка, и Боняк погнаша сека в тыл, а Алтунопа возвратяшошъся вспять, и тако множищего убивая сбиша е в мечь».

Широко використовувалися засідки, влаштовані за лісовими масивами або підвищеннями на шляху руху противника; обхідні маневри на полі бою з метою змусити ворога прийняти бій у невідгодних для нього умовах (1144 р.); обходи ворожих військ з тилу безпосередньо в ході бою (1171 р., 1180 р.)⁵⁵; висування для приманки обозу з тим, щоб потім розгромити захопленого грабежем ворога захованими в засаді загонами⁵⁶.

Під час походів озброєння воїнів, як правило, перевозилося обозом, але на випадок необхідності руські раті здійснювали марші в повній бойовій готовності і могли вступити в бій, без попередньої підготовки, з ходу (1195 р.)⁵⁷. Староруські війська могли атакувати противника на марші і знищувати його загони в міру їх підходу до поля бою (1146 р. і 1172 р.)⁵⁸.

Відомі випадки, коли руські раті з боєм форсували водні перепони. Так, у 1016 р. князь Ярослав, приготувавши ранком свою дружину до бою, на світанку переправився через Дніпро, атакував війська князя Святополка і вщент розбив їх. У 1096 р. дружини князя

⁵² Повесьть временных лет, стор. 170

⁵³ Лаврентьевская летопись, СПб., 1877, стор. 472.

⁵⁴ Повесьть временных лет, стор. 179.

⁵⁵ ПСРЛ, т. II, стор. 118, 20, 100, 123.

⁵⁶ ПСРЛ, т. I, СПб., 1846, стор. 162.

⁵⁷ ПСРЛ, т. II, стор. 147.

⁵⁸ Там же, стор. 26, 104.

Святополка форсували р. Трубіж на очах у половців, які стояли на її південному березі⁵⁹. Нашим предкам були також відомі основні принципи організації оборони водних перепон. При цьому насамперед використовувалися лодії з озброєними воїнами, які не давали противникові змоги організувати переправу; напроти бродів розташовувалися загороджувальні загони (1151—1152 рр.)⁶⁰.

Руські полки вміли вести військові дії не лише вдень, а й уночі (1024 р., 1068 р.)⁶¹. Нерідко на полі битви бойові порядки військ шикувалися під прикриттям ярів, горбів, лісу та інших природних перешкод, а іноді позиції посилювалися за допомогою спеціальних загороджень — засіків, вовчих ям (1152 р., 1180 р., 1216 р.)⁶². Зазначимо при цьому, що до кінця XII ст. існував звичай викликати війська противника на бій (1180 р.)⁶³.

Повертаючись до питання про організацію маршів, потрібно сказати, що великі раті в походах рухалися не суцільною колоною, а кількома ешелонами, найчастіше двома, які йшли один за одним (1146 р., 1150 р., 1169 р., 1174 р., 1183—1184 рр., 1187 р., 1298 р.)⁶⁴. Відомі випадки, коли війська ділилися на п'ять ешелонів, які також рухалися один за одним (1251 р., 1280 р.)⁶⁵.

Під час рухів у походах організовувалася похідна охорона. Так, князь Данило Галицький, здійснюючи похід проти ятвегів, «изрядив полки, кому полком ходити, сам изыде наперед і стрельце же пусти наперед, а другие обанолы дороги»⁶⁶. При значній віддаленості від противника війська і обоз часто рухалися окремо (1160 р.)⁶⁷. В окремих випадках для прискорення руху піших воїнів використовували вози (1216 р.)⁶⁸. Інколи кінні раті здійснювали форсовані марші без обозів (1146 р., 1187 р.)⁶⁹. При цьому для перевезення запасів продовольства тощо використовувалися, очевидно, «товарні» і «підвідні» коні, про яких згадується в описі походу 1152 р., що міститься в Іпатіївському літописі⁷⁰. Практикувалися в досліджуваній період і нічні марші, що є свідченням досить високої дисципліни військ у поході (1209 р.)⁷¹. Дуже часто доставку в потрібне місце піших воїнів і різних запасів здійснювали за допомогою водних комунікацій. У таких випадках кіннота рухалася шляхами, які тягнулися паралельно цим водним артеріям (1059 р., 1184 р.)⁷². Взимку для пересування військ по можливості використовувалися замерзлі річки, рухалися якими було набагато легше ніж зимовими шляхами (1187 р.)⁷³.

Швидкість пересування військ в XI—XIII ст., як правило, була невеликою, особливо в тих випадках, коли в поході брало участь піше ополчення. Наприклад, у 1148 р. шлях від Чернігова до Любчина (60 км) війська пройшли за 5 діб⁷⁴, тобто в середньому за день про-

⁵⁹ Повесть временных лет, стор. 296, 352.

⁶⁰ ПСРЛ, т. II, стор. 59, 67.

⁶¹ Там же, стор. 265; Повесть временных лет, стор. 312.

⁶² ПСРЛ, т. II, стор. 67; 1-я Новгородская летопись, стор. 17; 4-я Новгородская летопись, стор. 23.

⁶³ 4-я Новгородская летопись, стор. 15.

⁶⁴ ПСРЛ, т. II, стор. 28, 54, 56, 96, 109, 127, 129, 134, 203.

⁶⁵ Там же, стор. 186, 209.

⁶⁶ Там же, стор. 192.

⁶⁷ ПСРЛ, т. VIII, СПб., 1859, стор. 75.

⁶⁸ 4-я Новгородская летопись, стор. 22.

⁶⁹ ПСРЛ, т. II, стор. 27, 134.

⁷⁰ Там же, стор. 67.

⁷¹ ПСРЛ, т. VIII, стор. 116.

⁷² Никоновская летопись, стор. 91; ПСРЛ, т. I, стор. 165.

⁷³ ПСРЛ, т. II, стор. 134.

⁷⁴ Там же, стор. 37.

сування вперед становило 12 км, що для епохи середньовіччя є цілком закономірним явищем. Поряд з цим трапляються відомості про форсовані марші. В 1229 р. шлях довжиною в 250 км було подолано за 2,5 доби (100 км за добу)⁷⁵. В цьому також немає нічого неможливого, особливо коли враховувати те, що війська, які здійснювали марш, у кращому випадку складалися з кількох тисяч, а швидше всього з кількох сот вершників, у розпорядженні яких були так звані «заводні» коні. В цілому ж слід визнати, що війська стародавньої Русі, використовуючи вози і лодії, були досить мобільними.

У цьому повідомленні автор торкнувся далеко не всіх питань військового мистецтва стародавньої Русі XI—XIII ст. Крім того, кожна з них потребує дальшої детальної розробки і всебічного ретельного вивчення. Викладений тут матеріал є лише попередньою спробою узагальнити відомості, що стосуються ряду аспектів проблеми, а також на основі літописних даних спростувати окремі неправильні погляди, які існують у нашій історіографії.

⁷⁵ Там же, стор. 169.

Замітки

А. Г. РОГАЛЬ (Житомир)
ТРУДОВИЙ ПОДВИГ РОБІТНИКІВ
НА БУДІВНИЦТВІ ЛАДИЖИНСЬКОЇ
ДРЕС

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства Комуністична партія Радянського Союзу надає першорядного значення створенню матеріально-технічної бази кому-

нізму, основою якої є суцільна електрифікація країни. В. І. Ленін вважав її економічною основою соціалізму, джерелом зростання матеріального добробуту трудящих.

Ленінська ідея електрифікації є визначальною і в наші дні. Широкого розмаху набуло енергетичне будівництво в нашій країні. Лише у минулій дев'ятій п'ятирічці дали перший струм цілий ряд електростанцій, в тому числі на Україні: Криворізька, Слов'янська, Трипільська, Ладижинська ДРЕС.

Дбаючи про швидкий розвиток енергетичної бази країни, XXIII з'їзд КПРС у своїх рішеннях вказав, що у восьмій п'ятирічці на території Вінницької області передбачено будівництво Ладижинської ДРЕС потужністю 1800 тис. кВт¹. Відповідно до цих рішень Рада Міністрів СРСР 5 лютого 1968 р. затвердила проектне завдання, за яким будівництво теплоелектростанції мало бути завершено в 1971 р.² За пропозицією Міністерства енергетики і електрифікації СРСР на будівництві Ладижинської ДРЕС проводився експеримент роздільних потоко-швидкісних методів забудови і монтажу, оснащення однотипним устаткуванням усіх шести блоків і т. ін.³ Попередні підрахунки показали, що завдяки новій технології будівництва, Ладижинська ДРЕС буде введена в експлуатацію на 30 місяців раніше нормативних строків, що дасть економію 30 млн. крб. капіталовкладень. А за рахунок дострокової подачі електроенергії станція повністю окупить себе вже до моменту планового пуску⁴. Фактично економічний ефект від швидкісного будівництва становив 36,6 млн. крб.⁵

Спорудження Ладижинської ДРЕС, яка щорічно виробляє 11 млрд. кВт/год електроенергії, має величезне значення для всієї республіки і, особливо, для її південно-західної частини. На базі дешевої електроенергії тільки Вінницька область вирішила ряд важливих економічних проблем. Це стає особливо зрозумілим, коли врахувати, що до введення в дію Ладижинської ДРЕС область майже 90% електроенергії

¹ XXIII съезд КПСС. Стенографический отчет, ч. II, М., 1966, стор. 367.

² Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 57, спр. 15, арк. 66.

³ Г. Аксенов, М. Друбецкой. Южнобугский энергогигант, Одесса, 1972, стор. 14; «Вінницька правда», 21 лютого і 17 грудня 1971 р.

⁴ «Молодь України», 7 серпня 1970 р.

⁵ Г. Аксенов, М. Друбецкой. Назв. праця, стор. 61.

одержувала з інших систем, втрачаючи велику кількість її при передачі⁶.

Виконуючи рішення партії і уряду, Вінницький обком Компартії України в лютому 1968 р. прийняв постанову: вважати будівництво Ладизинської ДРЕС особливо важливою будовою в області і подавати їй необхідну допомогу з боку партійних та громадських організацій, а також схвалив ініціативу обкому ЛКСМУ про шефство над спорудженням Ладизинської ДРЕС, яку було оголошено ударною комсомольською будовою⁷.

Виступаючи на XVII з'їзді ВЛКСМ, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев відзначив: «Ми часто і правильно говоримо, що комсомол — велика сила. В той же час ніколи, ні за яких обставин ми не маємо права забувати, що сила комсомолу насамперед у партійному керівництві, в нашій постійній увазі, підтримці і піклуванні про нього»⁸.

Керівний склад та інженерно-технічний персонал будови було укомплектовано спеціалістами з великим стажем роботи на інших енергобудовах. Зокрема, кваліфікований електрозварник М. Перепечений уже брав участь у будівництві ряду електростанцій: Березняківської, Соликамської, Костромської, Верхньотугільської, Нижньотурської ДРЕС; В. Рижов будував Курахівську, Миронівську, Слов'янську, Старобешівську електростанції. Колективи фахівців прибули з Трипільської та Криворізької ДРЕС⁹. Начальником об'єкту було призначено комуніста Г. Аксенова, який уже споруджував Том-Усинську і Молдавську ДРЕС¹⁰.

На адресу партійної організації будови і до Ладизинської селищної Ради з усіх кінців Радянського Союзу надходили листи, в яких молодь виявила бажання працювати на будівництві енергетичного велетня — Ладизинської ДРЕС. Комплектування кадрів велося також шляхом оргнабору серед місцевого населення, не зайнятого в сільському господарстві. Сформовані з цих робітників бригади майже за півроку до початку будівництва пройшли стажування на Молдавській та Бурштинській ДРЕС¹¹.

Партійна організація енергобудови зосередила головну увагу на підготовці кадрів без відриву від виробництва. Тільки в 1969 р. таким чином оволоділи будівельними і монтажними професіями більше 800 чол.¹² За час спорудження електростанції в школах передових методів праці набули кваліфікації 341 чол.¹³ На всіх виробничих дільницях діяли школи технічного мінімуму і передового досвіду. Багато робітників та інженерно-технічних працівників навчалися на вечірньому і заочному відділеннях філіалу Куйбишевського заочного енергетичного технікуму¹⁴.

У перші ж місяці спорудження електростанції партійна організація провела серед будівельників велику роз'яснювальну роботу. На зборах, нарадах, у бесідах агітаторів комуністи розповідали про суть ла-

⁷ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 57, спр. 15, арк. 67.

⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Статті і промови, К., 1976, т. 5, стор. 50.

⁹ «Молодь України», 16, 17 лютого 1971 р.

¹⁰ «Вінницька правда», 15 листопада 1968 р.

¹¹ Г. Аксенов, М. Друбецькой. Назв. праця, стор. 18.

¹² «Правда», 11 січня 1970 р.

¹³ Строительство Ладыжинской ГРЭС, К., 1973, стор. 152.

¹⁴ «Вінницька правда», 19 лютого 1968 р.; «Комсомольське плем'я», 8 грудня 1968 р.

Ладжинського експерименту, про ту відповідальність, яку ніс колектив за успішну перевірку нових методів будівництва на практиці.

В результаті великої організаторської роботи, проведеної партійними, радянськими і комсомольськими організаціями області під керівництвом ЦК Компартії України, на будівництві Ладжинської ДРЕС було створено висококваліфікований колектив енергобудівників.

На кожній ділянці авангардну роль здійснювали комуністи. Саме вони стали ініціаторами впровадження змінного графіка роботи, що дозволило вести будівництво цілодобово. Це сприяло кращому використанню техніки і робочої сили, підвищенню продуктивності праці і темпів будівництва на 10%. Крім того, змінний графік дав змогу знизити собівартість будівельно-монтажних робіт на 2%¹⁵.

Партійна організація Ладжинської ДРЕС виробила конкретні заходи, спрямовані на поліпшення ідейно-виховної роботи, підвищення політичної і трудової активності комсомолу. У 1970 р. комсомольський загін енергобудівників налічував 1140 чол., об'єднаних у 17 комсомольських організацій і 42 комгрупи¹⁶. Вони чимало зробили для підвищення продуктивності праці, зниження собівартості будівництва, дострокового введення в дію перших енергоблоків. Комсомольці і молодь взяли шефство над багатьма об'єктами, створили свої пости, організували молодіжні колективи. Кожного року під час третього семестру на будівництві працювало майже 900 студентів вузів і технікумів області¹⁷.

У 1969 р. Вінницький обком Компартії України звернувся до редакції газети «Правда» з проханням створити на будові робкорівський пост. Протягом усього періоду будівництва на її численних об'єктах постійно працювали робкорівські пости «Радянської України» та кореспондентський пост республіканського радіо, висвітлюючи досвід будівництва Ладжинської ДРЕС¹⁸. Обласна газета «Вінницька правда» на своїх сторінках розповідала читачам про партійне життя будови, поширювала й узагальнювала досвід внутріпартійної роботи, багатогранної діяльності парторганізації та окремих комуністів по достроковому введенню в дію виробничих потужностей. Цікавий матеріал про життя будови періодично друкувався на сторінках тростянецької районної газети «Ленінським шляхом».

Багатотиражна газета будови «Промінь комунізму» приділяла чимало уваги трудовій справі будівельників, висвітленню соціалістичного змагання за гідну зустріч XXIV з'їзду КПРС. На сторінках газети друкувалися також статті про дружбу народів СРСР, про велику допомогу, яку подавали братні народи у забезпеченні будови будівельними матеріалами, устаткуванням і виконанні замовлень для Ладжинської ДРЕС.

Партійна організація будови зосередила велику увагу на розгортанні соціалістичного змагання, зокрема на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Партійна і профспілкова організації розробили і затвердили умови соцзмагання. Так, 24 січня 1969 р. на відкритих партійних зборах було прийнято рішення, в якому відзначалося: «Будівництво Ладжинської ДРЕС удвічі скоротити і в ювілейний рік дати промисловий струм від першого енергоблоку»¹⁹.

¹⁵ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 1284, оп. 1, спр. 22, арк. 18.

¹⁶ Там же, арк. 18.

¹⁷ «Комсомольське плем'я», 16 березня 1972 р.

¹⁸ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 58, спр. 211, арк. 13; ф. 1284, оп. 1, спр. 11, арк. 40; «Радянська Україна», 19 січня 1972 р.

¹⁹ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 1284, оп. 1, спр. 10, арк. 8—9.

В авангарді соціалістичного змагання йшли комуністи і комсомольці. Всій будові були відомі імена комуністів О. Панцирева, Г. Кисельова, І. Бабицького, П. Рагуліна²⁰, бригади яких систематично перевиконували виробничі завдання, внесли багато цінних пропозицій по вдосконаленню монтажних робіт. На 150—200% виконували змінні норми житлобудівці з колективів Т. Мицака і М. Майструка, промбудівці, очолювані кавалером орденів Леніна і Жовтневої Революції П. Зайцевим. Комсомольсько-молодіжні колективи А. Годзя, І. Руденка, В. Анур'єва, В. Лозового щоденно перевиконували змінні завдання на 200—250%. Серед робітників поширилось соціалістичне змагання за право носити високе звання колективів комуністичної праці. Вісім цехів, майже дві тисячі робітників виборювали це почесне звання²¹. Кожен об'єкт будови був ударним, швидкісним. За підсумками соціалістичного змагання, його перемогою, Ладижинській об'єднаній монтажній дільниці «Південтеплоенергомонтаж», було вручено перехідний Червоний прапор Тростянецького райкому партії і райвиконкому²².

Характерною рисою партійного керівництва соціалістичним змаганням було зосередження уваги на виконанні рішень партії і уряду. Партком зумів організувати багатотисячний колектив робітників, інженерно-технічних працівників і службовців будови на змагання на честь XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Кожен колектив прагнув своєю невтомною працею вибороти право називатися колективом ім. XXIV з'їзду КПРС²³.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили героїчну працю ладижинських енергобудівельників. За заслуги в розвитку вітчизняної енергетики звання Героя Соціалістичної Праці удостоєний бригадир монтажників І. А. Бабицький, орденами і медалями Радянського Союзу нагороджено більш як 60 чол.²⁴

Теплі слова привітання ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР будівельникам, монтажникам, експлуатаційникам, всім учасникам швидкісного будівництва Ладижинської ДРЕС з приводу його дострокового закінчення були сприйняті як висока оцінка їх самовідданої праці²⁵.

Будівництво експериментальної Ладижинської теплової електростанції стало справжньою школою передового досвіду по швидкісному зведенню потужних теплових електростанцій. Це — результати сміливого експерименту будівельників, здійсненого під керівництвом Комуністичної партії.

²⁰ «Вінницька правда», 10 серпня 1969 р.; 12 грудня 1970 р.

²¹ «Вінницька правда», 1 лютого 1972 р.

²² Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 1284, оп. 1, спр. 22, арк. 100.

²³ «Вінницька правда», 12 грудня 1970 р.

²⁴ Г. Аксенов, М. Друбецької. Назв. праця, стор. 61.

²⁵ «Правда», 19 січня 1972 р.

І. Г. БОЖОК (Київ)

**ШЕФЬСКА ДОПОМОГА
РОБІТНИЧОМУ КЛАСУ У ВІДБУДОВІ
МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
(1946—1950 рр.)**

Велика Вітчизняна війна була сувою перевіркою міцності союзу робітників і селян. Об'єднані почуттям радянського патріотизму, вони пліч-о-пліч боролися проти фашистських окупантів у лавах діючої армії на фронті, в партизанських загонах. Незважаючи на величезне напруження, з яким робітникам доводилося працювати в радянському тилу, на фабриках і заводах, в шахтах і рудниках, вони допомагали колгоспникам своєчасно провести посівні кампанії і зібрати

врожай. А трудівники села, в свою чергу, прагнули забезпечити промисловість сировиною, а населення міст — продуктами харчування.

З новою силою значення союзу робітничого класу і селянства розкрилося після перемоги над ворогом, коли Радянській країні потрібно було в короткий строк відбудувати зруйноване фашистськими загарбниками сільське господарство і рушити його вперед.

Спираючись на підтримку братніх народів нашої країни, колгоспне селянство Української РСР під керівництвом Комуністичної партії розгорнуло боротьбу за ліквідацію тяжких наслідків Великої Вітчизняної війни на селі. Програму розвитку сільського господарства на післявоєнний період накреслив лютневий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б). На допомогу трудівникам села у виконанні поставлених партією завдань, як завжди, прийшов робітничий клас. Робітники з великим ентузіазмом виконували виробничі замовлення для сільського господарства. В 1948 р. колгоспи і радгоспи республіки одержали сільськогосподарських машин удвічі, зокрема тракторів утричі, більше, ніж у 1940 р.

Напередодні 1947 р. з патріотичною ініціативою виступив колектив київського заводу «Ланцюги Галля». «Ми беремо шефство над Вищедубечанською МТС Київської області,— заявили робітники,— зобов'язуємося допомогти їй достроково відремонтувати всі машини, увесь сільськогосподарський інвентар і закликаємо всі промислові підприємства республіки наслідувати наш приклад»¹. Цей заклик знайшов палкий відгук серед трудящих.

З кожним днем шефська допомога трудівникам села набувала дедалі ширшого розмаху. Київський мотоциклетний завод, зокрема, взяв шефство над Телешівською і Макарівською МТС, виділив для них необхідні інструменти і матеріали, відремонтував автомашини².

Готуючись до весняної сівби, працівники МТС Володарського району зіткнулися з труднощами при механічній обробці підшипників. На допомогу їм прийшли робітники київського заводу «Ленінська кузня». Вони вчасно і високоякісно виконали замовлення механізаторів села. Крім того, за рахунок внутрішніх резервів підшефним було виділено 12-сильний двигун, фрезерувальний і токарний верстати, різальні і вимірювальні інструменти. Шефи допомогли також відремонтувати 2 електродвигуни, виготовили спеціальну трансмісію для металорізального обладнання³.

Шефська допомога робітників Київщини мала різноманітні форми. Підприємства Умані, наприклад, під час весняної кампанії зорали в підшефних колгоспах 20 га землі, обробили 60 га посівів пропашних культур, перевезли насіння і мінеральні добрива. Для колгоспних кузень було відправлено 4 т вугілля, понад 80 кг сортового заліза, різні будівельні матеріали⁴. На період збиральних робіт протягом 1947 р. підприємства Київської області виділили підшефним колгоспам 920 вантажних і 155 легкових автомашин⁵.

Велику допомогу селу подавали також промислові підприємства інших областей республіки. Так, колектив Кіровоградського заводу ім. 15-річчя Жовтня відшліфував для Красновершської МТС 42 колінчасті вали, виготовив 50 напильників, відремонтував дизель. Заводський комітет відрядив до МТС профактивіста слюсаря, який допоміг відре-

¹ «Правда України», 31 грудня 1946 р.

² «Правда України», 14 січня 1947 р.

³ ГА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 108, спр. 30, арк. 109.

⁴ Там же, арк. 111.

⁵ Там же, арк. 112.

монтувати трактори і поділився досвідом нормування слюсарно-токарних робіт.

Глибоке розуміння свого патріотичного обов'язку перед селом виявили робітники Одеського автоскладального заводу. По всіх цехах на робітничих зборах було обговорено постанову лютневого Пленуму ЦК ВКП(б). У відповідь на заклик партії автозаводці зобов'язалися посилити шефську допомогу Кам'яно-Мостівській МТС Одеської області. З ініціативи слюсаря Михайловського робітники інструментального цеху вирішили в позаробочий час виготовити повний комплект інструментів і передати його кращій тракторній бригаді. Цей приклад наслідували робітники інших цехів заводу. До початку польових робіт 1947 р. МТС одержала від шефів пересувну ремонтну майстерню, добре обладнаний вагончик для відпочинку трактористів⁶.

Чимало корисного для трудівників села зробили колективи підприємств Ворошиловградської області. Так, робітники Ворошиловградського заводу ім. Жовтневої революції виготовили для підшефної Верхньогерасимівської МТС інструменти, запчастини, зокрема, підшипники, в яких відчувалась гостра потреба, а також відрядили для участі в ремонті сільськогосподарської техніки спеціальну бригаду висококваліфікованих спеціалістів. Шефи допомогли організувати соціалістичне змагання між ремонтниками, порадили, як краще використати обладнання, розподілити обов'язки між механізаторами. Все це значною мірою сприяло тому, що МТС завоювала одне з перших місць в області по ремонту тракторів⁷.

Успішно поєднували шефство з виконанням планових завдань робітники харківського заводу «Серп і Молот». Вони організували спеціальні пости для контролю за ходом виконання замовлень села. Колектив заводу достроково завершив план першого кварталу 1947 р. і до початку польових робіт дав значну кількість надпланової продукції. Крім того, в підшефні Криштопільську й Близнюківську МТС було надіслано дві бригади робітників, які допомогли відремонтувати техніку, а також організували політмасову роботу серед механізаторів⁸.

Одержавши замовлення виготовити запчастини для тракторів, колективи кількох запорізьких заводів вирішили удосконалити технологічний процес. На робітничих зборах обговорювалося питання, як краще організувати роботу, укладалися договори на соціалістичне змагання. Агітатори провели в змінах, бригадах, на дільницях бесіди про обов'язок кожного члена колективів підприємств допомагати у відбудові сільського господарства. Це сприяло тому, що випуск запасних частин провадився із значним випередженням графіка. Крім того, робітники відремонтували головним чином у позаробочий час токарні верстати для підшефної Запорізької МТС, підібрали для неї комплект інструментів, а також необхідне устаткування для майстерні, яка під час посівної кампанії обслуговувала в полі тракторні бригади⁹.

«Допомогти МТС вчасно і якісно підготуватися до весняної посівної кампанії 1947 року!» — з таким закликом до робітників міста звернувся колектив Дніпропетровського заводу ім. В. І. Леніна. В 1947 р. 26 промислових підприємств Дніпропетровська взяли шефство над 38 МТС і колгоспами області. Вони виготовили для них понад 1000 деталей до тракторів, відремонтували 23 металорізальні верстати, об-

⁶ «Правда України», 2 квітня 1947 р.

⁷ «Радянська Україна», 5 січня 1947 р.

⁸ «Красное знамя», 20 січня 1948 р.

⁹ «Правда України», 18 січня 1947 р.

ладнали 4 пересувні майстерні. До підшефних було надіслано спеціалістів по ремонту сільськогосподарської техніки. В цілому підприємства міста виготовили 115 тис. дефіцитних деталей до тракторів і сільськогосподарських машин¹⁰.

Підприємства Львівської області здійснювали шефство над 352 колгоспами. Вони допомагали ремонтувати сільськогосподарську техніку, налагоджувати господарський облік, проводити масово-політичну роботу. Лише під час обробітку посівів і збирання врожаю 1949 р. в колгоспи області було направлено 46 бригад робітників для ремонту інвентаря та устаткування критих токів, а також 400 агітаторів і лекторів¹¹. З одного тільки Залізничного району м. Львова до сіл виїжджали 18 бригад слюсарів-ремонтників і механіків, було відправлено багато запасних частин, 420 кг мастильного матеріалу, 2,5 т вугілля. Понад 7 тис. робітників і службовців з підприємств Львівщини допомагали збирати врожай на полях колгоспів¹².

Під час збирання врожаю влаштовувались традиційні масові недільники трудящих міст. Так, 23 липня 1950 р. на недільник в колгоспи області виїжджали майже 40 тис. робітників і службовців підприємств та установ Вінниці. Від міст Козятина й Жмеринки у недільниках брали участь по 3 тис. представників. Відчутну допомогу селу подавали трудящі м. Тульчина. Лише за один день тульчинці зібрали врожай на площі 65 га, провіяли близько 2 тис. ц зерна, заскирдували соломі на площі 155 га¹³. Недільники організовували також колективи підприємств Запорізької області. У вихідні дні в колгоспи виїжджало майже 70 тис. робітників і службовців, а також було відправлено понад 2200 автомашин від підприємств, установ і організацій області. Вони допомагали збирати й обмолочувати хліб. Завдяки цьому трудівники сільського господарства вчасно зібрали врожай і виконали план хлібозаготівель¹⁴. Майже 50 тис. робітників і службовців, десятки бригад слюсарів для ремонту техніки, 300 автомашин послав на недільники в колгоспи області індустріальний Харків¹⁵.

Для відбудови матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів республіки важливе значення мало відновлення енергетичного господарства, яке було майже повністю зруйноване під час Великої Вітчизняної війни. Комуністична партія і Радянський уряд приділяли цьому питанню велику увагу. «Поряд з дальшою електрифікацією промисловості,—сказано в Законі про п'ятирічний план відновлення і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.,—перейти до більш широкій електрифікації залізничного транспорту і сільського господарства... Розгорнути будівництво в селах малих гідроелектростанцій, а в тих районах, де нема гідроресурсів,—теплових електростанцій з локомотивними і газогенераторними двигунами на місцевому паливі»¹⁶. Для потреб сільського господарства Української РСР передбачалося побудувати за п'ятирічку малих гідроелектростанцій загальною потужністю 203 тис. кіловат¹⁷. Незважаючи на складні умови, трудящі України з допомогою народів інших радянських республік успішно справи-

¹⁰ «Радянська Україна», 30 березня 1947 р.; 31 січня 1947 р.

¹¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 84, спр. 61, арк. 112.

¹² Там же, арк. 116.

¹³ Там же, оп. 108, спр. 30, арк. 52.

¹⁴ «Правда», 31 серпня 1948 р.

¹⁵ «Правда України», 17 вересня 1947 р.

¹⁶ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, М., 1958, стор. 22, 37.

¹⁷ Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр., К., 1946, стор. 23.

лися з завданням партії та уряду. Уже в вересні 1946 р. колгоспники Вінниччини рапортували про дострокове виконання своїх зобов'язань. Протягом року вони побудували в колгоспах 200 електростанцій. Широко застосовувавши методи народної будови, трудящі області електрифікували 284 села. Лампочка Ілліча засяяла більш, як у 20 тис. будинків колгоспників¹⁸. Велику допомогу в цьому подали їм робітники підприємств області.

Широкого розмаху набуло соціалістичне змагання за дострокове виконання завдань електрифікації села в 1947 р. Протягом року працівники системи «Сільелектро» і підприємства-шефи ввели в експлуатацію 118 гідро- і 530 теплових електростанцій загальною потужністю близько 76 тис. квт.¹⁹

Лише підприємства Києва допомогли електрифікувати понад 200 колгоспів, зокрема, робітники заводу «Ленінська кузня» — 4 (Переяслав-Хмельницький район), заводу «Точелектроприлад» — 2 (Ольшанський)²⁰.

Спеціальні бригади робітників Харківського електромеханічного заводу виїжджали в Красноградський район, де разом з місцевими спеціалістами електрифікували 7 колгоспів. Закінчивши будівництво електростанцій, колектив підприємства взяв над ними шефство²¹.

Робітничий клас республіки допоміг трудівникам села уже в другому році п'ятирічки відновити довоєнну потужність сільських електростанцій. Лише на базі нових енергетичних потужностей на Україні було електрифіковано 1150 колгоспів, 99 радгоспів, 174 МТС та 200 інших сільськогосподарських об'єктів²².

У наступні роки п'ятирічки партія, як і раніше, приділяла велику увагу електрифікації сільського господарства, але здійснювалася вона з деякими змінами. Як показала практика, при будівництві теплових електростанцій досить часто не враховувалася наявність місцевих паливних ресурсів. Виходячи з інтересів лише свого колгоспу чи радгоспу, деякі господарники будували невеликі електростанції, хоч мали змогу споруджувати досить потужні станції, які б обслуговували декілька районів. Не вистачало кадрів для здійснення сільської електрифікації. Це негативно позначалося на експлуатації електрообладнання. У Постанові Ради Міністрів СРСР від 29 травня 1948 р. «Про план розвитку сільської електрифікації на 1948—1950 рр.» вказувалося на ці недоліки²³. У ній, зокрема, рекомендувалося будувати потужні міжколгоспні гідроелектростанції, а там, де не було такої можливості, теплові — на місцевому паливі. Було вжито заходів щодо поліпшення підготовки кадрів енергетиків.

Виконуючи постанову Ради Міністрів СРСР, колективи промислових підприємств республіки посилили шефську допомогу селу. Вони зобов'язалися збільшити випуск обладнання, запасних частин, своїми силами електрифікувати ряд колгоспів, радгоспів, МТС, обладнати токи для електромолотьби, навчити сільських електриків технологічно правильно і раціонально експлуатувати електростанції.

Робітники Первомайського заводу ім. К. Маркса (Ворошиловградська область) одночасно з виконанням планового завдання по випуску знижувальних трансформаторів допомогли електрифікувати 5 колгос-

¹⁸ «Правда Украины», 7 вересня 1946 р.

¹⁹ «Правда Украины», 25 січня 1948 р.

²⁰ «Правда Украины», 1 липня 1948 р.

²¹ «Правда Украины», 5 червня 1948 р.

²² «Правда Украины», 25 січня 1948 р.

²³ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, стор. 286.

пів у Попаснянському районі. Туди виїздили монтажники, електрики, слюсарі, інженерно-технічні працівники. Вивчивши на місці особливості експлуатації електростанцій і обладнання, першомайці випустили на допомогу колгоспним електрикам брошуру «Сільський енергетик»²⁴.

Робітники Харцизького заводу «Головелектросільбуд» Донецької області у позаробочий час виготовили для підшефного колгоспу ім. 15-річчя комсомолу Донбасу пересувну електростанцію, а робітники заводу «Донбасенерго» — 15 трансформаторів для сільськогосподарських артільей цього ж району²⁵.

Значно більше уваги почали приділяти будівництву міжколгоспних електростанцій. Уже в 1948 р. споруджувалося 20 таких станцій потужністю 500 і більше квт. Так, у селі Плисецькому Васильківського району Київської області методом народної будови зводилася газодизельна електростанція потужністю 960 квт, яка дала електричний струм одразу 25 колгоспам району²⁶. А в 1949 р. у республіці вже діяло понад 50 міжколгоспних електростанцій, потужність яких досягала майже 3200 квт.

Братерське співробітництво і взаємодопомога робітничого класу і селянства у здійсненні плану електрифікації сільського господарства дали добрі результати. Уже на початок 1950 р. в республіці було електрифіковано 4360 колгоспів, тобто в 3,3 раза більше, ніж у 1940 р. Потужність сільських теплових електростанцій зросла в 1,5 раза, а гідростанцій — в 4,5 раза проти довоєнного рівня²⁷.

Шефська допомога робітничого класу трудівникам сільського господарства республіки сприяла поширенню на селі патріотичних трудових починань, соціалістичного змагання. Так, бригада робітників кіровоградського заводу «Червоний профінтерн» допомогла організувати змагання механізаторів у підшефній Покровській МТС. Шефи поділилися досвідом своєї роботи, зокрема, на особистому прикладі показали, як можна підвищити продуктивність праці при виконанні деяких операцій на токарних верстатах. Це зацікавило сільських механізаторів, і вони попросили робітників організувати для них гурток вивчення передового досвіду. Навчання, що проводилося в позаробочий час, сприяло підвищенню виробничих показників. Це дало змогу виконати обсяг робіт по ремонту техніки в стисліші строки і з меншими витратами.

За прикладом робітників промислових підприємств дедалі більше трудівників села включалося в соціалістичне змагання за дальше піднесення сільськогосподарського виробництва. У 1947 р. за одержання високих врожаїв змагалися трудівники 541 району, 24 810 колгоспів, 374 радгоспів, 65 137 бригад, 263 895 ланок, 892 МТС, 7179 тракторних бригад республіки²⁸. При укладанні соціалістичних зобов'язань за основу бралися не середні показники, а конкретні, з урахуванням реальних економічних можливостей, передового досвіду господарств, форм і методів організації праці, які застосовувалися у промисловості. Так, за прикладом робітників промислових підприємств механізатори багатьох МТС республіки боролися за рентабельну роботу, мобілізацію внутрішніх резервів, режим економії, за високу культуру виробни-

²⁴ «Правда Украины», 10 червня 1948 р.

²⁵ «Правда Украины», 18 травня 1950 р.

²⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1740, арк. 4.

²⁷ «Колхозное село», 21 лютого 1950 р.

²⁸ Постанови XVI Пленуму Центрального Комітету КП(б)У, К., 1947, стор. 13.

цтва. Вже в 1948 р. 300 МТС, відмовившись від бюджетних асигнувань, заощадили державі понад 10 млн. крб.²⁹

Робітники та інженерно-технічні працівники промислових підприємств України подали велику допомогу селу у підготовці кадрів механізаторів, слюсарів, токарів та ін. Вони часто в позаробочий час на громадських засадах проводили заняття в гуртках та школах сільських механізаторів. Лише на Харківському тракторному заводі за роки п'ятирічки пройшли виробничу практику і навчання понад 2 тис. спеціалістів сільського господарства.

У роки післявоєнної п'ятирічки робітничий клас і колгоспне селянство ще раз переконливо продемонстрували свою згуртованість, дружбу і взаємодопомогу у розв'язанні найважливіших державних завдань. Їх спільні зусилля, спрямовані на відбудову і дальший розвиток сільського господарства, свідчили про глибоке розуміння ролі сільськогосподарського виробництва в соціалістичному і комуністичному будівництві, а також значення непорушності їх економічного й політичного союзу для успішного виконання завдань партії та уряду.

²⁹ П. Г. Снитко. Деятельность Коммунистической партии Украины по укреплению союза рабочего класса и колхозного крестьянства (1946—1950 гг.), К., 1966, стор. 97.

В. П. ОНІПЧЕНКО (Черкаси)

**ПІДВИЩЕННЯ КВАЛІФІКАЦІЇ ЖІНОК
У РОКИ ДРУГОЇ П'ЯТИРІЧКИ**

**[На прикладі важкої промисловості
Донбасу]**

Однією з характерних рис соціально-політичного розвитку радянського суспільства є зростання ролі жінки у його житті. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії дана висока оцінка ролі радянських жінок. «Говорячи про великі

діла нашого народу, не можна не сказати про те, яку роль у них відіграє радянська жінка. Її самовідданості й таланту багато в чому зобов'язана наша Батьківщина своїми досягненнями і перемогами»¹, — говорив Л. І. Брежнєв.

Вирішальним фактором у корінній зміні ролі жінки у суспільстві є широке залучення її до суспільної праці. 92,5% усіх працездатних жінок в СРСР нині зайнято в народному господарстві і навчається з відривом від виробництва. Частка жінок у загальній чисельності робітників і службовців у нашій країні зросла з 39% у 1940 р. до 51% у 1974 р.² Залучення жінок до творчої праці у роки другої п'ятирічки (1933—1937 рр.) мало велике значення.

XVII партконференція (січень — лютий 1932 р.) визначила завдання другої п'ятирічки. Основне політичне завдання п'ятирічки полягало в остаточній ліквідації капіталістичних елементів, в цілковитому знищенні причин, що породжують експлуатацію людини людиною і поділ суспільства на експлуататорів і експлуатованих, у подоланні пережитків капіталізму в економіці і свідомості людей, у вихованні їх активними будівниками соціалізму. Основним господарським завданням п'ятирічки було завершення реконструкції всього народного гос-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 95.

² Жінщини в ССРСР, М., 1975, стор. 5.

подарства, освоєння нової техніки і нових виробництв. Особлива увага в п'ятирічному плані була звернута на підвищення якісних показників соціалістичної економіки. Планом передбачалося підвищити продуктивність праці на 63% проти 41% в першій п'ятирічці³.

Чільне місце у розвитку важкої промисловості відводилося Донбасу. У промисловість цього району виділялося понад 4 млрд. крб. (проти 2,4 млрд. крб. у першій п'ятирічці). П'ятирічним планом передбачалося закласти 66 нових шахт, закінчити будівництво 37 крупних і 47 середніх шахт⁴, значні капіталовкладення виділялися для металургійної, машинобудівної промисловості.

Господарське будівництво не могло бути успішно здійсненим без застосування жіночої праці, питома вага якої у важкій промисловості України піднялася з 14,2% у 1928 р. до 22,9% у 1932 р.⁵ Комуністична партія і Радянський уряд підходили до застосування жіночої праці у таких галузях важкої промисловості як вугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна згідно наукових рекомендацій. Цим питанням спеціально займався Всесоюзний Центральний інститут економіки, організації і оздоровлення праці (ВЦІЕОП), який визнав можливим застосування у вище зазначених галузях промисловості жіночої праці без шкоди для її здоров'я⁶. Застосуванням жіночої праці у вугільній промисловості займалися також Північно-Кавказький, Уральський інститути НКВР РРФСР, Магіївський інститут НКВР СРСР, Інститут імені Обуха, Донецький обласний інститут гігієни і патології праці. Вченими цих інститутів було визнано: з 77 професій вугільної промисловості 33 можуть виконувати жінки. Питома вага жіночої праці у цій галузі збільшилась з 1934 р. до середини 1936 р. з 19,9% до 23,5%⁷. Якщо до революції основна частина жінок працювала вибірними видами і на відкатці, то в роки другої п'ятирічки їм заборонялася ця робота, вони освоювали професії машиністів компресорів, лебідок, мотористів, машиністів вентиляторів, насосів, слюсарів, конвеєрниць та ін. Крім того багато жінок працювало телефоністками, комірниками, дворовими, розподільницями інструментів, лампівницями та ін. В металургійній промисловості вони працювали машиністами розливних і збиральних кранів, електрогідравлічних установок, електропил, а також у допоміжних цехах: токарями, слюсарями, свердлярками, стругальницями, машиністами кранів, ножниць, у доменному цеху — дробильницями матеріалів, в мартенівському — машиністами збиральних кранів, у прокатному — правильницями, машиністами електрогідравлічних пристроїв, машиністами шлеперів і пил⁸.

Серед прославлених металургів Донбасу були і жінки — передовики виробництва, активні громадські діячки: Л. В. Яблонська — начальник доменного цеху заводу «Азовсталь», депутат міської Ради, делегат XIV з'їзду Рад України, нагороджена орденом Леніна за високі виробничі показники, формувальниця Донецького металургійно-

³ Второй пятилетний план развития народного хозяйства СССР (1933—1937 гг.), т. I, М., 1934, стор. 64, 358.

⁴ З. Г. Лихолобова. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928—1937 гг.), Донецк, 1973, стор. 92.

⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 404.

⁶ Женщины в социалистическом строительстве СССР. Стенограмма совещания женщин — членов ЦИК и ВЦИК, М., 1933, стор. 67, 68; Г. И. Серебрянников. Женский труд в СССР, М.—Л., 1934, стор. 204—207.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 2798, арк. 63—64.

⁸ Женщины в СССР, стор. 16; «Домна», 8 березня 1933 р.; «Ильичевец», 8 березня 1934 р.

го заводу М. Л. Полигачова, делегат VIII (Надзвичайного) з'їзду Рад, народжена Грамотою Президії ЦВК УРСР і орденом Леніна⁹ та ін.

Розвиток масового крупносерійного виробництва, витіснення робітничого універсалу з ремісничою виучкою спеціалістом-оператором з політехнічною підготовкою відкривало в роки другої п'ятирічки широкі перспективи застосування жіночої праці в машинобудуванні. В цій галузі жінки оволодівали професіями свердлярок, фрезерувальниць, revolverників, пресувальниць.

Тенденція поширення жіночої праці у машинобудівній і металообробній промисловості спостерігалася і в наступні роки. У 1935 р. у вугільній, металургійній, машинобудівній і металообробній промисловості працювало 68,4% усіх жінок, зайнятих на промислових підприємствах Донбасу¹⁰. Нині лише у двох останніх галузях працює третина усіх зайнятих у промисловому виробництві жінок¹¹.

Жінки-робітниці, оволодіваючи новою технікою того часу, добилися значних показників у праці. Ще в роки першої п'ятирічки партія і уряд приділяли значну увагу підвищенню кваліфікації жінок-робітниць через систему професійно-технічного навчання. Наприкінці першої п'ятирічки у вугільній промисловості працювали 74,1% некваліфікованих робітниць, в чорній металургії — 56,6, в машинобудівній — 43%¹². Найважливішим завданням другої п'ятирічки була ліквідація цієї відсталості і підвищення кваліфікації. У вугільній промисловості Донбасу серед працюючих було до 30 років 43% жінок, в металургійній — 35,4, машинобудівній і металообробній — 39%. Вони не мали ще виробничого досвіду роботи. Так, на початку другої п'ятирічки середній стаж роботи жінок-робітниць у галузях важкої промисловості в півтора рази був нижче чим у чоловіків¹³.

Справі виховання кваліфікованих кадрів Комуністична партія надавала важливого значення. Нарада жінок — членів ЦВК і ВЦВК, проведена після січневого (1933 р.) Об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) підкреслила, що «...головним завданням другої п'ятирічки є закріплення і підвищення кваліфікації жінок на виробництві»¹⁴. Організацією технічного навчання робітниць повинні були займатися депутатські групи і секції Рад депутатів трудящих.

Парторганізації широко пропагували рішення Пленуму і наради жінок, розробляли заходи реалізації рекомендацій. Так, Донецький міськомом партії у лютому 1933 р. зобов'язав первинні парторганізації «...посилити роботу серед жінок щодо оволодіння технікою»¹⁵.

Підготовка нових і перепідготовка старих кадрів здійснювалася двома основними напрямками. З одного боку, розширювалася мережа і збільшувався контингент учнів у системі стаціонарних шкіл і курсів. Основною формою підготовки робітників були школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ). На початку 1935 р. на Донбасі працювала 91 школа ФЗУ і міськпромуча, в яких навчалася понад 18 тис. чол., з них 18% дівчат, в школах ФЗУ НКВП — 20,7% від загальної кількості

⁹ XVIII съезд ВКП(б). Стенографический отчет, М., 1939, стор. 360; «Приазовский рабочий», 10 березня, 5 квітня 1936 р. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду УРСР, 1935 р., № 6; Жінки соціалістичної України, К., 1937, стор. 57.

¹⁰ Женщины в СССР, стор. 9; Донбасс в цифрах, Сталино, 1936, стор. 104 (Підрахунки автора).

¹¹ «Коммунист», 1975, № 4, стор. 10.

¹² Женщины в социалистическом строительстве СССР, стор. 15.

¹³ Донбасс в цифрах, стор. 104; Женщины в СССР, стор. 13.

¹⁴ Женщины в социалистическом строительстве СССР, стор. 9.

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України. ф. 18, оп. 1, спр. 94, арк. 99—100.

учнів. За роки другої п'ятирічки ці школи підготували понад 220 тис. робітників¹⁶. З другого боку, широкого розвитку набули різні форми масової підготовки і перепідготовки кадрів через систему виробничо-технічних курсів та індивідуально-бригадне навчання без відриву від виробництва. За роки другої п'ятирічки без відриву від виробництва пройшли технічне навчання 66% робітників підприємств важкої промисловості України¹⁷. Так, в тресті «Сталінвугілля» більшість слухачок (90,1% складу) підвищувала свою кваліфікацію з спеціальностей камеронниць, лебідниць, машиністів скреперних лебідок¹⁸.

Значну роботу серед жінок-робітниць провадили депутатські групи підприємств. Вони створювали групи з 5—10 робітниць, домовлялись з профспілковими комітетами чи господарниками про виділення кваліфікованого майстра, робітника, які б закріпили за собою для навчання некваліфіковану робітницю.

Питання підвищення кваліфікації жіночої праці були в центрі уваги і жіделегатських зборів*. За п'ять місяців 1933 р. на Донецькому металургійному заводі провели 11 делегатських зборів у цехах і два зльоти робітниць, на яких обговорювалися питання виконання виробничих планів, оволодіння технікою, підготовку до XVII з'їзду ВКП(б). Жіделегатські збори висунули 15 кращих робітниць на керівну роботу, 400 — охопили лікнепом та іншими формами навчання без відриву від виробництва¹⁹.

Основним методом боротьби за оволодіння новою технікою було соціалістичне змагання. Старі форми соцзмагання відмирили, інші — виникали як наслідок застосування нової техніки, треті — змінювали свій зміст (громадський буксир, бригадний техпромфінплан, технічне і економічне планування бригад, змінно-зустрічне планування, госпрозрахункові і наскрізні бригади, індивідуальне і бригадне ударництво та ін.). Обов'язковою умовою всіх форм змагання стала боротьба за оволодіння новою технікою, підвищення кваліфікації.

На початку 1933 р. у вугільній промисловості Донбасу ударництвом було охоплено 31% робітниць. Соціалістичне змагання набрало широкого розмаху в зв'язку з оголошенням Всесоюзного конкурсу на кращу шахту, домну, завод. Жіночі бригади, включившись в конкурс, брали зобов'язання покращити догляд за механізмами, раціонально використовувати техніку, постійно підвищувати свої технічні знання. Діяльність жіночих ударних бригад, учасників конкурсу знаходилась під контролем парторганізацій. Для перевірки їх роботи створювались спеціальні комісії. Так, комісія Горлівського машинобудівного заводу, перевіривши роботу жіночих госпрозрахункових бригад, констатувала: з дев'яти бригад сім постійно перевиконували виробничі завдання, більшість робітниць громадсько-технічний екзамени склали на «добре» і «відмінно»²⁰.

Надаючи велике значення розвитку соціалістичного змагання і ударництва серед робітниць, Донецький обком партії ухвалив про-

¹⁶ Донбас в цифрах, стор. 128; Ю. В. Бабко. У боротьбі за соціалізм, К., 1974, стор. 53.

¹⁷ Розвиток народного господарства УРСР (1917—1967), К., 1967, стор. 442.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 2690, арк. 130.

* Жіделегатські збори організовувались по виробничому принципу на підприємствах, у робітничих селищах. За період їх існування (1919—1933 рр.) вони охопили політичним вихованням 10 млн. дружин робітників, робітниць, селянок. («Роботниця», 1933, № 34, стор. 2).

¹⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 50, оп. 1, спр. 238, арк. 52.

²⁰ «Механізатор», 8 березня 1934 р.

вести обласний зльот робітниць-ударниць шахт Донбасу²¹. В ході підготовки до зльоту міськкоми, райкоми партії провели наради робітниць за професіями, на яких обмінялися досвідом роботи, накреслили заходи щодо дальшого підвищення технічних знань, виконання виробничих планів та ін. Підготовку до Вседонецького зльоту робітниць вугільних підприємств широко висвітлювали газети «Макеевский рабочий», «Кочегарка», «Социалистический Донбасс», багатотиражки шахт «Лава», «Механизированный забой» та ін.

Масово-політична робота парторганізацій значно активізувала діяльність жінок-робітниць. Майже половина трудівниць підприємств вугільного басейну були ударниками, 272 жіночі ударні бригади перевиконували свої завдання²².

Активізація діяльності робітниць у провідних галузях басейну сприяла дальшому підвищенню їх кваліфікації шляхом оволодіння провідними професіями, відбору для навчання у вузах, рабфаках, на курсах, в гуртках найздібніших робітниць, колгоспниць, домогосподарок²³. Наприкінці першої п'ятирічки, наприклад, на Макіївському металургійному заводі було лише 4 жінки, а у 1933 р.— 27. У 1931 р. вони були неписьменними, працювали чорноробами, вчилися, закінчили школу лікнепу. Через рік за хорошу роботу парторганізація і адміністрація направила їх ученицями машиністів, а згодом вони стали машиністами, продовжували підвищувати свої технічні знання на профтехкурсах. У цьому цеху готували ще 15 робітниць для роботи на кранах²⁴.

Іншим заходом було підвищення кваліфікаційного розряду кращим ударницям, передовикам виробництва. Так, у березні 1936 р. на зборах робітниць луганського заводу ім. Жовтневої революції підвищили кваліфікацію на один розряд 201 робітниця²⁵. У механічному цеху Макіївського металургійного заводу 111 робітниць виконували складну роботу на токарних, свердлувальних верстатах і відвідували курси підвищення технічних знань, на яких вивчали математику, фізику, хімію.

Парторганізації провадили масово-політичну роботу серед трудящих з тим, щоб привернути їх увагу до освоєння нової техніки. Широко практикувалися жінделегатські збори, збори робітників та їх дружин, наради працівників однорідних професій, походи пропагандистів на квартири робітників, політдні, політп'ятихвилинки, зустрічі кадрових робітниць з молоддю.

Значну допомогу парторганізаціям у підготовці технічно грамотних кадрів робітничого класу подавала преса. Газети вміщували матеріали методичного характеру під рубриками: «Про проведення техмінімуму», «Про методичні кутки для здачі техмінімуму», «Вказівки інженера членам кваліфікаційної комісії цехів»²⁶ та ін.

Поширеною формою масово-політичної роботи були походи на квартири робітників, ініціаторами якого виступила парторганізація шахти ім. Артема (Горлівка). 150 комуністів, комсомольців, кадрових робітників шахти в один день побували вдома у 600 робітників і робітниць, провели з ними бесіди про роботу шахти, підготовку кадрів, про гідну зустріч XVII з'їзду партії, зібрали понад 300 зобов'язань про

²¹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 162, арк. 10.

²² «Социалистический Донбасс», 8 березня 1934 р.

²³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 18-1, спр. 130, арк. 97; спр. 104, арк. 89.

²⁴ «Домна», 8 березня 1933 р.

²⁵ «Ворошиловградская правда», 10 березня 1936 р.

²⁶ «Механизатор», 6 березня 1933 р.

підвищення продуктивності праці, оволодіння технічними знаннями. Стільки ж соцзобов'язань зібрали пропагандисти у робітників шахти «Кочегарка»²⁷.

Партійні організації у роботі з жінками приділяли значну увагу наочній агітації. З цією метою вони організовували виставки досягнень народного господарства, технічні досягнення у різних галузях виробництва, тематичні стенди: «Робітниця — раніше і тепер», «Діти — раніше і тепер» та ін.

Найбільш масовою формою піднесення виробничого й культурно-технічного рівня робітничого класу в роки другої п'ятирічки став громадсько-технічний екзаме́н, ініціаторами якого були комсомольці Уралмашу. На Україні першими включилися в цю форму навчання комсомольці Харкова і шахтарі Донбасу. Почин уралмашівців згодом підтримали парторганізації країни, почин дав могутній поштовх масовому складанню технічного екзаме́ну набула після XVII з'їзду ВКП(б), який ухвалив за роки другої п'ятирічки підготувати 5 млн. робітників масових кваліфікацій²⁸.

ЦК КП(б)У зобов'язав обласні комітети партії провести широку масово-політичну роботу по роз'ясненню рішень XVII з'їзду партії про необхідність оволодіння технікою, про підвищення кваліфікації кожним робітником і робітницею²⁹. Президія ЦВК СРСР зобов'язала Ради, господарські і кооперативні організації «...використати активність жінок для боротьби за виконання виробничих планів, поліпшення якості продукції, оволодіння новою технікою»³⁰, а Президія ВУЦВК — місцеві Ради «...охопити значну кількість жіночих кадрів усіма видами виробничого навчання, зокрема складання ними соцтехекзаме́ну»³¹.

Конкретні заходи щодо підвищення кваліфікації робітниць, які працюють у важкій промисловості, були визначені у наказі Наркома важкої промисловості. Г. К. Орджонікідзе «Про роботу жінок у важкій промисловості»³². Нарком зобов'язав директорів підприємств перевірити розстановку жінок на виробництві з тим, щоб кращих ударниць, які добре склали техекзаме́н, перевести на кваліфіковану роботу і більш високі розряди, начальників цехів — забезпечити технавчання. У школи ФЗУ НКВП планувалося у 1934 р. набрати близько 25% дівчат, в технікуми — 25—30% і втузи — близько 20—25%. Наказ передбачав моральне і матеріальне заохочення робітниць, які підвищували свою кваліфікацію, успішно склали соцтехекзаме́н³³.

Так, на шахті «Кочегарка» працювало 900 жінок, які управляли механізмами, керували змінами, цехами. Серед них начальник цеху технічного контролю К. Толкачева, машиніст компресора Ф. Бризгалова, Н. Фатова та інші досконало оволоділи технікою, систематично перевиконували план, ділилися досвідом роботи з членами колективу. На Краматорському машинобудівному заводі з 3389 робітниць 1584 (46%) оволоділи професією шишельників, свердлярок, слюсарів, фрезерувальниць, токарів, наладчиків, крановщиць; 266 — навчалася в школах по підвищенню кваліфікації³⁴.

²⁷ «Кочегарка», 9 грудня 1933 р.; 5 січня 1934 р.

²⁸ КПРС в резолюціях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК, т. 3, К., 1954, стор. 201.

²⁹ «Механизированный забой», 25 лютого 1934 р.

³⁰ «Кочегарка», 3 березня 1934 р.

³¹ «Кочегарка», 10 березня 1934 р.

³² «Домна», 8 березня 1934 р.

³³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 18-1, спр. 104, арк. 89.

³⁴ «Работница», 1935, № 8—9, спр. 6.

Перед партією і Радянським урядом постало нове завдання: на основі загального культурного зростання і нової техніки досягти значного піднесення культурно-технічного рівня трудящих з тим, щоб забезпечити усі галузі народного господарства підготовленими технічними кадрами. Важливу роль у розв'язанні цієї проблеми відіграв державний технічний екзаме́н. Згідно з наказом Наркома важкої промисловості СРСР Г. К. Орджонікідзе (жовтень 1934 г.) всі робітники, які пройшли обов'язковий техмінімум, повинні були скласти протягом лютого — травня 1935 р. держтехекзамен³⁵. Особливістю цього екзаме́ну було те, що його результатом була не тільки оцінка, а й визначення конкретного місця робітника на виробництві. Робітник, який витримав держтехекзамен, здобував право працювати на певних верста́тах.

Підготовка жінок до складання держтехекзамену була в центрі уваги парторганізацій. Значних успіхів у цій справі досягла Донецька партійна організація. Питання підготовки і проведення держтехекзамену регулярно обговорювали на засіданнях бюро парторганів, зборах первинних парторганізацій. Так, у березні 1935 р. Донецький обком партії з метою кращої підготовки робітниць до держтехекзамену ухвалив постанову про створення на всіх підприємствах жіночих бригад «...для перевірки роботи підвищення кваліфікації жінками, для подання їм допомоги у складанні держтехекзамену...»³⁶ Відповідні рішення прийняли Маріупольський, Донецький та інші міськкоми партії³⁷. Парторганізації шахт, домен, заводів слідували за складанням списків робітниць, контролювали хід підготовки до держтехекзамену, організовували консультації, залучали жінок до технічних гуртків.

Там, де парторганізації приділили належну увагу до проведення держтехекзамену, вони добилися хороших результатів. У складанні екзаме́ну приклад, як завжди, показували комуністи. На Новокраматорському машинобудівному заводі, наприклад, усі жінки члени партії і комсомол склали екзаме́н на «добре» і «відмінно»³⁸.

Велику увагу питанню підвищення технічних знань робітників і робітниця приділив грудневий (1935 р.) Пленум ЦК ВКП(б), який розглянув стан роботи промисловості і транспорту в зв'язку з розвитком стахановського руху. «Негайно розширити коло робітників, що підлягають обов'язковому навчанню техмінімуму, з таким розрахунком, щоб у найближчі три-чотири роки охопити технічним навчанням всіх робітників важкої промисловості...»³⁹.

Парторганізації республіки розгорнули організаторську та масово-політичну роботу з метою втілення в життя рішень Пленуму. У лютому 1936 р. Донецький обком партії зобов'язав партійні, господарські, профспілкові організації підприємств важкої промисловості забезпечити успішне складання держтехекзамену жінками, міськкомам і райкомам партії — провадити роз'яснювальну роботу серед них, провести нараду з дружинами робітників і ІТР про роботу підприємств, поліпшити роботу дитячих ясел і садків.

Завдяки заходам партії на всіх підприємствах важкої промисловості держтехекзамен пройшов успішно. В металургійній промисловості, наприклад, 48,7% молодих робітниць, у вугільній 42,4% склали з хороши-

³⁵ Ф. Р. Зимоглядоев. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс (1928—1941 гг.), М., 1973, стор. 93.

³⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 24, оп. 1, спр. 162, арк. 6.

³⁷ Там же, ф. 18, оп. 1, спр. 130, арк. 97; ф. 19, оп. 1, спр. 166, арк. 23.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 806, оп. 1, спр. 2798, арк. 84.

³⁹ КПРС в резолюціях..., т. 3, стор. 258.

ми оцінками держтехекзамен. Всього за три роки другої п'ятирічки через мережу технічного навчання у вугільній промисловості Донбасу пройшло понад 300 тис. чол. На кінець 1936 р. різними формами навчання без відриву від виробництва було охоплено у вугільній промисловості 31,1% молодих жінок, в металургійній — 48,4%⁴⁰.

В результаті зростання технічної грамотності жінок підвищилась питома вага їх кваліфікованої праці. Так, серед усіх робітниць Донбасу кількість мотористок, лебідниць збільшилась у два рази, машиністів електровозів — з 28% у 1932 р. до 66% у 1936 р., конвеєрниць — з 8 до 70%, лебідниць — з 32 до 68%. Збільшилось число жінок інженерно-технічного персоналу. Серед усіх ІТР великої промисловості Донбасу вони складали 7,8%⁴¹.

Залучення жінок для роботи у важкій промисловості, підготовка кваліфікованих кадрів у роки довоєнних п'ятирічок мало велике значення. У роки Великої Вітчизняної війни мільйони трудівниць замінили в народному господарстві чоловіків, які захищали Батьківщину.

⁴⁰ Жінки соціалістичної України, стор. 24, 25; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 63, спр. 305, арк. 53.

⁴¹ З. Г. Лихолобова. Назв. праця, стор. 118; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 63, спр. 305, арк. 39—40.

С. В. ПШЕГОДСЬКИЙ (Херсон)
**РОЗВИТОК ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ
 МОЛОДІ НА ПОЧАТКУ
 СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА
 (1926—1927 рр.)**

Всесоюзна Ленінська комуністична спілка молоді вписала чимало сторінок в історію будівництва соціалізму в нашій країні. Однією з них є успішне завершення відбудови народного господарства і початок соціалістичної реконструкції. Чима-

ло добрих ініціатив висунув комсомол країни, в тому числі і ЛКСМУ, у 1926 — 1927 рр.

В історичній літературі питання діяльності комсомольської організації України по розвитку творчої ініціативи молоді на початку соціалістичного будівництва спеціально не вивчалось. Лише побіжно про це згадується в ряді праць¹.

У даній замітці розглядаються деякі сторони діяльності комсомолу України по мобілізації молоді у здійсненні індустріалізації країни, яке було ключовим завданням у будівництві соціалізму. Партія в ті роки ставила завдання створити потужну індустрію в усіх союзних республіках, в усіх національних районах. У розвитку соціалістичної індустрії нашої держави велика роль належала Радянській Україні, яка займала одне з провідних місць в народному господарстві СРСР. Розв'язання цих величезних накреслень вимагало великого напруження сил, мобілізації всіх трудящих, у тому числі молоді. У резолюції XIV з'їзду ВКП(б) (грудень 1925 р.) «Про роботу комсомолу» відзначалася активна участь підростаючого покоління у соціалістичному будівництві². Про

¹ Ленинский комсомол. Очерки по истории ВЛКСМ (1918—1941), кн. I, М. 1969; Історія ЛКСМ України, К., 1971; Комсомол Харківщини. Нариси з історії Харківської організації ЛКСМУ, Харків, 1958; Орденоносні комсомольські організації України, К., 1958; И. Н. Михайловский. Комсомол Украины в борьбе за построение социализма в СССР (1925—1937 гг.), Львов, 1966 та ін.

² Див.: КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 3, М., 1970, стор. 281—295.

це йшлося і на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.), який в резолюції «Про ЛКСМУ» відзначив, що підвищення активності робітничої і селянської молоді, як один з проявів зростання громадсько-політичної активності і культурних запитів широких робітничо-селянських мас, викликало швидке зростання ЛКСМУ (на 1 вересня 1925 р.— 263 054 чол.), а це посилювало його вплив на широкі маси неспілкової молоді, особливо села³.

Рішення XIV з'їзду ВКП(б) і IX з'їзду КП(б)У, що націлили країну на соціалістичну індустріалізацію, гаряче підтримали комсомольські організації України. VI з'їзд ЛКСМУ (березень 1926 р.) зобов'язав первинні комсомольські організації «... виховати на виробництві комсомольця — зразкового робітника та на селі комсомольця, який зразково ставився б до своїх обов'язків у сільському господарстві»⁴.

Озброєні рішеннями партії та керівних комсомольських органів комсомольці та молодь України приступили до розв'язання конкретних господарських та політичних завдань індустріалізації, проявляючи цінну ініціативу та почин у всіх галузях виробництва. У промисловості набули поширення такі важливі починання як проведення конкурсів на кращий комсомольський осередок і кращого комсомольця-виробничника. Одним з прикладів такого конкурсу є змагання між трьома промисловими комсомольськими організаціями м. Коростишева на Волині (нині Житомирська область), які налічували 100 членів ВЛКСМ. В ході змагання юнаки та дівчата підтягнули трудову дисципліну, брали активну участь в громадському житті міста і підприємства і в результаті ці осередки добилися хороших показників, що дало право їм поділити призове місце. Активізація комсомольців і молоді цих підприємств свідчила про те, що конкурс служив серйозною підмогою підвищення їх кваліфікації та продуктивності праці.

Активно готувалася до конкурсу також і комсомольська організація одеського заводу ім. Хворостіна. На підприємстві працювало 500 чол., з них 200 юнаків і дівчат, серед яких 170 членів ВЛКСМ. Два місяці тривав конкурс, ініціатором якого виступили комсомольці. В умови змагання входило: підвищення продуктивності праці, активна участь у громадському житті, зміцнення трудової дисципліни, боротьба за режим економії та бережливості, випуск продукції тільки хорошої якості. Тих, хто виконав умови конкурсу, комітет комсомолу визнавав переможцями⁵.

Таким чином, конкурси набули масового характеру, значно вплинули на зміцнення трудової дисципліни, налагодження виробничого процесу, що сприяло дальшому підвищенню продуктивності праці та оволодінню новою технікою. Цей рух сприяв розвитку громадської активності виробничих колективів фабрик і заводів, підвищив роль комсомольських організацій — дійових помічників парторганізацій у розв'язанні важливих народногосподарських завдань.

Велике піднесення в рядах комсомолу знайшов заклик партії боротися за економію і бережливості. «Режим економії — це одне з найважливіших завдань, якому приділяється тепер основна увага з боку партії і Радянської влади, — писала 13 квітня 1926 р. республіканська газета «Комсомолец України». — Економити державні кошти потрібно тому, що боротьба за режим економії повинна стати системою і тіль-

³ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. I, К., 1976, стор. 385.

⁴ ЛКСМУ в рішеннях з'їздів та конференцій, К., 1969, стор. 205.

⁵ «Комсомолец України», 18 серпня 1927 р.

ки при такій умові можна швидше перебудувати промисловість, а на її базі і сільське господарство».

Комсомольці України провадили значну роботу по здійсненню цих настанов партії.

Комсомольські організації великих промислових центрів Харкова, Одеси, Донбасу, Миколаєва та інших одними з перших були ініціаторами багатьох починань в боротьбі за економію та нагромадження⁶. Так, комсомольці сприяли розвитку промисловості в країні, брали активну участь в її індустріалізації. «Боротьба за режим економії — повсякденна робота комсомольця», — таке гасло висунула газета «Комсомолец України».

Комсомольські організації республіки зосередили всю організаторську роботу на господарському фронті, добивались, щоб кожен член ВЛКСМ на своєму виробничому місці боровся за підвищення раціоналізації виробництва, підвищення продуктивності праці, зміцнення трудової дисципліни.

Вся робота комсомольських організацій України була підпорядкована дальшому розвитку внутріспілкової демократії, активної участі в роботі спілки всієї маси комсомольців. На порядок денний комсомольських зборів виносилися часто питання виробничого життя колективів і ролі комсомольців та молоді у виконанні планів підприємств.

В результаті організаційної, масово-політичної роботи комсомольські організації добилися поліпшення трудової дисципліни, підвищилась свідомість комсомольців та молоді. Так, в Артемівському округу, на шахті ім. Титова (нині Донецька область) та на скляному заводі «Пролетар» Лисичанського району (нині Ворошиловградська область) мали місце прогули, порушення трудової дисципліни серед окремої частини молоді. Після обговорення на комсомольських зборах питання про роль і місце комсомолу на виробництві і виховної роботи серед неспілкової молоді число прогулів зменшилось, виробнича дисципліна значно зміцніла⁷.

Боротьба за поліпшення якості продукції була в центрі уваги первинних комсомольських організацій. Комсомольці промислових підприємств брали активну участь у роботі виробничих нарад, покликаних залучати робітничі маси в організацію виробництва. На нарадах обговорювались конкретні питання виробництва і роботи даного підприємства і цеху. Комсомольці ретельно готувалися до наради, вони виявляли вузькі місця в роботі підприємства, вносили свої рекомендації по їх усуненню, добивалися підвищення якості продукції, здешевлення собівартості її і раціоналізації праці.

Комсомольці і активісти з числа неспілкової молоді допомагали комуністам виявляти господарські неполадки, викривати недоліки, які гальмували ритмічну роботу підприємства. В стіннінках, бойових листках, плакатах вони критикували ледарів, прогульників.

Разом з профспілковими і господарськими організаціями комсомольці влаштовували конкурси на кращого молодого робітника (по професії), провадили огляди на краще робоче місце, допомагали інженерно-технічним працівникам провадити паспортизацію устаткування, боролися за зразкове утримання обладнання.

З цінною ініціативою створення загонів і груп «легкої кавалерії» виступили комсомольці м. Одеси. Це був справжній орган громадського контролю. У 1927 р. в них працювало 220 чол. Згодом «...такі загони

⁶ Див.: Історія ЛКСМ України, стор. 202—204.

⁷ «Комсомолец України», 3 червня 1926 р.

з'явилися в Донбасі, Харкові, Дніпропетровську, Києві, Кривому Розі та інших промислових центрах, а на середину 1928 р. вони діяли по всій Україні⁸. «Кавалеристи» перевіряли магазини, склади, майстерні побутового обслуговування, культосвітні установи та ін., допомагали органам Радянської влади виявляти злочини, безгосподарність, бюрократизм та додаткові резерви нагромадження коштів для індустріалізації країни.

На початку соціалістичної реконструкції відповідальні завдання стояли перед сільськими комсомольськими організаціями. У той період у багатьох селах зовсім не було партійних осередків і тому комсомольцям доводилося самим розв'язувати складні громадсько-політичні завдання. Вони брали активну участь у діяльності радянських і кооперативних організацій, працювали в комітетах КНС, провадили хлібозаготівельні кампанії, землевпорядкування, проявляли ініціативу і на культурно-освітньому фронті.

Конкретизуючи рішення VI з'їзду ЛКСМУ в галузі сільського господарства, квітневий (1926 р.) пленум ЦК ЛКСМУ накреслив заходи виконання постанов з'їзду, які чітко визначив у своїй промові В. Я. Чубар. Завдання членів ВЛКСМ на селі, відзначив він, є зміцнення кооперації за рахунок збільшення членів та покращення організаційної роботи⁹.

Завдання сільських комсомольців по втіленню в життя вказівок пленуму чітко визначила республіканська молодіжна газета «Комсомолец України» в передовій статті «Увагу кооперації!» в номері від 8 квітня 1926 р. Комсомольці повинні конкретними справами переконувати сільську молодь і селян взагалі в перевагах і більшій користі культурних способів обробки землі, допомагати селянам зрозуміти значимість і користь колективного господарства. «Лише впертою повсякденною роботою, лише активною участю всього осередку в цілому й кожного комсомольця зокрема можна допомогти кооперативному будівництву, а значить і сприяти розвитку соціалістичних форм господарювання на селі»,— писала газета. За ініціативою комсомольських осередків при сільбудах та хатах-читальнях створювались молодіжні кооперативні гуртки, члени яких вивчали ленінський кооперативний план, обговорювали питання політики партії на селі. Це сприяло приливу нових сил сільської молоді в кооперацію. Влітку 1925 р. на Україні в сільські кооперативні споживчі товариства вступило 17 254 комсомольців, а на початок 1926 р.— 20500¹⁰.

Керуючись кооперативним планом В. І. Леніна, в якому вказувалося, що розвиток сільськогосподарського виробництва «...неминуче полягає в тому, щоб найменш вигідне і найбільш відстале, дрібне, відособлене селянське господарство, поступово об'єднуючись, зорганізувало громадське, велике землеробське господарство»¹¹, комсомольці республіки були застрільниками організації колективних господарств. До 10-х роковин Жовтня на Україні було 271 комуна, 2523 сільськогосподарських артілі та 3294 товариства спільної обробки землі. У всіх цих господарствах працювало 325 тис. чол., в тому числі комсомольців в колгоспах і комунах — 24,7%, в сільськогосподарських артілях — 17,1%, в товариствах по спільній обробці землі — 4,6%¹².

⁸ Історія ЛКСМ України, стор. 204.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 129, арк. 28—36.

¹⁰ М. С. Журавльов. На відбудові, К., 1968, стор. 99.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 133.

¹² В ответ на клевету о комсомоле. Цифры и факты по основным вопросам юношеского движения на Украине, Х., 1927, стор. 27; И. Н. Михайловский. Наэв. праця, стор. 184.

Ось один з прикладів участі комсомольців в організації колективних господарств. У с. Шарнопіль Уманського округу (тепер Черкаської області Монастирищинського району) комсомольський осередок організував кооператив, залучивши до нього 50 односельчан. У Тульчинському округу (тепер Вінницької області Тульчинський район) комсомольці крім організації колективних господарств проводили велику культурно-освітню роботу. Працювали гуртки, випускались стіннівки, організовувались голосні читки газет¹³.

Велика увага приділялась комсомольськими організаціями України створенню та діяльності сільськогосподарських гуртків, які по праву вважались опорними пунктами та розповсюджувачами сільськогосподарської освіти та знань на селі. Робота гуртків організовувалась так, що набуті в них слухачами знання втілювались на практиці в сільськогосподарському виробництві¹⁴.

Важливе значення мало наукове ведення сільського господарства. Селяни часто з недовір'ям дивились на нові методи обробки землі та вирощування різних культур. І тут потрібно було проявити ініціативу, переконати їх та повести за собою, довести перевагу агротехніки. Комсомольці терпляче робили це. Наприклад, комсомольці були застрільниками організації короткочасних агрономічних шкіл, застосування технічних засобів при обробці землі (сівалка, трієр та ін.)¹⁵. У липні 1927 р. в районному містечку Романів на Волині (нині Волинська область Луцький район) комсомольці були відзначені на районній сільськогосподарській виставці як кращі господарі, що вели своє господарство на науковій основі і добились найвищих показників. «Перед найкращими на весь район господарями-комсомольцями селяни знімають картузи і йдуть до них за порадами, щоб навчитись вести своє господарство на науковій основі та домогтись кращих врожаїв», — писала газета «Комсомолец України» 13 липня 1926 р.

Селяни довіряли комсомольцям, обирали їх на різні адміністративні та громадські посади. Так, в одному з сіл на Київщині «...без зайвих слів оцінили селяни роботу комсомольців і при перевиборах до Рад обрали трьох комсомольців за членів, а одного з них за секретаря сільської Ради»¹⁶.

Сільське господарство країни відчувало гостру потребу в сільськогосподарських машинах та інвентарі. Чималу допомогу сільським осередкам подавали міські організації. Розуміючи важливість своєчасного забезпечення села технікою, комсомольці-ударники підприємств індустріальних центрів республіки виконували це першочергове завдання. Комсомольці-ударники збірного цеху заводу ім. Г. І. Петровського в Херсоні виступили з цінною ініціативою по введенню в дію конвейєра, «...який значно підвищив продуктивність праці. Тільки за 1927—1928 господарчий рік з конвейєра зійшло 34 тис. жаток-лобогрійок, плугів та іншого інвентаря»¹⁷. Це в значній мірі допомагало розв'язати проблему технічного постачання сільського господарства півдня України і сприяло зміцненню зв'язки між містом та селом.

¹³ В ответ на клевету о комсомоле, стор. 28.

¹⁴ Див.: «Селянська газета», 27 листопада, 18 грудня 1927 р.; Состояние и работа ЛКСМУ, Х., 1927, стор. 56—61; «Радянське життя», 13, 20 лютого 1925 р. «Комсомолец України», 4 грудня 1925 р. По місцях комсомольської слави. Довідник — путівник, К., 1959, стор. 59; Шляхами комсомольської слави. Довідник, К., 1968, стор. 27.

¹⁵ Состояние и работа ЛКСМУ, стор. 59—63; «Плуг і Молот», 10 вересня 1927 р.

¹⁶ «Комсомолец України», 13 липня 1926 р.

¹⁷ Шляхами комсомольської слави, стор. 366.

В перші роки соціалістичної реконструкції комсомол України, як і усієї країни, показав себе відданим помічником Комуністичної партії, полум'яним борцем за побудову соціалізму. Своєю самовідданою працею на фабриках і заводах, полях, залізницях і рудниках, своєю творчою ініціативою, роботою він допоміг партії розв'язати численні завдання реконструкції народного господарства.

Здійснення соціалістичної індустріалізації зустріло опір з боку залишків капіталістичних елементів у нашій країні. Комсомол України дав гідну відсіч так званій «новій опозиції», очолюваній Зінов'євим і Каменевим. VI з'їзд ЛКСМУ у своєму рішенні записав: «З'їзд категорично засуджує спроби нової партійної опозиції використати комсомол як засіб у боротьбі з ленінським ЦК ВКП(б), спроби протиставити комсомол партії»¹⁸.

Троцькісти й зінов'ївці намагались нав'язати партії політику, що вела до відмовлення від завоювань Жовтня, до загибелі диктатури пролетаріату, реставрації капіталізму.

8 жовтня 1926 р. бюро ЦК ВЛКСМ прийняло рішення, в якому вказувалося, що спроби опозиції дезорганізувати ряди партії і комсомолу одержали дружну і рішучу відсіч. Розкольники потерпіли поразку в середовищі молодіжних робітничих мас. ЦК ВЛКСМ закликав комсомольські організації країни ще тісніше згуртувати свої ряди навколо партії та її ЦК, ще з більшою енергією та наполегливістю продовжувати роботу по вихованню молоді в дусі ленінізму¹⁹. Комсомольські організації республік гаряче відгукнулися на цей заклик. 16 жовтня 1926 р. на розширеній нараді ЦК ЛКСМУ було відзначено, що за платформу опозиції майже ніхто не виступав, крім поодиноких випадків, які не мали ніякого впливу на основну масу комсомольців. В Запоріжжі, наприклад, на міському активі при голосуванні проти платформи опозиції було 232 чол., 30 чол. залишили засідання активу і 16 чол. утримались від голосування²⁰. Одеський комсомол також рішуче відкинув «...наскрізь фальшиву антипартійну лінію опозиції і непорушною стіною став на захист більшовицької позиції»²¹.

Комсомольська організація України під керівництвом Комуністичної партії не здавала позицій класовому ворогу на ідеологічному фронті боротьби.

На початку 1927 р. троцькісти створили в Харкові «Всеукраїнський комсомольський центр». В Харківській окружній комсомольській організації опозиція розповсюджувала прокламації демагогічного характеру, намагаючись притягти до своїх лав як можна більше молоді²². Кілька десятків комсомольців їм вдалось втягнути в свої ряди. Більшість членів Харківської організації ЛКСМУ рішуче засудила діяльність троцькістсько-зінов'євських розкольників і підтримала ленінську політику партії. Збори комсомольського активу Іванівського району, на яких було понад 2 тис. чол., ухвалили: «Нам зараз потрібна залізна дисципліна в партії і комсомолі. В наших лавах немає місця невір'ю у соціалістичне будівництво. Комсомол, як бойова ленінська організація,

¹⁸ ЛКСМ України в рішеннях..., стор. 202.

¹⁹ Днв.: ЦА ВЛКСМ, ф. 1, сп. 3, спр. 27, арк. 24.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 163, арк. 13.

²¹ «Молодая гвардия» (орган Одеського окружного комітету ЛКСМУ), 11 жовтня 1927 р.

²² Боротьба партії більшовиків проти троцькізму в післяжовтневський період. М., 1969, стор. 187.

під керівництвом партії і її ЦК виконає всі завдання, що йому доручено»²³. Тільки 8 комсомольців голосувало проти резолюції зборів.

Комуністична партія ідейно виховувала та розвивала творчу ініціативу комсомольців і молоді, які завжди були на передньому краї будівництва соціалізму. Традиції комсомольців 20-х років зберігають, примножують, збагачують комсомольці і сьогодні. Наша молодь продовжує славні бойові і трудові традиції Комуністичної партії і радянського народу. Оцінюючи творчу діяльність 35-млн. армії комсомолу у дев'ятій п'ятирічці, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії підкреслив: «Скільки добрих ініціатив висунув комсомол за минулу п'ятирічку, скільки доблесних справ він здійснив!»²⁴.

Радянська молодь готова і далі нести естафету традицій поколінь корчагінців, молодогвардійців, покорителів цілини і піонерів космосу. Запорукою цьому — партійне керівництво молодіжним рухом в нашій країні.

²³ «Комсомолец України», 30 серпня 1927 р.

²⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 94.

Р. Я. ПИРИГ (Харків)
**З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ НА УКРАЇНІ
 ГРУП СПІВЧУВАЮЧИХ ПАРТІЙ**
 [січень — лютий 1919 р.]

Комуністична партія завжди виявляла особливу турботу про гідне поповнення своїх лав. Значна робота по підготовці партійного поповнення була проведена партією в умовах громадянської війни, ко-

ли численні фронти, радянська та господарська робота поглинали значну кількість комуністів. Місцеві парторганізації вели пошук ефективних форм підготовки партійного поповнення, залучення до партії кращих представників робітничого класу та біднішого селянства. Однією з таких форм стало створення у 1918 р. при багатьох більшовицьких організаціях груп співчуваючих партії.

ЦК РКП(б) уважно стежив за складанням і діяльністю цього важливого партійного інституту. Ініціатива місцевих партійних організацій була підтримана В. І. Леніним у виступі на засіданні Московського комітету РКП(б) 16 серпня 1918 р. Володимир Ілліч розглядав групи співчуваючих як школу перевірки і виховання майбутніх комуністів, як важливий резерв поповнення партії. «Треба виявити більше довір'я робітничій масі і зуміти черпати звідти сили,— підкреслював В. І. Ленін.— Заходи для цього: залучення до партії співчуваючих з молоді, з професійних спілок»¹.

Керуючись ленінськими вказівками, МК РКП(б) вжив заходів до організаційного оформлення груп співчуваючих. Був розроблений і затверджений статут організації співчуваючих. Велику роль в цій справі відіграла газета «Правда», яка висвітлювала досвід діяльності парторганізацій по створенню груп співчуваючих².

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 44.

² Див.: «Правда», 22 серпня, 10 вересня. 4 жовтня 1918 р.

Питання про створення і діяльність груп співчуваючих РКП(б) висвітлено в ряді історико-партійних праць³. Утворення груп на Україні в історичній літературі спеціально не досліджувалось. У даній замітці зроблена спроба розкрити це питання.

Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. партійна організація України прийняла на озброєння вже випробовану партією форму підготовки майбутніх комуністів — групи співчуваючих, створення яких розпочалося на початку 1919 р. На основі статутів організацій співчуваючих РКП(б), комітети КП(б)У виробляли статuti, інструкції, резолюції з питань утворення та діяльності груп співчуваючих. Так, Новоград-Сіверський комітет КП(б)У Чернігівської губернії при проведенні цієї роботи у січні 1919 р. керувався статутом організації співчуваючих РКП(б), прийнятим VII Петроградською партконференцією. Київський міськком КП(б)У при організації цих груп прийняв з незначними змінами статут Московської організації співчуваючих. Харківський міськком партії за участю представників райкомів КП(б)У у лютому 1919 р. затвердив статут організації співчуваючих, в основу якого також було покладено статут Московської організації співчуваючих РКП(б)⁴.

Інструкції по створенню груп співчуваючих були прийняті Чернігівською губернською, Богодухівською та Ізюмською повітовими партконференціями Харківської губернії. Аналогічні інструкції розроблялися секціями іноземних комуністів при комітетах КП(б)У та політвідділами військових частин Української Червоної Армії⁵.

У січні — лютому 1919 р. до груп співчуваючих КП(б)У приймалися особи, які виявляли бажання стати членами партії. Їх мали рекомендувати один-два члени партії або співчуваючі*. Члени груп сплачували щомісяця внески в розмірі 0,5—1 % від суми місячного заробітку, членських квитків або карток вони не отримували⁶, повинні були відвідувати відкриті партійні збори. При обговоренні питань внутрішнього характеру їм надавалось право вирішального голосу, а при розгляді загальнополітичних — дорадчого. В деяких організаціях КП(б)У групи співчуваючих надсилали свого представника до партійних комітетів. Там, де не було партійних організацій і осередків, групи співчуваючих створювалися з ініціативи окремих комуністів, представників партійних органів, політвідділів та партосередків військових частин, а потім затверджувалися відповідними партійними комітетами.

Нерідко ініціаторами створення осередків співчуваючих партії виступали конференції селянських делегатів, ревкоми, комітети бідно-

³ Ф. Г. Заикина. О работе большевиков среди сочувствующих партии в первый год Советской власти.— Сборник научных трудов Челябинского политехнического института, Челябинск, 1968; И. Г. Найдис. В. И. Ленин об улучшении качественного состава партии для повышения ее руководящей роли в системе диктатуры пролетариата (1918—1920 гг.).— Вопросы стратегии и тактики в трудах В. И. Ленина послеоктябрьского периода. М., 1971; Н. Р. Андрухов. Партийное строительство после Октября. 1917—1924 гг., М., М. А. Китаев. Из истории групп сочувствующих РКП(б) (конец 1917 г.—1919 г.).— Вопросы истории КПСС», 1974, № 3.

⁴ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 4, спр. 40, арк. 10; ф. 26, оп. 4, спр. 1, арк. 6; «Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины и Харьковского Совета рабочих депутатов», 7 лютого 1919 р.

⁵ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 4, спр. 83, арк. 6; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 4, спр. 250, арк. 211; ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

* Після ІІІ з'їзду КП(б)У (березень 1919 р.) прийом до груп співчуваючих проводився тільки за рекомендаціями двох комуністів зі стажем не менше півроку. (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. листівок, № 405).

⁶ ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 4, спр. 71, арк. 5; спр. 186, арк. 249.

ти. Так, з'їзд селянських делегатів Ізюмської волості Харківської губернії у січні 1919 р. вказав на необхідність створення у волості «...комуністичного осередку з трудових бідніших селян». У лютому 1919 р. збори представників комітетів бідноти Артільської волості на Катеринославщині поставили перед партосередком волосного центру вимогу про створення в селах осередків співчуваючих партії, забезпечення їх літературою та інструкціями⁷. Ця ініціатива організацій трудящих свідчила про зростання авторитету та керівної ролі Комуністичної партії.

Організації КП(б)У творчо підходили до використання досвіду РКП(б) по створенню груп співчуваючих, збагачували його новими положеннями. Це було зумовлено турботою про зміцнення партії, бажанням недопустити до її лав чужі елементи.

Намагаючись обмежити вступ до груп співчуваючих вихідців з дрібнобуржуазних партій, Харківський міськом КП(б)У, наприклад, до статуту організації співчуваючих вніс важливе доповнення: «незгода з окремими програмними положеннями позбавляє можливості вступу в ряди співчуваючих»⁸. В Єлисаветградській парторганізації бажано: вступити до груп співчуваючих повинні були мати не одну, а дві-три рекомендації членів партії. Чернігівська губерньська конференція КП(б)У наприкінці січня 1919 р. підкреслила необхідність відрізняти членів партії від співчуваючих, а також висловилося проти представництва груп співчуваючих у партійних комітетах⁹. Підготовлений згодом ЦК КП(б)У проект Статуту організації співчуваючих КП(б)У також не передбачав введення до партійних комітетів представників груп співчуваючих¹⁰. Ці заходи сприяли посиленню вимогливості до прийому в групи співчуваючих та їх підготовки до вступу в партію.

Активна робота по створенню груп співчуваючих розгорнулася напередодні III з'їзду КП(б)У. Особливо вона пожвавилася в Харківській, Чернігівській та Полтавській губерніях, в яких Радянська влада, була відновлена раніше, ніж в інших. Наприкінці лютого 1919 р. групи співчуваючих були створені в усіх волостях Прилуцького, Лохвицького, Кобеляцького та інших повітів Полтавської губернії. З 19 волостей Кобеляцького повіту в 15 групи співчуваючих були створені партосередками і лише в 4 — представниками повіткому КП(б)У. У Лохвицькому повіті в цих групах було близько 300 чол.¹¹ На Чернігівщині цю роботу активно вели партосередки Мглинського, Новгород-Сіверського та Новозибківського повітів. В Стародубському повіті цієї ж губернії в групах співчуваючих налічувалося 280 чол. В організаціях Петинського та Іванівського районів м. Харкова, відповідно, 150 та 174 чол.¹²

Швидкий ріст груп співчуваючих, початковий стан обліку та звітності не дозволяють скласти повну картину про кількісний склад цих груп напередодні III з'їзду КП(б)У, але у лютому — квітні 1919 р. вони створювалися всіма організаціями та осередками КП(б)У.

Парторганізації вели постійну роботу з співчуваючими, визначали їх ділові та політичні якості, шляхом індивідуального відбору залучали до лав партії найбільш підготовлених з них. В деяких парторганізаціях при

⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918—серпень 1919 рр.). Збірник документів і матеріалів, К., 1962, стор. 223, 345.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 549, оп. 4, спр. 250, арк. 70.

⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 82, арк. 62; спр. 83, арк. 6.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. листівок, № 405.

¹¹ «Голос комуніста» (орган Полтавського губкому КП(б)У), 27 лютого 1919 р.

¹² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 83, арк. 2; Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970, стор. 262.

створенні груп співчуваючих допускалися недоліки. Інколи в гонитві за кількісними показниками порушувались вимоги статуту та інструкцій. Це приводило до непомірного роздування груп співчуваючих, до яких потрапляли випадкові, нестійкі люди. Наприклад, наприкінці лютого 1919 р. в м. Богодухові Харківської губернії при парторганізації з складом у 40 чол. налічувалося 300 співчуваючих, в Сіннянській волості того ж повіту партосередок мав три члени партії, а група співчуваючих — 58 чол. За рішенням Харківського губкому партії у квітні 1919 р. Богодухівська парторганізація була розпущена і перереєстрована¹³. Велика кількість співчуваючих була і в сільських партосередках Котопського повіту на Чернігівщині: в Самборі членів партії — 10, співчуваючих — 100, в Гайвороні — 17 і 100, в Меченках — 10 і 60¹⁴.

Деякі партійні організації до груп співчуваючих часто зараховували вихідців з дрібнобуржуазних партій. ЦК КП(б)У 20 лютого 1919 р. розглянув питання про порядок прийому в КП(б)У колишніх членів інших партій і прийняв рішення про зарахування тих, що подали заяви про перехід в КП(б)У, в групи співчуваючих¹⁵.

Поряд з діяльністю груп співчуваючих партійні організації вже вели пошуки нових, більш ефективних форм підготовки партійного поповнення. У 1918 р. при організаціях РКП(б) з'явилися перші групи кандидатів у члени партії. У лютому 1919 р. вони були створені і в деяких організаціях КП(б)У (Козелецькій та Котопській на Чернігівщині)¹⁶. Групи співчуваючих відіграли позитивну роль, вони сприяли кількісному зростанню та якісному поліпшенню лав КП(б)У, зміцненню зв'язків партії з масами трудящих, посиленню авторитету Комуністичної партії.

¹³ «Коммунар» (орган Харківського губкому КП(б)У), 22 березня 1919 р.; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 186, арк. 77.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 93, арк. 2.

¹⁵ Там же, оп. 101, спр. 12, арк. 6.

¹⁶ Там же, оп. 4, спр. 91, арк. 2; спр. 93, арк. 2.

В. Я. ІЩЕНКО (Коломия)
СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ У СХІДНІЙ
ГАЛИЧИНІ
(1905—1907 рр.)

Революційно-визвольна боротьба трудящих Галичини на початку ХХ ст., зокрема в період першої російської революції, вже знайшла своє відображення в історичній літературі¹. Автор даної замітки на

основі архівних документів і матеріалів висвітлює вплив першої російської революції на страйковий рух 1905—1907 рр. у Східній Галичині, яка на початку ХХ ст. була напівкріпосницькою провінцією Австро-Угорської імперії. Трудящі краю зазнавали нестерпного соціального й національного гноблення від австрійських і польських та «своїх», українських експлуататорів.

¹ І. Довгаль. Вплив російської революції 1905 року на розвиток революційного руху в Галичині, К., 1952; В. К. Осечинський. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму, Львів, 1954; І. І. Компанієць. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 рр.), К., 1960; П. В. Свежинський. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ—на початку ХХ ст., Львів, 1966; Торжество історичної справедливості, Львів, 1968; А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях, Львів, 1969; та ін.

На селі, зокрема, залишалися феодальні пережитки. Найкраща земля зосереджувалася в руках поміщиків, монастирів, чиновників та куркулів. З 5,2 млн. гектарів землі поміщикам належало понад 2 млн. га (близько 40% її). У той же час 1 млн. 650 тис. селян Східної Галичини зовсім не мали землі². Майже половину всіх селянських господарств становили бідняцькі господарства. Малоземельні й безземельні селяни змушені були орендувати клатки землі та пасовищ у поміщиків і куркулів. Переважно це була оренда з половини або за відробітки³. Про тяжке становище бідноти свідчить також те, що селянські господарства часто продавалися з молотка. Розорені селяни поповнювали ряди міського і сільського пролетаріату.

Безземелля та злидні викликали масову еміграцію трудящих Галичини в інші країни. За 1900—1910 рр. з неї емігрували 224 тис. чол.⁴

Східна Галичина залишалася також краєм масової неписьменності. Австрійський уряд і польські поміщики намагалися всіляко загальмувати розвиток української культури. Навчання в школах проводилося переважно німецькою і польською мовами.

Тяжке матеріальне становище трудящих викликало загострення класових суперечностей, у краї почав наростати революційно-визвольний рух. Безпосередній вплив на піднесення політичної свідомості й активності трудящих Галичини мала перша російська революція, а також більшовицькі газети, праці В. І. Леніна «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «До сільської бідноти» та інші революційні видання⁵, які проникали туди. Важливим фактором, який сприяв піднесенню політичної активності галицьких трудящих, було також те, що між населенням прикордонних районів Росії та Східної Галичини існували тісні зв'язки. Часто селяни з Наддніпрянської України брали участь у зборах і сходках трудящих краю⁶. Поліція Австро-Угорщини всіляко намагалася запобігти цим зв'язкам і нейтралізувати вплив російської революції на Галичину. Преса сповіщала про те, що австрійський уряд уклав таємний договір з російським урядом, на підставі якого галицькі корпуси мали допомогти царським військам у придушенні резолюційних виступів трудящих в прикордонних з Австрією губерніях Росії⁷. Ці наміри реакції були викриті в статті В. І. Леніна «Змови реакції і погрози погромників» (липень 1906 р.), в якій, зокрема, зазначалося: «В Австрії, в Галичині, на російському кордоні, де бояться також можливості поширення аграрного руху за типом російського, зосереджено три армійські корпуси. Галицький намісник, який є до того ж російським поміщиком, 26 червня видав навіть відозву до населення, попереджаючи, що всякі заворушення будуть придушені якнайрішучіше»⁸.

Однак австрійським властям не вдалося зупинити революційні виступи трудящих. На початку 1905 р. хвиля масових мітингів і демонстрацій прокотилася по всій Галичині. Робітники і селяни краю вітали революцію в Росії й вимагали поліпшення свого матеріального становища.

Особливо активними були політичні виступи трудящих Галичини, що відбулися під впливом всеросійського жовтневого політичного страйку

² І. І. Компанієць. Назв. праця, стор. 33.

³ П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 37, 52.

⁴ Торжество історичної справедливості, стор. 252.

⁵ «УІЖ», 1970, № 3, стор. 58, 61; № 4, стор. 147.

⁶ І. І. Компанієць. Назв. праця, стор. 156.

⁷ І. Довгаль. Назв. праця, стор. 34.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 285.

та грудневого збройного повстання в Москві. 28 листопада 1905 р. в усіх промислових центрах, а також у багатьох невеликих містечках краю відбулися мітинги і демонстрації. Робітники й селяни вимагали скасування куріальної (станової) системи виборів і введення рівного, прямого і таємного голосування під час виборів у парламент, сейм і гмінні ради⁹.

Своєрідною формою селянського руху в той час були масові віча (збори), участь в яких нерідко брали селяни кількох повітів. Такі віча часто виходили за рамки легальної мирної маніфестації. Так, на великих зборах робітників і делегацій селян Львівського повіту, що відбулися в жовтні 1905 р., промовці закликали до масових вуличних виступів. «Вогні східних кордонів,— говорив один з них,— розпалюють наші серця і закликають нас до вирішальної боротьби за наші права»¹⁰.

Для того, щоб зупинити революційні виступи в Галичині, австрійський уряд обіцяв провести виборчу реформу. Представники націонал-демократичної партії * переконували селян у тому, що загальне виборче право нібито дасть можливість усунути панування в краї польської шляхти і добитися виділення Східної Галичини в «український коронний край» монархії¹¹. Отже, українська буржуазія прагнула витіснити своїх конкурентів і зміцнити своє панування.

У листопаді 1905 р. буржуазні націоналісти створили так званий «Народний комітет» у справі виборчої реформи, який на початку лютого 1906 р. скликав у Львові «всекрайове народне віче». Його організатори вимагали від селян триматися «спокійно і мирно». «Народний комітет» докладав усіх зусиль, щоб збори ухвалювали однотипні резолюції з вимогою провести «мирним шляхом» виборчу реформу¹².

13 грудня 1905 р. «Народний комітет» звернувся до всіх українців Галичини з відозвою, в якій зазначалося, що австрійський імператор погодився запровадити загальне і рівне виборче право, і демагогічно заявив, що доля українських трудящих вирішується у Відні. У січні 1906 р. «Народний комітет» направив делегацію до Франца-Йосифа, яка запевнила його, що віховий рух по всій Галичині буде відбуватися «спокійно», і просила справедливої «реформи для русинів».

Опортуністичні керівники української соціал-демократичної партії (УСДП) в своєму «маніфесті» від 1 березня 1906 р. також твердили, що «рух мусить бути і далі поважний і супокійний» та закликали маси активно підтримувати проект виборчої реформи.

Поряд з вимогами загального виборчого права селяни Галичини висували вимоги про розв'язання земельного питання, що на той час для них лишалося головним. Революційний рух у краї набирав дедалі більш масового характеру. Селяни висували вимоги про передання їм у безплатне користування поміщицької землі, скасування панських привілеїв. На вічах часто звучали заклики до рішучих дій, збройних виступів. Так, Мирослав Січинський ** на вічі в Копичинцях закликав: «...Повинні ми

⁹ І-ФОДА, ф. 225, оп. 1, спр. 73, арк. 9—10.

¹⁰ Париси історії Львова, Львів, 1956, стор. 161.

* Націоналістична партія української буржуазії.

¹¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 309, оп. 1, спр. 1415, арк. 12.

¹² І. Довгаль. Назв. праця, стор. 56, 58, 60.

** М. М. Січинський, уродженець с. Чернихівців (нині Тернопільська обл.), будучи студентом Львівського університету, в 1908 р. на знак протесту проти австро-шляхетського гніту вбив намісника Галичини графа А. Потоцького. Австро-угорський суд засудив його до смертної кари, що згодом, внаслідок протестів населення, була замінена 20-річним ув'язненням. У 1911 р. М. М. Січинський втік із станіславської тюрми і перебрався за кордон. (І-ФОДА, ф. 225, оп. 1, спр. 118, арк. 6).

до останньої краплі крові боронити нашого права. Якщо будемо проливати свою кров, то досягнемо нашого права»¹³.

Австрійські власті забороняли віча і розганяли їх. За порушення закону про збори їх організаторів та учасників притягали до карної відповідальності¹⁴. Уряд зволював остаточне затвердження проекту виборчої реформи, а зміни, що вносилися до проекту, робили його дедалі непридатнішим для трудящих. Боротьба за виборчу реформу набирала великого розмаху. В січні 1906 р. трудяще галицьке селянство відзначило річницю «Кривавої неділі». У Станіславі, Золочеві, Коломиї, Бережанах, Чорткові, Перемишлі відбулися окружні віча. Вони закінчилися маніфестаціями, в яких взяли участь від 8 до 20 тис. чол.¹⁵ На зборах, незважаючи на заборону, промовці говорили про революційні події в Росії. Так, студент Львівського університету І. М. Сіяк, виступаючи на зборах у селах Богородчанського повіту, розповідав про значення російської революції й для трудящих Галичини, закликав селян боротися за виборчу реформу. Він, зокрема, наголошував, що треба добиватися зменшення податків для селян і підвищення їх заробітків¹⁶.

Під впливом революційних подій у Росії, в умовах дальшого загострення класової боротьби в Галичині почалися масові селянські страйки. Особливо яскравим виявом безпосереднього впливу російської революції на трудящих краю був той факт, що в повітах, розташованих поблизу кордону з Росією, страйки охопили найбільший процент селян і набрали особливої гостроти. Вони поширилися майже на всі села Підгаєцького повіту. У Гусятинському та Рогатинському повітах страйкувало населення 30 і більше сіл. Багато селян страйкували в Буцацькому, Чортківському, Заліщицькому, Збаразькому, Станіславському, Тлумацькому, Городенківському, Сокальському повітах. Загалом страйковим рухом було охоплено 35 повітів¹⁷.

У ряді сіл страйки переросли в масові селянські заворушення. Так було, наприклад, у с. Копичинцях Гусятинського повіту, де селяни в 1905—1907 рр. двічі захоплювали в свої руки панський маєток і починали розподіляти поміщицьку землю¹⁸. Бідняки с. Мужилова Підгаєцького повіту вимагали розподілу панських пасовищ. Уряд люто розправився з страйкарями. 76 селян було засуджено до різних строків тюремного ув'язнення¹⁹. Особливо кривава розправа була вчинена в лютому 1906 р. над селянами с. Лядського (нині с. Червоне) Буцацького повіту, де 7 чол. було вбито і 18 — тяжко поранено²⁰.

У с. Перегінське Долинського повіту власті заарештували львівських студентів А. Коцка та В. Ільківа, обвинувативши їх у тому, що вони розповідали селянам про революцію в Росії й вели агітацію за страйк. У студентів було, зокрема, знайдено «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса²¹.

¹³ І. Довгаль. Назв. праця, стор. 55.

¹⁴ І-ФОДА, ф. 225, оп. 1, спр. 73—75, 85, 86, 88—90, 95.

¹⁵ І. Довгаль. Назв. праця, стор. 57, 58.

¹⁶ І-ФОДА, ф. 47, оп. 1, спр. 733, арк. 380—381.

¹⁷ Підраховано автором на основі даних: ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3792—3797, 3800; І. І. Компанієць. Назв. праця, стор. 160, 161, 172; Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область, К., 1973, стор. 271—274, 277, 426, 442, 474; П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 164.

¹⁸ Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область, стор. 225.

¹⁹ І. Довгаль. Назв. праця, стор. 62.

²⁰ П. В. Свежинський. Назв. праця, стор. 160.

²¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3796, арк. 38, 40—41; спр. 3797, арк. 62, 76—77.

До страйкуючих селян часто приєднувалися сільськогосподарські робітники, які постійно працювали у поміщиків. За «самовільне залишення служби» їх нерідко заарештовували і змушували повертатися до господарів. Так було, наприклад, у Городенці, де в червні 1906 р. застрайкували наймити з маєтку Ромашкана. Поліція вчинила масові арешти. На знак протесту проти цього на вулиці містечка вийшли сотні демонстрантів. З допомогою військ і жандармерії демонстрацію було розігнано. Однак власті змушені були піти на поступки. 76 робітників, які сім днів знаходилися під арештом, були звільнені²².

Селяни вдавалися й до таких засобів боротьби, як підпали, знищення посівів та викошування збіжжя на полях панських прислужників, пошкодження сільськогосподарських машин, що належали земле-власникам²³.

Селяни також відкрито заявляли про своє прагнення до об'єднання з усім українським народом у складі Росії. Так, на вічі в с. Соколівці Золочівського повіту селянин В. Нечай говорив: «Всі повинні піти за прикладом сусідньої Росії, до якої належать всі русини, але їх відірвано,— вести боротьбу»²⁴. Селянин з Микуличина Надвірнянського повіту І. Полатайко також публічно висловив думку про те, що всі українці належатимуть до Росії. За це проти нього було порушено судову справу²⁵.

26 червня 1906 р. галицьке намісництво надіслало до всіх старост циркуляр²⁶, в якому давалася вказівка застосовувати проти страйкарів збройну силу й притягати до карно-судової відповідальності тих, хто чинитиме будь-які перешкоди штрейкбрехерам. Водночас намісник граф Потоцький у своїй відозві «До селянського населення!» погрожував, що «...уже видані всякі потрібні прикази властям і командам військовим, щоби забезпечити всюди спокій і свобідну працю для кожного»²⁷.

Для придушення страйків у села направлялися великі військові частини й жандармерія. Звичайним явищем стали судові розправи над організаторами та учасниками селянських виступів. Газета «Двірська служба» * писала: «...Арешти і кримінали переповнені бідолахами, що взяли трохи дерева з ліса або забрали у багатших трохи хліба для своєї родини»²⁸. У зв'язку із страйковим рухом у Східній Галичині всього було заарештовано 11 703 чол.²⁹.

Буржуазно-націоналістичні партії всіляко намагалися ослабити страйковий рух, чим дуже допомагали властям. «Так перш усього треба всім руським робочим людям пильнувати,— писала орган націонал-демократичної партії — газета «Свобода»,— аби в цілім краю, по всіх селах і містах був спокій. Наші противники бажали би, щоби руському хлопові тепер не стало терпцю. Якби де зайшов який несупокій, наші вороги привели би на нас виїмковий стан та пошкодили би нам у Відні»^{30–31}.

Хоча австрійським властям з допомогою буржуазних націоналістів в окремих селах і вдалося ослабити страйковий рух, але в пере-

²² Там же, спр. 3792, арк. 68, 75; спр. 3796, арк. 35; спр. 3797, арк. 50.

²³ Там же, спр. 3794, арк. 4; спр. 3800, арк. 7.

²⁴ І. І. Компанієць. Назв. праця, стор. 158.

²⁵ І-ФОДА, ф. 225, оп. 1, спр. 95, арк. 7.

²⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3800, арк. 82–83.

²⁷ Там же, спр. 3796, арк. 74.

* Її видавала в Бучачі група лівих соціал-демократів.

²⁸ І-ФОДА, ф. 229, оп. 1, спр. 290, арк. 15.

²⁹ П. В. Сежинський. Назв. праця, стор. 165.

^{30–31} «Свобода», 19 січня 1906 р.

важній більшості сіл поміщики змушені були йти на поступки. Зокрема, оплату праці сільськогосподарським робітникам було підвищено на 30—50%³².

Отже, перша російська революція мала вирішальний вплив на посилення революційного руху Східної Галичини. В період цього руху поглибилися суперечності між селянами і поміщиками, посилювався вплив на селянство робітничого класу як провідної сили суспільства, зрости прагнення народних мас Галичини до возз'єднання із своїми братами на Сході.

³² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 3793, арк. 165, 197; спр. 3797, арк. 174, 187—189.

П. І. НАТИКАЧ (Київ)

**ДО ПИТАННЯ
ПРО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ
УЧАСНИКІВ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКИХ
ПОВСТАНЬ 30-х РОКІВ XVII ст.**

Перша половина XVII ст. характеризувалася дальшим посиленням феодального гніту на українських землях, що перебували тоді в складі Речі Посполитої. Правлячі кола шляхетської Польщі при підтримці Ватикану продовжували експансію на Схід, намагалися ополячити і покатолицити український народ. Полонізація мала на меті зменшити розмах антифеодальної боротьби, ізолювати український народ від Російської держави, «розірвати його зв'язки з російським народом»¹. Цій самій меті служила й унія, запроваджена всупереч волі народних мас на Брестському церковному соборі 1596 р.

Нестерпне соціальне і національно-релігійне гноблення викликало хвилю народних повстань. Події, які відбувалися в цей період на Україні, переконливо підтверджують слова В. І. Леніна про те, що «уся епоха кріпосного права... сповнена постійних повстань селян... Уся історія повна безперервних спроб пригноблених класів скинути гноблення»². Про це досить красномовно свідчить, зокрема, селянсько-козацьке повстання 1637—1638 рр.

Зазначимо, що події 1637—1638 рр. висвітлювалися ще в дореволюційній історіографії. Але, використовуючи значний фактичний матеріал і часом скрупульозно описуючи хід подій, дореволюційні дослідники виходили з ідеалістичних поглядів і неправильно трактували ці події, бо не бачили їх соціально-економічної основи, недооцінювали роль народних мас в історії. Вони висували на перший план національні і релігійні моменти, а не антифеодальну суть повстань. Зокрема, польські дворянські і буржуазні історики М. Грабовський, О. Яблоновський, К. Шайноха, Ф. Равіта-Гавронський різними засобами намагалися очорнити учасників визвольних рухів, всіляко прославляли «цивілізаторську місію» польської шляхти тощо.

Наукове вивчення даного питання розпочалося лише після перемоги Великої Жовтня, коли історики почали використовувати марксистсько-ленінську методологію. Керуючись вказівкою В. І. Леніна про те, що «...класова боротьба, боротьба експлуатованої частини народу проти експлуататорської лежить в основі політичних перетворень і кінець

¹ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені ЦК КПРС, К., 1954, стор. 6.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 71.

кінцем вирішує долю всіх таких перетворень»³, радянські вчені завжди приділяли велику увагу дослідженню розвитку класової боротьби.

У деяких працях події 1637—1638 рр. висвітлюються поряд з іншими проблемами⁴, інші ж — спеціально присвячені цьому питанню⁵. Однак слід зазначити, що автори згаданих праць не завжди ґрунтовно, належним чином аналізували програми повсталих, зокрема їх ідеологію. Повстання 1637—1638 рр. знайшло також відображення в документальних збірниках⁶.

Останнім часом, досліджуючи класову боротьбу епохи феодалізму, радянські вчені дедалі більше зосереджують свою увагу на ідеології повсталих⁷. Адже сучасні буржуазні історики намагаються довести, ніби середньовічне селянство не мало ідейних мотивів для повстань, змальовують його виступи як стихійний «бунт черні» проти «цивілізованого» панства.

Ідеологія — форма суспільної свідомості, що являє собою сукупність політичних, соціальних, правових, етичних, релігійних, естетичних поглядів, які відображають корінні інтереси певних груп, станів, класів. У працях В. І. Буганова, Є. В. Гутнкової доводиться, що, оскільки клас не може існувати без корінних інтересів, які він захищає, то не може бути й класів без їх власної ідеології. Категорія «ідеологія» вимагає історичного підходу до неї. В феодальному суспільстві ідеологія селян існує ще в примітивній, відсталій формі окремих, часто утопічних, уявлень⁸. Однак не слід її ігнорувати. Треба тільки не забувати про історично обмежений характер, примітивність і утопізм програмних вимог селянства⁹.

Ці окремі ідеологічні уявлення, погляди формувалися не одразу, їх становлення відбувалося поступово. Але під час повстань вони виявлялися досить чітко. Про це свідчать, зокрема, селянські війни в Росії

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 319.

⁴ К. Гусєвський. Военно-феодална колоніальна експансія Польщі на Україну в XIV—XVII ст. — «Під марксистсько-лєнінським пранорам», 1936, № 1; О. Макарєць. Боротьба українського народу проти панської Польщі в XVII ст., К., 1940; К. Г. Гусєвський. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI—30-ті роки XVII ст.), К., 1941; В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, К., 1957; П. В. Михайлина. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.), К., 1975.

⁵ В. Шутый. Народное восстание на Украине против панской Польши в 1637—1638 годах. — «Исторический журнал», 1939, № 5; його ж. Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. (Крестьянско-казацкое восстание на Украине 1637—1638 гг.). — «Исторические записки», 1954, т. 46; М. Петровський. Дмитро Тимошевич Гуня — керівник повстань проти гніту шляхетської Польщі в XVII ст. — «Комсомольський пропагандист», 1940, № 1; К. Г. Гусєвський. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века. — Воссоединение Украины с Россией, М., 1954; Д. І. Мишко. Селянсько-казацкіє повстання на Україні під проводом Павла Бута. — «УІЖ», 1967, № 6; його ж. Повстання під проводом Якова Острянина і Дмитра Гуни. — «УІЖ», 1968, № 4.

⁶ Історія України в документах і матеріалах, т. III, К., 1941; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. I, К., 1954.

⁷ Е. В. Гутнова. Некоторые проблемы идеологии крестьянства эпохи средневековья. — «Вопросы истории», 1966, № 4; В. В. Мавродин. Советская историография крестьянских войн в России. — Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России, ч. I, Л., 1967; В. И. Буганов. Об идеологии участников крестьянских войн в России. — «Вопросы истории», 1974, № 1; Л. Черепнин. Некоторые вопросы истории докапиталистических формаций в России. — «Коммунист», 1975, № 1; Ю. М. Сапрыкин. Социально-политические взгляды английского крестьянства в XIV—XVII вв., М., 1972; та ін.

⁸ В. И. Буганов. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв., М., 1976, стор. 220.

⁹ Л. Черепнин. Назв. праця, стор. 70.

XVII—XVIII ст. і класова боротьба в країнах середньовічної Західної Європи. В. І. Ленін підкреслював, «що «стихийний елемент» являє собою, по суті, не що інше, як зародкову форму свідомості. І примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості...»¹⁰. Як і Ф. Енгельс, Володимир Ілліч вказував, що формою ідеології в середні віки була релігія. Він зазначав: «...Вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»¹¹ Ідеологія в середні віки була класовою за змістом, але релігійною за формою.

У даній замітці зроблено спробу проаналізувати соціально-політичні погляди учасників селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. Для цього використано головним чином універсали, з якими зверталися до народних мас керівники повстання. Вони опубліковані в документальних збірниках¹². З різних причин не збереглися оригінали цих універсалів, вони відомі нам з праць дворянських і буржуазних істориків, відповідно оброблені, тому необхідно критично підходити до їх змісту.

Найрішучішими борцями проти будь-якої експлуатації були селяни, рядові козаки, міська біднота. Але їх світогляд можна вивчати по документах, авторами яких були керівники повсталих, хоча останні нерідко належали до інших верств суспільства. Однак ідеологічні уявлення, вироблені ними, об'єктивно відображали настрої, потреби і прагнення народних мас.

Говорячи про ідеологію козацтва, слід пам'ятати, що це був неоднорідний стан суспільства. До козацького стану входила й багата старшина, яка намагалася завоювати для себе привілеї, мала певну ідеологію — ідеологію панівного класу. Частина її відкрито зраджувала інтереси народу, сподіваючись зайняти рівноправне становище з польськими феодалами. Проте більшість старшини була незадоволена магнатами і, хоч нерішуче, вагаючись, боячись втратити своє привілейоване становище, певною мірою підтримувала селянсько-козацькі рухи.

Причиною повстання 1637—1638 рр., як і попередніх, було зростання феодално-кріпосницького і національно-релігійного гноблення. На початку 1637 р. на Запоріжжі зібралося більше 5 тис. озброєних козаків, в основному вихідців з селян¹³. Очолив повсталих Павло Михневич Бут (Павлюк), який раніше брав активну участь у походах проти татар, знищенні фортеці Кодак, але випадково врятувався від страти і повернувся на Січ¹⁴. Навесні 1637 р. повстанці під його керівництвом вийшли із Запоріжжя. Скрізь до них приєднувалося багато селян, які «і серпи і коси кували на зброю»¹⁵. Певне значення для зростання масштабів повстання мали універсали, які виходили за підписами П. Павлюка та його найближчих соратників. У них відбивалися прагнення повсталих. Так, в універсалі П. Павлюка від 22 серпня 1637 р., направленому «всьому товариству, черні, тобто поспільству і всій братії нашій», повідомлялося, що в Переяслав для організації повстан-

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 28.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

¹² Архив ЮЗР, ч. III, т. I. Акты о козаках (1500—1648), К., 1863; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в., составил Самойл Величко (далі — Летопись С. Величко), т. IV, К., 1864; Дневник Симеона Окольского. 1637—1638. — Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, вып. II (перв. половина XVII ст.), К., 1896; Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. I, К., 1954.

¹³ Д. І. Мишко. Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Павла Бута, стор. 133.

¹⁴ А. Я. Ефименко. История украинского народа, СПб., 1906, стор. 205.

¹⁵ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам, К., 1878, стор. 78.

ських загонів вирушили полковники Карпо Скидан і Семен Биховець. У ньому підкреслювалося: «Візьміться всі одностайно і, всі з'єднавшись, ідіть з панами полковниками до війська»¹⁶. Автор цього документа називав багатих козаків, які допомагали магнатам і шляхті, зрадниками. Універсал розповсюджувався серед селян і міського населення, закликав їх до боротьби проти гнобителів.

Зрозумівши, що повстання спрямоване проти польсько-шляхетського панування на українських землях, коронний гетьман Ст. Конець-польський наказав своїм військам «карати їх (селян і козаків. — П. Н.) дружин і дітей і будинки їх знищувати»¹⁷.

11 жовтня 1637 р. П. Павлюк звернувся з універсалом «До всього посполитого народу роду християнського...», в якому писав, що «ворог нашого християнського народу руського і нашої древньогрецької віри, ляхи, задумали зло..., хочуть пролити кров християнську, вчинити наругу над дружинами і дітьми нашими і остаточно нас уярмити». Далі він закликав населення України «від малого до великого» збиратися разом, щоб дати гідну відсіч ворогові¹⁸.

Повстанці боролися за визволення від польської шляхти всієї України (малося на увазі Подніпров'я). Так, К. Скидан в універсалі від 24 жовтня 1637 р. називав себе полковником «війська запорізького, поставленим над цілою Україною». Він повідомляв, що польське військо готується до карального походу проти повсталих, і закликав селян, міщан та козаків «проти цього ворога віри нашої грецької мужньо виступити, як того вимагає необхідність»¹⁹.

Для розуміння поглядів повсталих важливим є універсал К. Скидана від 9 грудня 1637 р. «...Люблячи славу нашу рицарську, пам'ятаючи права вольності нашої,— зазначалося в ньому,— з'явилися добровільно, як робили наші предки... Ми всіма силами повстали проти цих душманів наших і ворогів віри нашої»²⁰. Тут досить чітко висловлено ідею боротьби за свободу, проти наступу католицизму. Не дивно, що капелан польського війська С. Окольський називав ці документи «бунтівливими, огидними»²¹.

К. Скидан був талановитим керівником повстання і найближчим соратником П. Павлюка. Вплив його універсалів на маси змушений був визнати навіть польний гетьман М. Потоцький, який зазначав, що народ «більше вірить універсалам Скидана, ...тоді коли універсали коронного гетьмана не мали великого впливу»²². Розповсюдження цих звернень серед козаків і селян, без сумніву, сприяло поширенню повстання.

Селянсько-козацьким загонам було нелегко боротися проти польсько-шляхетських військ, яким допомагала й частина багатих реєстрових козаків. 1 грудня 1637 р. коронний секретар Микола Войцех Гневош писав надвірному маршалку Казиміру Леону Сапезі про значний розмах повстання і передбачуваний похід «пана гетьмана польного» за Дніпро для його придушення²³.

¹⁶ Історія України в документах і матеріалах, т. III, стор. 92.

¹⁷ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 179.

¹⁸ С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. V, М., 1961, стор. 450.

¹⁹ Воссоединение Украины с Россией, т. I, стор. 180—181.

²⁰ Там же, стор. 182.

²¹ Дневник Симеона Окольского, стор. 183.

²² В. Е. Шутой. Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., стор. 253.

²³ Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. Стефаника. Відділ рукописів, ф. Сапегі IX, 62, арк. 1.

Генеральна битва відбулася під Кумейками (поблизу Черкас) 16 грудня 1637 р. Вона тривала цілий день і закінчилася поразкою повстанців. Ст. Конєцпольський, як зазначав сучасник, «поконав тут збунтованих козаків»²⁴. Тоді П. Павлюк і К. Скидан з невеликими загонами пішли до Черкас за підкріпленням, оскільки там перебували озброєні повстанці. На чолі селянсько-козацького війська лишився Д. Гуня. Під його керівництвом військо відійшло до Мошен, потім — до Боровиці, де з'єдналося із загonom П. Павлюка, окопалося і почало оборонятися.

У грудні 1637 р. П. Павлюк звернувся до повстанців з універсалом, у якому закликав продовжувати боротьбу. В ньому, зокрема, говорилося: «Нехай кожен, хто називає себе товаришем нашим, зараз же піднімається за віру християнську і золоті вольності наші, які ми кров'ю заслужили»²⁵. Звичайно, «золоті вольності» козацька старшина, яка брала участь у повстанні, і рядові повстанці розуміли по-різному: старшина — як неподільне право самій експлуатувати народні маси, «сірома» — як звільнення від гніту і будь-якої експлуатації.

Не маючи змоги взяти табір штурмом, М. Потоцький доручив українському магнатові А. Киселю почати переговори з найбільш нестійкими представниками загонів реєстрових козаків, які приєдналися до повстання в момент його найбільшого розмаху. Реєстрові козаки поспішили видати П. Павлюка, В. Томиленка та кількох інших ватажків повстанців на розправу шляхті²⁶. Лише К. Скидану і Д. Гуні вдалося врятуватися. В грудні 1637 р. козацька рада, яка була скликана за дозволом М. Потоцького, за його наказом підписала присягу на вірність Речі Посполитій²⁷.

На початку 1638 р. була видана постанова польського сейму «Ординація в війська Запорізького», яка на «вічні часи знищувала всі козацькі пільги»²⁸. Кількість реєстрових козаків обмежувалася в 6 тис. чол. Решта, тобто нереєстрові козаки, знову перетворювалася на кріпаків.

Шляхта жорстоко розправилася з повстанцями. У січні 1638 р. в Києві були страчені керівники повстання, зокрема Кизим і його син Кизименко, а також Куш. П. Павлюк і його соратники загинули у Варшаві²⁹.

Однак частині козаків і селян вдалося втекти на Запоріжжя, де вони обрали старшим Якова Острянина (Остряницю), який у 1637 р. очолював повстанські загони на Полтавщині³⁰. До нього приєдналися К. Скидан, що уникнув розправи, і Д. Гуня. Козаки «знову збунтували»³¹. Їх керівники в своїх універсалах закликали селян і козаків до нової боротьби з ворогами³².

Перед виступом із Запоріжжя 20 березня 1638 р. Я. Острянин видав універсал. Цей документ дійшов до нас в обробці С. Величка³³. В дореволюційній історіографії протягом тривалого часу точилася дискусія про час написання універсалу, оскільки дехто вважав його

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10, арк. 93 зв.

²⁵ Воссоєдинение Украины с Россией, т. I, стор. 184.

²⁶ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 232.

²⁷ Архив ЮЗР, ч. III, т. I, стор. 369—370.

²⁸ Дневник Симеона Окольского, стор. 286—288.

²⁹ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 234.

³⁰ В. Е. Шутый. Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., стор. 262.

³¹ А. С. Петрушевич. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год, Львов, 1874, стор. 82.

³² ЦДІА УРСР, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10, арк. 62 зв.

³³ Летопись С. Величко, т. IV, стор. 135—146.

більш пізньою підробкою. Радянський історик В. О. Голобуцький цілком слушно зазначив, що цей документ має сліди пізнішої редакції, але «зберігає значення цінного джерела, тому що правдиво відображає смисл сучасних йому подій»³⁴.

Я. Острянин звертався до «по обоим сторонам реки Днепра, въ Малой России отчизне своей, зъ предковъ своихъ от давнихъ временъ мешкающимъ, тутъ же и всякому посполитому народу Малороссийскому». В універсалі описувалося тяжке становище народних мас, «по обоимъ сторонамъ Днепра консистуючихъ»³⁵, і підкреслювалося, що селянсько-козацьке військо вирішило боротися за «видвиження при помощи божой вась, народа нашего православного, от ярма порабощения и мучительства тиранского леховского и для отмщения починенныхъ обид, разорений и мучительскихъ ругательствъ»³⁶. Автор універсалу закликав не вірити брехливій шляхетській пропаганді: «Жадныхъ техъ леховскихъ прелестныхъ и оманчивыхъ писмъ и универсаловъ не слушайте и имь не вѣрте... и плутовства ихъ не бойтесь»³⁷.

Ватажок селянсько-козацьких мас таврував ганьбою зрадників-реєстровців: «А казаковъ реєстровыхъ, отродковъ и отщепенцевъ нашихъ, для власныхъ корыстей и привать своихъ о упадокъ отчизны недбающихъ, яко ядовитой ехидны стережитесь и крѣйтесь»³⁸. Я. Острянин згадував і про помилки керівників повстання 1637 р., внаслідок чого листи П. Павлюка потрапили до рук реєстрових козаків, а від них — до шляхти. Універсал закінчувався закликом готуватися до війни, а реєстрових козаків, «недруговъ своихъ и згубцовъ отчизны нашей власныхъ, ...яко искры злой стерегтися»³⁹.

Селянсько-козацьке військо очистило від польських військ значну територію Подніпров'я. Його перемога під Голтвою 6 травня 1638 р. змусила шляхту тікати до Лубен. Бій біля цього міста був тяжким для повстанців, і вони відступили до Миргорода, щоб поповнити свої запаси, сформувати нові загони. В той час, як польсько-шляхетське військо вело дводенну битву з великим загоном (близько 500 чол.) донських козаків під проводом Мурки і Ріпки, які перебували зовсім близько від повстанців*, селяни і козаки на чолі з Я. Острянином оволоділи Миргородом⁴⁰. Поповнивши свій загін людьми, які звідусіль ішли до повсталих, Я. Острянин знову почав готуватися до наступу, але на допомогу ворогові прибув великий загін Я. Вишневецького, і повстанці змушені були відступити від Сліпорода на Лукомль, а потім до Жовни-на. Під Жовнином ворог взяв табір в облогу. Я. Острянин з частиною козаків переправився через Сулу на територію Російської держави. Селяни і козаки, що лишилися в таборі на р. Старець, обрали старшим Д. Гуню⁴¹, під керівництвом якого протягом червня — липня вели мужню боротьбу з переважаючими силами противника.

Д. Гуня і К. Скидан розсилали звернення «по містах і по всій Україні, щоб... розправлялися з панами і спішили до них»⁴². Керівники польсько-шляхетського війська змушені були розпочати з повстанцями переговори. Останні висунули умови, в яких «вище всього стави-

³⁴ В. А. Голобуцкий. Назв. праця, стор. 236.

³⁵ Летопись С. Величко, т. IV, стор. 136.

³⁶ Там же, стор. 139.

³⁷ Там же, стор. 141.

³⁸ Там же, стор. 142.

³⁹ Там же, стор. 143.

* У цій битві донські козаки зазнали поразки.

⁴⁰ П. В. Михайлина. Назв. праця, стор. 123.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10, арк. 64—64 зв.

⁴² П. В. Михайлина. Назв. праця, стор. 126.

ли селянські претензії»⁴³. Але після нового штурму табору сили повстанців зменшилися. До того ж, загони Філоненка і Сокирявого не змогли пробитися на допомогу Д. Гуні. У рядах повстанців почалися хитання: реєстрові козаки сподівалися домовитися з шляхтою. Ті, хто не вірив у шляхетське «благородство», залишили табір під Старцем і на чолі з Д. Гунею прорвалися на Дон.

Незважаючи на обіцянки не переслідувати учасників повстання, магнати і шляхта жорстоко розправлялися з ними. Залишилася в силі «Ординація» 1638 р. Однак народ не змирився з свавіллям шляхти, отже, не зникла загроза виникнення нового повстання.

Саме під час повстань яскраво виявлялося прагнення народних мас України до возз'єднання з Росією, в чому український народ бачив порятунок від наступу польської шляхти. Ще в ході першого великого селянсько-козацького повстання під проводом К. Косинського (1591—1593 рр.) його учасники зверталися за допомогою до уряду Росії. Відомі й численні посольства від козаків, міщан, духовенства України, які приїжджали до Москви з проханням про возз'єднання.

Масового розмаху набрало переселення з України в Росію. Одним з лозунгів повстання 1637—1638 рр. була також боротьба за возз'єднання.

Таким чином, аналіз документів періоду селянсько-козацького повстання 1637—1638 рр. дає змогу визначити соціально-політичні погляди його учасників. По-перше, повстанці висували лозунги визволення від соціального гноблення, прагнули знищити кріпосні відносини й експлуатацію з боку магнатів і шляхти. По-друге, вони боролися проти національних утисків, за свободу православної церкви і знищення унії, в якій справедливо вбачали намагання польських феодалів зміцнити своє панування на Україні. По-третє, сам хід повстання показав прагнення широких народних мас України до возз'єднання з Росією. Збройна допомога донських козаків, співчутливе ставлення їх до переселенців з України стали немовби втіленням у життя лозунгу про возз'єднання.

Ці вимоги і прагнення знайшли відображення в документах тієї епохи. Зрозуміло, дати вичерпну відповідь на всі поставлені питання в одній замітці важко. Для більш повного розкриття ідеології повсталих, звичайно, не варто обмежуватися розглядом тільки універсалів. Велике значення мав би аналіз інших джерел: «распросных речей» українських селян, які переходили в Російську державу, звітів російських воевод з прикордонних воеводств у посольський і розрядний прикази про події на Україні тощо. Грунтовне висвітлення соціально-політичних поглядів народних мас цієї доби ще більше звеличить ратні подвиги наших предків — борців за соціальне і національне визволення.

⁴³ Дневник Симеона Окольского, стор. 252.

Борці за щастя народу

М. Д. ДИХАН (Одеса),
Г. А. ЛУЦИК (Сімферополь)

**ІВАН ГЕНОВ — ГЕРОЙ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ
І ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВОЄН**

риловича Генова. Іван Генев — відомий борець за встановлення Радянської влади в Криму, один з організаторів боротьби трудящих півдня України проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції, командир з'єднання партизанських загонів, що діяли там у роки Великої Вітчизняної війни.

І. Г. Генев народився у бідній селянській сім'ї у с. Ново-Царицине Сімферопольського повіту (нині — с. Садове Кримської області), заснованому болгарами на початку XIX ст. У вересні 1908 р. 12-річний хлопчик пішов у найми до місцевого куркуля. З серпня 1915 р. до червня 1917 р. він перебував у діючій армії в складі 408-го Кузнецького полку 102-ї стрілецької дивізії¹. Наприкінці листопада 1917 р. за ініціативою матросів Чорноморського флоту більшовиків І. Н. Порубаєва і В. В. Соловйова у с. Ново-Царицине було створено червоногвардійський загін, командиром якого військово-революційна рада села призначила М. Ковачова, а начальником штабу — І. Генова².

У листопаді 1918 р. так звана «Рада народних представників» — кадетсько-есеро-меншовицький уряд Криму і Курултай-татарський буржуазно-націоналістичний уряд, створений у листопаді 1917 р., намагалися перетворити цей край на колонію західноєвропейського імперіалізму. Татарська національна буржуазія, жонглюючи лозунгом самовизначення, прагнула до того, щоб будь-якою ціною не допустити соціалістичної революції в Криму, Бессарабії і на півдні України. Однак її зусилля виявилися марними.

Наприкінці грудня 1917 р. на прохання севастопольських більшовиків бійці червоногвардійського загону с. Ново-Царицине на чолі з М. Ковачовим та І. Геновим взяли участь у розгромі контрреволюційних сил у Севастополі та Сімферополі. В Криму була встановлена Радянська влада. Однак уже 18 лютого 1918 р. кайзерівська Німеччина порушила умови перемир'я, підписаного в Брест-Литовську, і розпочала наступ по всьому фронту. Для боротьби з інтервентами на Україні і в Криму знову почали створюватися червоногвардійські загони. 26 березня такий загін виник і в Ново-Царициному. До нього добровільно вступило 49 чоловіків і 2 жінки. Крім того, ревком мобілізував ще 47 чол.³ 16 квітня 1918 р. І. Г. Генова було прийнято до лав РКП(б) і йому доручили на чолі загону виїхати в Феодосію⁴. Але через зраду есерів майже всі бійці загону були заарештовані німцями.

У жовтні 1918 р. І. Генова та його товаришів визволили з в'язниці, а вже наприкінці грудня вони вели бойові дії в Азаматському лісі поблизу с. Пролом Сімферопольського повіту. 7 квітня 1919 р. загін І. Ге-

¹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 849, оп. 4, спр. 2, арк. 59.

² Там же, арк. 60.

³ Кримський обласний державний архів, ф. Р-1021, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

⁴ І. Генев. За победу революции.— В борьбе за советский Крым, Симферополь, 1958, стор. 132.

нова разом з іншими загонами народних месників визволив Карасубазар і протягом трьох днів (аж до підходу частин Червоної Армії) утримував його⁵.

Наприкінці квітня 1919 р. І. Г. Генов був направлений в Одесу, куди прибуло Центральне бюро болгарських комуністичних груп при III Інтернаціоналі (ЦБ БКГ), створене в Москві у січні 1919 р. Для подання допомоги болгарським інтернаціоналістам при Одеському обкому партії організована спеціальна група в складі 40 чол., яку очолив І. Генов⁶. За ініціативою Центрального бюро і цієї групи 6 травня обрано Раду болгарських робітничих і селянських депутатів (9 чол.)⁷. Одним з найважливіших завдань ЦБ БКГ і болгарської комуністичної групи Одеського обкому РКП(б) було проведення агітаційно-пропагандистської та організаторської роботи серед болгар півдня Росії з метою залучення їх до боротьби проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. В цілому вони виконали це завдання — частини Червоної Армії, які формувалися на півдні країни, поповнилися значною мірою за рахунок місцевого болгарського населення.

У серпні 1919 р. болгарські революційні організації були змушені припинити свою діяльність у зв'язку з наступом денікінців. І. Генов, як і багато його товаришів, зі зброєю в руках почав громити ненависного ворога. Зокрема, Іван Гаврилович як політпрацівник політвідділу 58-ї стрілецької дивізії брав активну участь у ліквідації різних контрреволюційних банд та загонів іноземних інтервентів.

Після закінчення громадянської війни він працював завідувачим болгарською секцією Бердянського окружного партійного комітету (1920—1922 рр.), секретарем Старокримського райкому партії, заввідділом сільгоспкооперації у м. Феодосії, головою Ялтинського міськвиконкому, вносячи посильний вклад у відбудову народного господарства і будівництво соціалізму⁸.

Після віроломного нападу німецько-фашистських загарбників на нашу країну радянський народ ще тісніше згуртувався навколо Комуністичної партії і Радянського уряду й грудьми став на захист соціалістичної Батьківщини. На тимчасово окупованій ворогом території розгорнувся масовий партизанський рух. За наказом командуючого партизанським рухом у Криму О. В. Мокроусова від 31 жовтня 1941 р. І. Г. Генова було призначено начальником 2-го району⁹. А вже 3 листопада 1941 р. один із загонів, дислокованих у цьому районі, напав на фашистський гарнізон. У нерівному поєдинку було знищено 123 гітлерівців. Партизани втратили лише двох чоловік. «Ми витримали важке випробування і звели нанівець кількісну перевагу окупантів, — занотував у свій щоденник І. Г. Генов. — Бій був надійною перевіркою наших сил і мав велике виховне значення: партизани переконалися, що противника можна успішно бити»¹⁰.

Кримським народним месникам доводилося вести бойові дії у винятково складних умовах внаслідок великої концентрації ворожих військ, відсутності значних лісових масивів, зрадницької діяльності татарських буржуазних націоналістів. Незважаючи на це, опір окупантам

⁵ Там же, стор. 151.

⁶ Октябрь и болгарские интернационалисты, Москва—София, 1973, стор. 186.

⁷ Там же; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 13, оп. 3, спр. 59, арк. 15.

⁸ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 849, оп. 4, спр. 2, арк. 59—60; ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 267, спр. 139, арк. 3.

⁹ Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов и материалов, Симферополь, 1973, стор. 210.

¹⁰ І. Генов. Четыре времени года. Дневник партизана, М., 1969, стор. 20.

наростав. 31 березня 1942 р. І. Г. Генів записав: «П'ять місяців живемо у лісі. П'ять місяців боремося проти окупантів. День у день дедалі відчутнішими стають наші удари по ворогу. За станом на 1 квітня 1942 р. в загонах 2-го району налічується 1096 партизанів. Живемо і боремося проти окупантів дружньо єдиною сім'єю. Нас об'єднує любов до Батьківщини і ненависть до ворога. Душею всієї нашої справи є комуністи. Їх у нас — близько чотирьохсот чоловік, а це — величезна сила...»¹¹

Протягом першої половини 1942 р. партизани майже щодня завдавали відчутних втрат ворогові. Керував партизанським рухом Кримський обком партії, що перебував у Краснодарі. 26 липня 1942 р. в постанові бюро обкому зазначалося: «Відповідно до вказівок ЦК ВКП(б) зосередити основну увагу апарату обкому ВКП(б) нині на питаннях організації роботи в тилу німців, в окупованих містах і районах Криму». Для оперативного керівництва цією роботою обком створив спеціальні групи на чолі з членами обкому, у тому числі й групу по керівництву підпільними організаціями, яку очолив І. Генів¹². Результатом її діяльності було створення нових підпільних патріотичних груп, члени яких проводили велику політичну роботу в масах, збирали розвідувальні дані, влаштовували диверсії на комунікаціях ворога.

Відсутність другого фронту дала змогу фашистам влітку 1942 р. розгорнути широкий наступ на радянсько-німецькому фронті. В травні 1942 р. вони вдерлися в Керч, а 3 липня радянські війська були змушені залишити Севастополь. Все це ускладнило становище кримських партизанів, оскільки фашисти почали здійснювати проти них ряд значних каральних операцій. Одна з таких операцій була проведена проти захисників 2-го партизанського району. 28 липня 1942 р. І. Генів занотував у щоденнику: «За три дні гітлерівці втратили лише вбитими 1100 чол. У нас також не обійшлося без жертв: ми втратили всі продовольчі бази, але зберегли основні сили. Ми не тільки вистояли проти шаленого натиску фашистів, але й завдали їм відчутних втрат. Досягти цього вдалося завдяки нашим чудовим командирам і комсарам загонів, комісарам і політрукам груп, секретарям парторганізацій, які особистим прикладом виховували у партизанів високі моральні якості, стійкість і мужність»¹³. Центральний штаб партизанського руху при Ставці Верховного Головнокомандуючого відзначав, що Саутська операція в Криму (бій партизанів 2-го району з каральною експедицією), яка закінчилася знищенням 1200 німецьких солдатів та офіцерів, відноситься до визначних партизанських операцій, здійснених на той час в окупованих районах країни¹⁴.

За дев'ять місяців народні месники 2-го району провели 164 операції, 43 великих бої, під час яких знищили 4956 солдатів та офіцерів, 51 зрадника, поранили і взяли в полон 793 гітлерівців, висадили в повітря 167 вантажних і 12 легкових автомашин, 32 мотоцикли, 71 підвод, 3 середніх танки, 23 шосейних і 3 залізничних мости, обрізали 18 320 м телефонно-телеграфних проводів. Вони відібрали в окупантів 2560 овець, коней і корів¹⁵.

За рішенням Кримського обкому партії 6 жовтня 1942 р. було створено підпільний обком у складі Д. Лугового, Ю. Мустафаєва і І. Геніова. Цього ж дня на засіданні підпільного обкому І. Генів зробив

¹¹ Там же, стор. 121.

¹² Крым в период Великой Отечественной войны, стор. 212.

¹³ И. Генев. Четыре времени года, стор. 157.

¹⁴ Крым в Великой Отечественной войне, стор. 147.

¹⁵ И. Генев. Четыре времени года, стор. 154.

доповідь про найближчі завдання підпільників Криму. 18 жовтня 1942 р. в постанові «Про заходи по зміцненню партизанських загонів і дальшому розвитку партизанського руху в Криму» Кримський обком ВКП(б) затвердив запропоновані І. Геновим заходи щодо активізації діяльності народних месників.

25 жовтня 1942 р. І. Г. Генова разом з багатьма іншими партизанами Криму було нагороджено орденом Червоного Прапора¹⁶. А 26 жовтня в зв'язку з незадовільним станом здоров'я його відправили в Сочінський госпіталь. Після одужання з лютого 1943 р. до лютого 1944 р. він знову керував кримським підпіллям. У лютому 1944 р. його було призначено народним комісаром соціального забезпечення Кримської АРСР¹⁷.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни І. Г. Генов займав різні відповідальні посади. З 1957 р.— персональний пенсіонер союзного значення. У 1967 р. в зв'язку з 50-річчям Великої Жовтневої соціалістичної революції І. Г. Генова було нагороджено орденом Леніна.

1963 р. Кримвидав випустив у світ книгу І. Г. Генова «Щоденник партизана», в якій автор яскраво і схвильовано розповів про життя й боротьбу кримських партизанів, про те, як вони мужніли у боях і перетворювались у грізну силу для ворога. В 1969 р. Воєнвидав Міністерства оборони СРСР після переробки випустив цю ж книгу під назвою «Чотири пори року».

У вересні 1970 р. перестало битися серце бійця ленінської гвардії, героя громадянської і Великої Вітчизняної воєн Івана Гавриловича Генова. За рішенням бюро Сімферопольського міськкому партії та виконкому міської Ради депутатів трудящих його ім'ям названо одну з вулиць міста. На будинку 37-ї середньої школи було встановлено меморіальну дошку, а на місці поховання— надгробник з написом: «Іван Гаврилович Генов. 1896—1970 рр.»

Життя І. Г. Генова є яскравим прикладом беззавітного служіння Батьківщині, великій партії Леніна.

¹⁶ Крым в Великой Отечественной войне, стор. 153.

¹⁷ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 849, оп. 4, спр. 2, арк. 61.

На допомогу викладачу історії

РОЛЬ КАФЕДРИ В ОРГАНІЗАЦІЇ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНИХ НАУК

У сучасних умовах, коли роль суспільних наук у формуванні висококваліфікованих, ідейно загартованих спеціалістів значно зростає, увага працівників відповідних кафедр вузів дедалі більше зосереджується навколо шляхів удосконалення методики навчального процесу, зокрема організації самостійної роботи студентів.

Самостійна робота студентів над вивченням суспільних наук є важливою складовою частиною навчально-виховного процесу у вищій школі¹. Від її правильної організації значною мірою залежать формування комуністичного світогляду юнаків і дівчат, засвоєння ними методологічної суті марксистсько-ленінської науки, розвиток їх творчих здібностей. Самостійна робота — це активна творча форма навчання, в якій найповніше виявляються і розвиваються розумові здібності студента, виробляються навички аналітичного підходу до різних суспільних явищ. В. І. Ленін підкреслював, що «без певного **самостійного** труда ні в одному серйозному питанні істини не знайти, і хто боїться труда, той сам себе позбавляє можливості знайти істину»².

Перетворити знання теорії марксизму-ленізму в переконання можна лише шляхом творчого осмислення її положень, зіставлення їх з життям. А творчість включає в себе й певний елемент самостійності в опануванні теорії. У лекції «Про державу», прочитаній в університеті ім. Я. М. Свердлова, В. І. Ленін радив слухачам, щоб у процесі читання творів, на бесідах і лекціях вони навчилися підходити до різних питань самостійно. «Тільки тоді,— говорив Володимир Ілліч,— якщо ви навчитесь самостійно розбиратися в цьому питанні,— тільки тоді ви можете вважати себе досить твердими в своїх переконаннях і досить успішно відстоювати їх перед ким завгодно і коли завгодно»³.

На сучасному етапі партія закликає молодь наполегливо опановувати марксистсько-ленінську теорію і вчитися самостійно робити висновки. Дуже важливо, зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на XVII з'їзді ВЛКСМ, «...щоб вивчення молоддю марксистсько-ленінської теорії не зводилося до заучування готових висновків, а допомагало самостійно мислити, розв'язувати насуущі проблеми, бачити закономірності і перспективи суспільного розвитку, вести непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології»⁴.

¹ Методика организации самостоятельной работы студентов по истории КПСС, Воронеж, 1968; Методика самостоятельного изучения трудов классиков марксизма-ленинизма, Одесса, 1968; Методика самостоятельной работы студентов в системе заочного обучения, Л., 1971; Формы и методы организации самостоятельной работы студентов, Ставрополь, 1971; Методика преподавания общественных наук в высшей школе, М., 1975; та ін.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 66.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 61.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 48.

Необмеженими можливостями вдосконалення організації самостійної роботи студентів зумовлене значне посилення уваги до неї викладачів суспільних наук саме тепер, коли основні їх зусилля зосереджені на глибокому вивченні документів XXV з'їзду партії, пленумів ЦК КПРС, праць Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, на успішному виконанні постанови ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук».

У Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка питанням удосконалення самостійної роботи студентів загалом і, зокрема, в процесі вивчення суспільних наук приділяється велика увага. Рада інституту, ректорат, кафедри систематично вивчають і узагальнюють передовий досвід організації цієї справи і вживають заходів щодо впровадження його в кожен ланку навчального процесу.

У січні 1975 р. в інституті було проведено науково-методичний семінар викладачів з питань організації самостійної навчальної роботи студентів та здійснення контролю за їх поточною успішністю. На засіданнях секцій історії КПРС і наукового комунізму та марксистсько-ленінської філософії і політичної економії розглядалися різні шляхи вдосконалення методики навчання з метою стимулювання творчої діяльності студентів.

Кафедра історії КПРС і наукового комунізму інституту виходить з того, що рівень та ефективність самостійної роботи студентів залежать від змісту лекцій, семінарів і консультацій, планування позааудиторного часу студента і навчально-виховних та суспільно-політичних заходів, які проводяться на факультетах, роботи навчальних кабінетів і читальних залів бібліотеки, загальної підготовки юнаків та дівчат і рівня вимог, що пред'являють до них викладачі. Вирішальними факторами при цьому є усвідомлення студентами необхідності глибокого опанування програми суспільних наук, розуміння цілей, змісту і майбутніх наслідків своєї праці.

Кафедра звертає значну увагу на визначення місця і ролі кожної форми і методу організації роботи студентів та взаємозв'язку між ними. Нагромаджений досвід показує, що можна ефективно застосовувати різноманітні форми самостійної роботи. Їх зміст і кількість великою мірою залежать від набутого викладачами досвіду і профілю вузу.

Організація самостійної роботи починається з планування навчально-виховного процесу як у масштабі всього інституту, всіх факультетів, так і кожної окремої кафедри. Це дає змогу максимально збільшити і рівномірно розподілити вільний від академічних занять час студента для самостійної роботи в навчальних кабінетах, читальних залах, гуртках тощо. Наприклад, кафедра історії КПРС і наукового комунізму Чернігівського педінституту має річний план навчально-виховної і наукової роботи, в якому визначено заходи, що їх необхідно вжити для активізації студентів у процесі вивчення суспільних наук. В індивідуальних і робочих планах викладачів вказуються форми і методи виконання накреслених кафедрою заходів відповідно до специфіки певного факультету, курсу, рівня підготовки окремих потоків і груп, зокрема, що саме і в якому обсязі студенти повинні опрацювати, яку методичну документацію слід для цього використати, які навчально-методичні студентські конференції з питань обміну досвідом самостійної роботи організувати тощо.

Наша кафедра багато уваги приділяє розробці методичної документації, насамперед планів семінарських занять. Так, до початку минулого навчального року видано плани семінарських занять з історії КПРС і наукового комунізму, в яких уточнено формулювання окремих питань, доповнено списки літератури. Після XXV з'їзду КПРС ці списки переглянуто і доповнено. До кожного заняття вказано по дві теми рефератів, обговорення одного з яких є обов'язковим. Особливо уважно розробляє кафедра міжсесійні завдання для студентів-заочників, де визначаються не тільки теми, які необхідно самостійно опрацювати, а й теми контрольних робіт, даються поради щодо опрацювання всього або частини курсу.

Велике значення для навчального процесу має повсякденний зв'язок викладачів із студентами, адже, спілкуючись із своїми вихованцями, вони не лише можуть своєчасно дати необхідну пораду, а й показати, як її здійснити. Це особливо важливо на першому курсі, коли студенти ще не виробили навичок самостійної роботи над науковою літературою. Тому викладачі кафедри прагнуть одразу навчити першкурсників правильно конспектувати лекції, самостійно опрацьовувати літературу. Перші методичні вказівки і поради студенти одержують уже під час вступної лекції з історії КПРС.

Згодом викладачі читають дві-три лекції з методики самостійної роботи студентів над курсом історії КПРС. При цьому основна увага зосереджується на тому, як складати конспекти лекцій і опрацьованої літератури, як вивчати твори класиків марксизму-ленінізму, партійні та державні документи, користуватися допоміжними посібниками. На старших курсах в академічних групах проводяться консультації з методики вивчення наукового комунізму, в ході яких робиться акцент на необхідність глибокого осмислення теоретичних положень, що містяться в творах класиків марксизму-ленінізму, документах XXV з'їзду КПРС, якнайтіснішого пов'язування теорії з практикою комуністичного будівництва. Як правило, співробітники кафедри систематично інформують студентів про нові книги та статті з тем, що вивчаються в курсах історії КПРС і наукового комунізму. Викладачі завжди враховують і ту обставину, що в процесі підготовки до перших семінарських занять з історії КПРС студенти зустрічають нові терміни, поняття і визначення. Спочатку на лекціях, а потім на семінарах і консультаціях викладач дає пояснення, водночас розповідаючи правила користування відповідними словниками і довідковими матеріалами.

Через два-три місяці після початку навчального року співробітники кафедри проводять навчально-методичні конференції для узагальнення і поширення кращого досвіду студентів у справі вивчення суспільних наук. Їх учасники роблять повідомлення про те, як К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін займалися самоосвітою, працювали над книгою і використовували набуті знання у наукових пошуках і революційній боротьбі, потім студенти розповідають про свою самостійну роботу. Викладачі систематично подають допомогу студентам, проводячи раз на тиждень групові та індивідуальні консультації. Все це сприяє посиленню інтересу юнаків і дівчат не тільки до глибшого вивчення програмного матеріалу, а й до ознайомлення з додатковою літературою.

Значну роль в активізації самостійної роботи студентів відіграє їх участь у діяльності наукових гуртків, де вони опановують основи методики наукових досліджень, використання архівних матеріалів. У наукових гуртках на кафедрі щороку працює близько 150 студентів.

Протягом останніх двох років кафедра почала широко використовувати нову форму організації самостійної роботи студентів — су-

спільно-політичну практику, суть якої полягає в тому, щоб підготувати майбутніх спеціалістів до активної участі в суспільно-політичному житті. Щороку кожний студент готує реферат з певної теми, який він повинен прочитати не менше одного-двох разів у студентській аудиторії або перед населенням. У ході роботи над рефератом студент самостійно вивчає різні теоретичні й методологічні питання, узагальнює і висвітлює з партійних позицій явища та процеси суспільного життя.

Кращі реферати рекомендуються на Всесоюзний конкурс студентських праць з суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху. Нині в інституті розгортається підготовка до VII Всесоюзного конкурсу, який буде присвячений 60-річчю Великого Жовтня.

Крім того, під керівництвом викладачів кафедри студенти готують доповіді та інформації на суспільно-політичні теми, з якими виступають на політзаняттях в академічних групах, на вечорах запитань і відповідей тощо.

Інтерес до самостійного опрацювання матеріалу пробуджується у студентів насамперед на лекції, семінарі, консультації, в особистих бесідах з викладачами. Прочитана на високому ідейно-теоретичному рівні лекція, добре методично проведений семінар глибоко западають в душу слухачів, викликають у них бажання ґрунтовніше вивчити певне питання, зіставити нові знання з раніше набутими. Але для цього часто потрібна своєчасна допомога досвідченого наставника. Тому кафедра приділяє багато уваги підвищенню ідейно-теоретичного рівня лекцій і семінарів, виробленню у викладачів умінь під час висвітлення нового матеріалу ставити перед студентами питання, відповіді на які вони повинні самостійно знайти.

Одним з найважливіших засобів і стимулів активізації самостійної роботи студентів при вивченні суспільних наук є дискусія, полеміка, особливо на семінарах, консультаціях, теоретичних конференціях. Для відстоювання своїх позицій студент повинен перечитати, переосмислити те, що було вивчено ним раніше, привести його в певну систему і шукати відповіді на нові запитання, що виникають у ході суперечок. Однак не завжди дискусія благотворно впливає на розвиток творчого пошуку, стимулює самостійну роботу студентів. Щоб вона не перетворилась у безпредметну суперечку, викладач повинен пред'явити учасникам творчого обговорення ряд вимог, зокрема конкретність і ясність постановки проблеми; глибокий зміст і обґрунтованість думок; лаконічність, влучність і образність формулювань; вміння використовувати твори класиків марксизму-ленінізму і партійні документи, показати знання наукової літератури. Все це вимагає творчого самостійного опрацювання матеріалу.

Підвищенню інтересу студентів до участі в дискусії сприяє заохочування її учасників, які із знанням справи ставлять проблеми або вирішують їх. Як правило, дискусія чи полеміка повинні виникати не стихійно, а заздалегідь готуватися викладачем. Наприклад, при обговоренні питання про суть соціалістичної демократії та її відмінність від демократії буржуазної студенти характеризують переваги соціалістичної демократії над демократією буржуазною. Після з'ясування основних положень цієї проблеми викладач ставить додаткове запитання: незважаючи на те, що буржуазна демократія облудна, проголошені нею різні права і свободи ілюзорні, чому комуністи і найбільш свідомі частина робітничого класу борються за демократію в умовах існування капіталістичного ладу і в усіх складних ситуаціях часто на перший план висувають питання про демократію? І тоді виникає дискусія, яка

дає поштовх багатьом студентам шукати розв'язання цієї проблеми. Результат дискусії великою мірою залежить від педагогічної майстерності викладача.

Формою підготовки студентів до дискусії і полеміки, отже, й активізації їх самостійної роботи є складання і розв'язання задач з окремих питань суспільних наук. Так, співробітники кафедри наукового комунізму Одеського політехнічного інституту склали збірник задач з наукового комунізму. Деякі з них вміщені в книзі «Методика преподавания научного коммунизма» (М., 1973, стор. 69—72).

Дискусії виникають і під час обговорення студентських рефератів за участю попередньо підготовлених рецензентів. Полемічність змісту реферату є результатом вдумливої самостійної роботи студентів над літературою. Оцінюючи їх виступи на семінарах, викладачі враховують насамперед ту обставину, наскільки студент глибоко вивчив і творчо використав першоджерела, а також його вміння викласти свої думки коротко (як правило, за 7—10 хвилин) і чітко.

Необхідно мати на увазі, що участь викладача в організації самостійної роботи виявляється у формі товариської поради щодо добору літератури, складання плану, оформлення наукових висновків тощо. Інколи він ставить завдання для цілого потоку, групи чи окремих студентів і контролює його виконання.

З метою підвищення відповідальності студентських колективів і окремих студентів за організацію самостійної роботи стан її в групах періодично обговорюється на засіданнях кафедри. Певним стимулом для посилення самостійної роботи є також виставки кращих конспектів, рефератів, доповідей, які влаштовуються в навчально-методичному кабінеті кафедри один раз у семестр.

Важливою передумовою успішної організації самостійної роботи є ознайомлення викладача з студентським колективом, зокрема вивчення індивідуальних нахилів і здібностей кожного юнака і дівчини. Для цього деякі викладачі попередньо знайомляться з оцінками студентів з суспільних наук, одержаними у середній школі, на вступних екзаменах або на молодших курсах. Останнім часом на кафедрі практикується передача в присутності студентів потоків і груп викладачами, які закінчили читання курсу, своїм колегам, які починають читати новий курс суспільних наук. При цьому дається критичний аналіз результатів самостійної роботи в цілому на потоці, в окремих групах і кожного студента зокрема.

Для координації дій кафедри історії КПРС і наукового комунізму з профілюючими кафедрами, кураторами та громадськими організаціями за нашою ініціативою питання про стан організації самостійної роботи студентів у процесі вивчення суспільних наук ставилося на обговорення рад і партійних організацій факультетів.

До організації самостійної роботи студентів співробітники кафедри широко залучають членів комітету комсомолу інституту, комсомольські організації факультетів і академічних груп. Участь студентів у семінарських заняттях, їх робота над першоджерелами, а також наслідки атестацій і екзаменаційних сесій обговорювалися на комсомольських зборах у групах, на факультетах, де були присутні й викладачі кафедри. Все це сприяло поліпшенню як самостійної роботи студентів, так і їх дисципліни.

Велику роль в організації самостійної роботи студентів відіграє навчально-методичний кабінет. Основні зусилля його працівників спрямовані на подання всебічної допомоги студентам при вивченні творів класиків марксизму-ленінізму і партійних документів, підготовці до се-

мінарських занять, заліків та екзаменів, написанні рефератів, доповідей і повідомлень, текстів лекцій для населення тощо. В кабінеті студент може одержати необхідну йому літературу і консультації. Тут є багато стендів, наочних і технічних засобів навчання. Співробітники кабінету спільно з викладачами кафедри влаштовують зустрічі з ветеранами революції, громадянської та Великої Вітчизняної воєн, цікавими людьми, а також книжкові і фотовиставки, присвячені визначним подіям у житті Комуністичної партії і Радянської держави.

Для організації самостійної роботи важливе значення мають своєчасна інформація про навчальну літературу, правильне комплектування книжкового фонду, систематичне оновлення каталогів, складання списків додаткової літератури для семінарських занять і теоретичних конференцій, тематична добірка журнальних і газетних статей. Цій справі працівники кабінету і викладачі повинні завжди приділяти увагу.

Підвищенню інтересу до самостійної роботи сприяють також екскурсії до краєзнавчого і меморіальних музеїв, на промислові підприємства і в колгоспи, а також щомісячне демонстрування та обговорення з викладачами документальних і художніх фільмів, присвячених окремим темам курсів суспільних наук. Їх організовують співробітники кабінету і кафедри.

Оскільки головною умовою оволодіння марксистсько-ленінською теорією є самостійна цілеспрямована праця людини протягом всього її життя, наше завдання полягає у вихованні наполегливості і прищепленні інтересу майбутніх спеціалістів до глибокого вивчення творів класиків марксизму-ленінізму і партійних документів, вироблення у них навичок самостійно з партійно-класових позицій оцінювати політичну інформацію, аналізувати явища суспільного життя. У промові на XVI з'їзді ВЛКСМ Л. І. Брежнєв зазначав: «Вивчення революційної теорії — це велика і напружена праця, праця вдячна, яка збагачує людину, підіймає її до розуміння великих завдань будування комунізму, робить її свідомим учасником світового революційного процесу. На цю працю не треба шкодувати зусиль»⁵.

Організація самостійної роботи студентів вимагає певних зусиль усього колективу кафедри. Необхідно постійно вдосконалювати її форми і методи, щоб невпинно підвищувати інтерес студентів до творчого вивчення суспільних наук.

І. П. НЕЛІП (Чернігів),

М. Г. ПУШКАРЕНКО (Чернігів)

⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 32.

ПАМ'ЯТНИКИ ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ

РОЛЬ МУЗЕЙНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ У КОМУНІСТИЧНОМУ ВИХОВАННІ ТРУДЯЩИХ

Комуністична партія і Радянський уряд завжди піклуються про ідейно-політичне виховання трудящих, підвищення їх культурного рівня. На XXV з'їздові КПРС Л. І. Брежнєв говорив: «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»¹. Важливу роль у вирішенні цих завдань відіграють музейні заклади. Вони проводять велику політико-виховну та культурно-освітню роботу серед трудящих. Їх діяльність особливо поліпшилася після прийняття постанов ЦК КПРС від 12 травня 1964 р. та ЦК Компартії України від 16 червня 1964 р. «Про підвищення ролі музеїв у комуністичному вихованні трудящих»².

Важливу роль у розвитку музейної справи на Україні відіграють партійні та державні органи, а також широкі кола громадськості. Вони виявляють повсякденне піклування про охорону культурних скарбів нашого народу. У 1959 р. тільки в системі Міністерства культури України функціонувало 130 державних музеїв, а в 1975 р.— 142. Кількість їх відвідувачів зросла з 7890 тис. чол. у 1960 р. до 19 млн. у 1974 р.³

Працівники музеїв поряд з підготовкою експозицій організовують екскурсії, лекції, тематичні стаціонарні і пересувні виставки, зустрічі відвідувачів з учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воєн, з передовиками виробництва, письменниками, діячами мистецтва, проводять вечори, присвячені різним ювілейним датам тощо. Важливими віхами в діяльності музейних закладів України стали такі пам'ятні ювілеї, як 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР та 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Великою популярністю і любов'ю у широких верств трудящих користується, зокрема, Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна (функціонує з 1939 р.). Численні документи (їх тут налічується понад 10 тис.) розповідають про зв'язки Володимира Ілліча з Україною, його роль в організації та зміцненні Комуністичної партії України, про велику любов і повагу трудящих республіки до вождя.

22 квітня 1950 р. відкрито Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Працівники його проводять велику роботу по пропаганді праць Володимира Ілліча, вихованню мас, особливо молоді, на ленінських заповідях, пропагують революційні традиції трудящих західно-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 84.

² Вище рівень музейної роботи, К., 1972, стор. 61.

³ Поточний архів Міністерства культури УРСР за 1975 р. (далі — ПА МК УРСР).

українських земель, викривають ідеологію українського буржуазного націоналізму.

Ленінська тематика займає провідне місце в роботі й інших музеїв республіки. В експозиціях Харківського історичного, Кримського і Ворошиловградського краєзнавчих та Одеського історико-краєзнавчого музеїв зберігаються, зокрема, примірники перших видань творів В. І. Леніна.

Великий інтерес у відвідувачів викликають матеріали про поширення ленінських праць на Україні. Наприклад, в експозиції Чернівецького краєзнавчого музею зберігаються твори В. І. Леніна, які розповсюджувалися серед трудящих Буковини в період окупації краю боярською Румунією. Ленінські твори, що нелегально поширювалися на Прикарпатті, збагачують експозицію Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею.

Велике враження на відвідувачів справляють томи першого і другого видання творів В. І. Леніна, що експонуються у Закарпатському обласному краєзнавчому музеї. Їх зберегли в роки фашистської окупації робітники Ужгорода і Мукачєвого⁴. Значна кількість художніх творів, присвячених В. І. Леніну, експонується в Державному музеї українського образотворчого мистецтва, Київському музеї російського мистецтва, Севастопольському та Полтавському художніх музеях. А у Донецькому художньому музеї, Львівському музеї українського мистецтва та Львівській картинній галереї створені окремі ленінські зали. Тут можна ознайомитися з роботами місцевих художників, які працюють над образом вождя.

Працівники літературно-меморіальних музеїв також прагнуть якомога повніше представити в експозиціях ленінські матеріали, показати вплив ідей В. І. Леніна на творчість і громадсько-політичну діяльність видатних діячів літератури.

За плідотворну роботу по пропаганді ленінської спадщини, а також за успіхи в справі поліпшення комуністичного виховання трудящих 73 кращі музеї республіки були відзначені дипломами Міністерства культури СРСР, а 90 — нагороджені грамотами Міністерства культури УРСР і Республіканського комітету профспілки працівників культури⁵.

Особливо важливу роль музеї відіграли під час підготовки і відзначення 50-річчя утворення СРСР. У цей період значно зросла кількість масово-політичних заходів, проведених музейними працівниками. Зокрема, частіше влаштовувалися зустрічі із знатними людьми, теоретичні конференції, усні журнали. Працівники музеїв активно виступали у радіо- і телепередачах, брали діяльну участь в організації свят вулиць і підприємств, походів по місцях революційної і бойової слави тощо.

Музеї Української РСР підтримують тісні зв'язки з музеями братніх союзних республік і соціалістичних країн — Болгарії, Польщі, Румунії, Чехословаччини та ін. Наприклад, Державний історичний музей УРСР встановив зв'язки з музеєм історії Варшави, а Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник — з Національним музеєм «Рильський монастир» (Болгарія) тощо.

Протягом останніх років значного поширення набули обмінні виставки між музеями. Так, Волинський обласний краєзнавчий музей у 1974 р. організував обмінні виставки з Коломийським музеєм народно-

⁴ Музеї України — до Ленінського ювілею, К., 1971.

⁵ ПА МК УРСР за 1970 р.

го мистецтва «Гуцульщина», Брестським обласним краєзнавчим музеєм Білоруської РСР та музеєм Краківського воєводства Польської Народної Республіки.

Пересувні обмінні виставки, так звані «Виставки дружби», організували Івано-Франківський краєзнавчий музей і Новгородський історико-архітектурний музей-заповідник. До 50-річчя утворення СРСР в Івано-Франківському музеї було влаштовано виставку «Новгородська область у дев'ятій п'ятирічці». Експозиції виставки розповідали про економіку і культуру Новгородщини та перспективи її розвитку. А в залах Новгородського історико-архітектурного музею-заповідника було розміщено виставку «На землі Прикарпатській». Тут відвідувачі могли ознайомитися з новобудовами Прикарпаття, з досягненнями в галузі промисловості, сільського господарства і культури краю. Постійне творче спілкування музеїв Української РСР з музейними закладами братніх радянських республік та соціалістичних країн дає змогу ґрунтовно висвітлити одну з найважливіших тем сучасності — тему інтернаціоналізму, дружби і співробітництва братніх народів.

Музейні заклади УРСР проводять велику роботу також по військово-патріотичному вихованню трудящих. Зокрема, плідотно працюють у цьому відношенні працівники музею героїчної оборони і визволення Севастополя. Серед його експозицій всесвітньовідомі твори живопису — панорама «Оборона Севастополя в 1854—1855 рр.» і діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.». Тільки за останні 15 років музеї відвідало понад 25 млн. чол.

Військово-патріотична робота з трудящими, зокрема з молоддю, займає важливе місце і в діяльності Чернівецького, Закарпатського, Івано-Франківського, Полтавського та інших краєзнавчих музеїв. Велику шефську роботу з воїнами Радянської Армії проводять працівники Львівського історичного музею⁶.

Комуністична партія і Радянський уряд багато уваги приділяють увічненню героїчних подвигів нашого народу в період Великої Вітчизняної війни. Свідченням цього є відкриття в 1974 р. у Києві Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.

Важливе місце в діяльності музейних закладів займає робота по боротьбі з релігійними пережитками. В 1970 р. вперше на Україні у Львові відкрито музей історії релігії та атеїзму. Він є важливим центром науково-атеїстичної пропаганди в західних областях України⁷.

Методичним центром атеїстичної пропаганди, осередком підвищення майстерності з цієї тематики лекторів, агітаторів і культосвітніх працівників є Івано-Франківський музей історії релігії та атеїзму (функціонує з 1971 р.)⁸.

Широку і різноманітну роботу по естетичному вихованню трудящих ведуть Харківський, Ворошиловградський, Донецький художні музеї, Київський музей російського мистецтва, Львівський музей українського мистецтва, Коломийський музей народного мистецтва «Гуцульщина», Львівська картинна галерея, Український музей етнографії та художнього промислу АН УРСР, Закарпатський і Косівський етнографічні музеї, Львівський і Закарпатський музеї народної архітектури та побуту⁹.

⁶ Львівський обласний державний архів, ф. 1338, оп. 1, спр. 823, арк. 42.

⁷ «Культура і життя», 13 серпня 1970 р.

⁸ «Прикарпатська правда», 17 грудня 1971 р.

⁹ Музеї Львова, Львів, 1961; «Закарпатська правда», 22 жовтня 1972 р.; «Прикарпатська правда», 6 лютого, 27 травня 1972 р.

Значну виховну роботу серед населення проводять працівники меморіальних музеїв, експозиції яких присвячені окремим письменникам, художникам, діячам науки і культури, полководцям. Це, насамперед музеї Т. Шевченка, Л. Українки, М. Рильського, М. Заньковецької у Києві, І. Франка і Я. Галана у Львові, Г. Сковороди на Харківщині, І. Котляревського, В. Короленка, М. Гоголя, П. Мирного, О. Горького та Д. Гурамішвілі на Полтавщині, І. Микитенка на Кіровоградщині, В. Гнатюка на Тернопільщині, В. Стефаника і Марка Черемшини на Івано-Франківщині, О. Кобилянської та Ю. Федьковича на Буковині та ін.

Протягом останніх років на Україні широкого розвитку набули музейні заклади на громадських засадах. Так, у 1971 р. діяло 2278 таких закладів, а у 1975 р.— 2546. Кількість відвідувачів у них зросла з 5 853 025 чол. у 1971 р. до 8 657 882 чол. у 1975 р.¹⁰

Велику роботу з відвідувачами проводять ленінські музеї та кімнати на громадських засадах. Серед закладів такого профілю слід відзначити народні музеї В. І. Леніна в Стрию, Ходорові, с. Новий Витків на Львівщині та в Ковелі на Волині. Понад 400 експонатів розміщені, наприклад, у 5-ти залах народного музею В. І. Леніна с. Новий Витків. Тут експонуються макет Мавзолею В. І. Леніна, авторський варіант скульптури народного художника СРСР Є. В. Вучетича «Перекуємо мечі на орала», спогади німецьких революціонерів про В. І. Леніна, численні фотографії, пов'язані з перебуванням вождя революції у тих чи інших місцях як нашої країни, так і за кордоном¹¹.

З ініціативи старих комуністів та при підтримці партійних і радянських організацій у 1963 р. було відкрито народний музей В. І. Леніна в Ковелі. В ньому знаходяться унікальні матеріали, пов'язані з життям і революційною діяльністю вождя, а також матеріали, що розкривають героїчну боротьбу трудящих Волині під керівництвом партійних організацій за втілення в життя ленінського плану возз'єднання з Радянською Україною та їх участь у соціалістичному і комуністичному будівництві.

Широкого розмаху на Україні набрало повсюдне створення народних музеїв бойової та партизанської слави. Нині їх налічується понад 500. З почуттям глибокого хвилювання безперервним потоком ідуть відвідувачі до Львівського меморіального музею — Пагорба Слави, народного музею 13-ої прикордонної застави Лопатіна на Львівщині, музеїв бойової слави Прикарпатського військового округу, Партизанської іскри на Миколаївщині, Лобненського на Волині, Словечанського та Овруцького на Житомирщині, с. Веприк на Полтавщині та ін.

У благородну справу виховання почуттів дружби та інтернаціоналізму між народами роблять свій внесок музеї радянсько-чехословацької дружби на Харківщині, Каноніцький музей радянсько-болгарської дружби на Ровенщині, Берегівський інтернаціональний музей на Закарпатті, будинок дружби в Дрогобичі та ін.

Напередодні 30-річчя Перемоги у м. Ровно відкрито музей, присвячений відважному розвідникові, Герою Радянського Союзу Миколі Кузнецову. Тут експонуються близько 600 речових і документальних матеріалів, що розповідають про життя та бойові подвиги легендарного героя. На базі музею організовуються телепередачі на тему «Служу Радянському Союзу».

¹⁰ ПА МК УРСР за 1975 р.

¹¹ «Львівська правда», 29 квітня 1970 р.

Справжньою школою патріотичного виховання радянських людей, насамперед молоді, є Краснодарський музей «Молода гвардія» та Керченський історико-археологічний музей.

Популярністю у трудящих користуються також і народні музеї трудової слави. В них зібрано чимало рідкісних матеріалів про перших орденоносців, Героїв Соціалістичної Праці, про соціалістичне змагання, про стахановський рух і рух за комуністичне ставлення до праці тощо. Важливе виховне значення відіграють, зокрема, експозиції Старобешівського народного меморіального музею трудової слави Героя Соціалістичної Праці П. М. Ангеліної на Донеччині, меморіального музею трудової слави ветерана колгоспного руху на Україні, двічі Героя Соціалістичної Праці Ф. І. Дубковецького, який відкрито в колгоспі «Здобуток Жовтня» на Черкащині, сільського музею історії колгоспу ім. XXII з'їзду КПРС на Тернопільщині, створеного на батьківщині двічі Героя Соціалістичної Праці Є. О. Долинюк та ін.

Музейні заклади України служать благородній меті — формуванню нової людини, підвищенню її політичної свідомості і культурного рівня.

В. М. ХОЛЕВЧУК (Чернівці)

В АВАНГАРДІ АТАКУЮЧИХ ДЕСАНТНИКІВ

Яскраву сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписали моряки Азовської військової флотилії (АВФ) під час визволення Криму від німецько-фашистських загарбників. Організаторами масового героїзму воїнів в тих незабутніх подіях, зокрема в підготовці і проведенні Керченсько-Ельтигенської операції (листопад 1943 — січень 1944 р.), були комуністи. Про ратний подвиг членів Ленінської партії розповідає учасник десанту на Керченський півострів, колишній боєць морської піхоти, нині офіцер-політпрацівник запасу Вадим Петрович Кожинев.

Холодний жовтисвятий вітер носить пучки сухої трави, шпурляє в обличчя пісок, жене безлюдним і похмурим попелясто-горбкуватим степом кулі перекотиполя. Зрідка трапляються покинуті кошари — загони для худоби. Подекуди височіють облізлі руді могили, з яких вдивляються в сіре небо темні очніщі амбразур дзотів. Усе навколо перекопано-пересорано: траншеї, кулеметні гнізда, глибокі сліди гусеничних траків... В колючий чортополох увіткнулися стволи понівечених гармат, чорніють спалені вантажні машини, польові кухні. Крізь кошлаті важкі хмари на хвилину-другу пробирається сонячний промінь, осяюючи білясті від солі, напіввисохлі лимани. Там гуляють дрібні брижі, розростаючись до самого обрію у великі з білими баранцями хвилі Керченської протоки. Такою постала Тамань восени 1943 р. перед радянськими воїнами, які визволили від німецько-фашистських загарбників колись благодатний, а тепер пограбований і спустошений ворогом край хліборобів, виноградарів і рибалок.

Та безлюддя таманського степу було ілюзорним. В ярах, вибалках та ущелинах прибережних круч укрилися полки, бригади, дивізії. Техніка, коні, повозки — все старанно маскувалося від повітряної розвідки ворога. Життя завмирало вдень і оживало вночі. З настанням темряви сапери зводили причали, інтенданти доставляли зимове обмундирування, боеприпаси, продовольство. Маси людей направлялися до берега. У бухтах Тамань, Кротков, Сіна, Комсомольська, Кордон Ілліча на них чекали кораблі АВФ, щоб висадити на незнайомій ділянці узбережжя. Війська вчилися штурмувати з моря берегові укріплення «противника». А де знадобиться цей досвід, знали всі — у визволенні Криму.

З ліквідацією ворожого угруповання на Таманському півострові командуючий Північно-Кавказьким фронтом генерал-полковник І. Ю. Петров віддав наказ про підготовку десанту на Керченський півострів. Протягом 20 днів спільними зусиллями командирів і політпрацівників 18-ї десантної і 56-ї армій, Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії треба було підготувати до дій на морі великі сили сухопутних військ, забезпечити їх переправу через Керченську протоку. Почалася напружена робота штабів, політорганів і партійних організацій.

Висадка десанту в Крим мала здійснюватися відповідно до директиви Ставки, в якій зазначалося: «Завдання щодо оволодіння Кримом слід розв'язувати спільними ударами військ Толбухіна і Петрова з залученням Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії»¹. До 1 листопада передові частини 4-го Українського фронту подолали Турецький вал, убрід перейшли Сиваш й оволоділи плацдармом Арм'янськ — Бакси. Але дальший наступ війська генерал-полковника Ф. І. Толбухіна змушені були припинити.

Ворог зосередив у Криму досить великі сили: 12 дивізій, в тому числі 4 — на Керченському півострові, одна зенітно-артилерійська дивізія, 21 берегова артилерійська батарея та інші окремі частини. Загальна чисельність німецько-румунських військ становила 270 тис. чол. 3600 гармат і мінометів, 215 танків і 148 літаків було розміщено на кримській землі². Гітлерівці оперізували узбережжя півострова густою сіт-

¹ Н. Г. Кузнецов. Курсом к победе, М., 1976, стор. 328.

² A. Hillgraber. Die Räumung der Krim 1944, Berlin, Frankfurt, M., 1969, стор. 16—17.

кою дротяних загороджень, дотів і дзотів, що проходили берегом і водою. На узгір'ях стояли артилерійські батареї і прожекторні установки для освітлення й обстрілу протоки, яка була вкрай насичена мінами, до того ж мала багато природних мілин. На морі знаходилося більше 30 швидкохідних десантних барж, 37 торпедних та 25 сторожових катерів і 6 тральщиків ворога³. Гітлерівці готувалися до відчайдушного опору.

Отже, розгром ворожої оборони залежав від успіху висадки десанту в Керчі.

Першими мали починати десантну операцію бойові сили 18-ї десантної армії на південний захід від Керчі, поблизу селища Ельтиген. Нагромадивши великий досвід в новоросійських десантах, армійські комуністи готувалися до боїв за Крим. Партійно-політичною роботою безпосередньо керував начальник політвідділу 18-ї армії полковник Л. І. Брежнев, спрямовуючи зусилля комуністів і всіх воїнів на успішне виконання важкого бойового завдання. Леонід Ілліч перебував в основному в 318-й Новоросійській дивізії й частинах, що посилювали її, тобто на головній ділянці, де необхідний був найбільш оперативний і активний партійний вплив. 22 жовтня Л. І. Брежнев скликав нараду працівників політвідділу армії, 117-ї гвардійської і 318-ї стрілецької дивізій, на якій глибоко проаналізував партійно-політичну роботу на всіх етапах висадки колишніх десантів, звернувши увагу на досягнуті успіхи та наявні недоліки. За вказівкою Леоніда Ілліча у з'єднаннях були проведені семінари по обміну досвідом партполітроботи в десантних операціях й обговоренню заходів, пов'язаних із визволенням Керченського півострова. В першій половині жовтня Л. І. Брежнев провів нараду штатних агітаторів армії, де дав рекомендації в справі підготовки до роботи низових агітаторів, вказав на головні завдання агітації протягом усіх етапів операції. Такі ж заходи були проведені серед особового складу 56-ї армії, Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії⁴.

Важливе і складне завдання покладалося на АВФ, яка повинна була висадити війська 56-ї армії на північний схід від Керчі. Командування, політвідділ і партійні організації АВФ в першу чергу спрямували свої зусилля на мобілізацію великої кількості транспортних суден. Обмежене було й число бойових кораблів — 26 бронекатерів, 8 катерів-мисливців, 4 торпедні катери, 7 напівглісерів і 6 мотоботів⁵. Азовці за короткий строк зібрали цілу армаду дрібних плоскодонних посудин — сейнери, боти, катери, байди. І яку ж мужність треба було мати, щоб вийти на цих суденцях у штормове море, висадити десант і сміливим ударом захопити плацдарми для висадки основних сил армії? Та радянські люди були готові піти на самопожертву і явний ризик в ім'я визволення Батьківщини. На політвідділ і партійні організації флотилії лягло завдання щодо ідейно-політичної підготовки особового складу.

Екіпажі частини кораблів мали бойовий досвід. Адже вони нещодавно брали участь у боях під Сталінградом на Волзі. Але їм бракувало знання умов плавання на морі. До складу команд входили й молоді матроси, які ще взагалі не воювали. Цивільні ж судна здебільшого були укомплектовані вільнонайнятими моряками, які також не брали участі в боях. Часу для серйозної підготовки і навчання не залишалося. А втім зараз треба було терміново згуртувати в єдину бойову організацію моряків, армійських і флотських десантників, артилеристів, льотчиків, провести розстановку партійно-політичних сил.

В ході підготовки до десанту партійно-політична робота проводилася на основі багатого досвіду, нагромадженого в десантних діях під Таганрогом, Маріуполем, Осипенко та під час Новоросійсько-Таманської операції. Узагальнювалось і застосовувалось все найкраще, що було досягнуто на той час. У зв'язку з великими масштабами майбутньої Керченсько-Ельтигенської операції на допомогу політвідділу флотилії політуправління Чорноморського флоту направило 20 досвідчених політпрацівників. Виходячи з бойового завдання, політвідділ накреслив план політзабезпечення десантної операції і подав допомогу всім командирам, політпрацівникам, парторгам, комсоргам і агітаторам у проведенні партійно-політичної роботи. На нараді оперативних працівників штабу флотилії, куди запросили заступників командирів загонів, груп й окремих кораблів по політчастині, виступив із змістовною доповіддю контр-адмірал Г. М. Холостяков. В його доповіді, поряд з бойовими, були поставлені завдання в справі організації партійно-політичної роботи на період операції. З цієї ж метою проводилася нарада з заступниками командирів по політчастині загонів транспортів, баз посадки і висадки, де комуніст, начальник штабу флотилії А. В. Свердлов провів інструктаж з питань операції⁶. З метою поширення досвіду десантних дій в частини

³ Н. Г. Кузнецов. Назв. праця, стор. 331.

⁴ «Правда», 15 вересня 1974 р.; А. М. Волков. Деятельность политорганов и партийных организаций в боях за Керчь.— «Вопросы истории КПСС», 1976, № 2, стор. 63; Архів Міністерства оборони СРСР, ф. 371, оп. 6386, спр. 21, арк. 351; ф. 412, оп. 10295, спр. 62, арк. 653.

⁵ Центральний військово-морський архів (далі — ЦВМА), ф. 2092, оп. 1, спр. 208, арк. 2.

⁶ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 208, арк. 2—3, 4.

армії були направлені кращі молодші командири і червонофлотці з підрозділів морської піхоти. Проводилися вчення щодо посадки на катери і висадки червоноармійців та морських піхотинців на необладнаний берег. Розроблялись і втілювалися в життя спільні заходи збереження в таємниці підготовки до десанту⁷.

З одержанням бойового наказу командири загонів кораблів дали своїм заступникам по політчастині практичні вказівки в справі організації політзабезпечення операції, проводили наради з офіцерами кораблів, бесіди з особовим складом бронекатерів, нагадували про бойові діла азовців під Таганрогом, Маріуполем і Темрюком. На партійних зборах комуністи виступали з конкретними діловими пропозиціями, як забезпечити авангардну роль кожного комуніста в десанті. Кращим комсомольцям на зборах були видані рекомендації в партію. Відповідно до вказівки командуючого флотилією заступники командирів по політчастині склали плани політзабезпечення на всі етапи операції (підготовка, перехід морем, висадка), приділяючи основну увагу надійній роботі механізмів і зброї, підвищенню дисципліни й організованості на кораблях і в частинах, вихованню у особового складу сміливості й рішучості в бою⁸.

Кожний з командирів мав план партійно-політичної роботи. В 1-му гвардійському дивізіоні бронекатерів, який недавно прибув з Волги, офіцерський склад, партійна і комсомольська організації успішно справилися з завданням вивчення театру бойових дій, підготовки механізмів, зброї і боєприпасів. Політико-моральний стан у дивізіоні був високим, стан дисципліни, пильності і збереження військової таємниці — зразковим. Моряки горіли бажанням битися з ворогом по-сталінградськи.

В агітаційно-масовій роботі політпрацівники й агітатори використали 25 найменувань брошур і листівок політуправління Чорноморського флоту. В тому числі: «Рахунок помсти», «Слава героїчним морякам мотоботів і баркасів» та інші подібного змісту. За 3 години до посадки десантників на кораблі були, зокрема, поширені листівки політвідділу флотилії «Батьківщина кличе нас до нових перемог», «Пам'ятка морському десантникові». Особливу популярність мали брошури «Нескорений Крим», листівки, де описувався подвиг учасників боїв за Новоросійськ Героїв Радянського Союзу В. А. Ботилева, О. В. Райкунова, М. І. Сипягіна⁹.

Агітаційно-виховна діяльність відігравала велику роль у піднесенні наступального духу десантників. Активну роботу в цьому напрямі здійснювали на бронекатері № 13 комуніст Коваленко і комсомолец Журавльов. Вони постійно інформували воїнів про поточні події в країні і за рубежем. Зокрема, провели бесіду про 25-у ріковину ВЛКСМ, пов'язавши її з завданнями по визволенню Криму, підготували червоноармійців до прийняття клятви Вітчизні. Крім того, агітатори регулярно випускали бойові листки. У вихованні ненависті до ворога використовувалися листи радянських людей з фашистської каторги, які залишали глибокий слід у свідомості воїнів. Так, наприклад, морякам-десантникам були зачитані листи двох таганрозьких хлопчиків на ім'я Анастасії Коніної. В одному з них її 16-річний онук Володя писав: «Моїх товаришів у шахті завалило землею, але ніхто не став їх рятувати... При цьому мені перебило ногу. Вона ще дуже болить, але сьогодні посилають працювати. Не виживу я тут, бабусю, вмиру і відчуваю, що це буде скоро. Може, встанне цілую тебе через лист»¹⁰. Бійці клялися дістатися до фашистського лігва, готові вкласти всю силу ненависті в нещадні удари по ворогу.

Оперативно працювала в ці дні редакція газети «Красный азовец», яка виступала з мобілізуючими матеріалами. У ряді статей вона пропагувала бойовий досвід, розповідала про подвиги червонофлотців у боях за Маріуполь, в десанті під Темрюком. Спеціальна добірка під рубрикою «Виросли ми в полум'ї, в пороховому диму» присвячувалася оповідам воїнів-комсомольців про свої ратні діла. Газета висвітлювала військово-стратегічне і політичне значення визволення Криму для дальшого успішного ведення бойових дій Червоної Армії, розкривала злочинства фашистів в наших містах і селах.

Партійно-політична робота пронизувала всі ланки флотилії. Політвідділ встановив контакт з політвідділом 56-ї армії і подав йому всебічну допомогу в підготовці армійських десантників до операції. Були розроблені конкретні заходи щодо взаємної підтримки та інформації, армійські друкарні випускали масовим тиражем листівки політвідділу флотилії. Значну роль в ідеологічній і бойовій підготовці десантників відігравали показ військово-патріотичних художніх і документальних фільмів, виступи професіональних і самодіяльних художніх колективів.

Важливою умовою підвищення особового складу напередодні Керченсько-Ельтигенської операції була наявність на кораблях і в частинах повнокровних партійних і комсомольських організацій. На той час партійно-комсомольське ядро

⁷ А. В. Свердлов. На море Азовском, М., 1966, стор. 155—156.

⁸ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 208, арк. 5—6.

⁹ Відділення ЦВМА, ф. 175, спр. 21248, арк. 131, 134.

¹⁰ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 208, арк. 6.

на кораблях і в підрозділах АВФ становило понад 50% всього особового складу¹¹, що забезпечувало охоплення партійним впливом усіх десантників. Цьому питанню надавалося першорядне значення. Зростання партійних рядів забезпечували в основному комсомольські організації. Одна лише комсомольська організація дивізіону сторожових кораблів підготувала до вступу в ряди ВКП(б) 24 командирів і червонофлотців. 90% з них було рекомендовано за бойовими характеристиками¹².

Особливо великим був потік заяв про прийом до партії в останні три дні перед висадкою десанту. В той час йшла напружена робота по формуванню штурмових і транспортних загонів кораблів і суден та груп морської піхоти. Це викликало потребу створювати в них одночасно партійні і комсомольські організації, призначати парторгів і комсоргів. Організаційна перебудова партійних організацій вимагала багато часу на підготовку персональних справ тих, хто вступав у кандидати в члени партії, на розгляд цих справ на зборах чи бюро первинних парторганізацій, а потім і на партійній комісії при політвідділі. Враховуючи це, політвідділ надав широкі права низовим партійним організаціям по відбору і прийому в партію кращих матросів і офіцерів. З 1 жовтня 1943 по січень 1944 р. у члени ВКП(б) було прийнято 38 чол., кандидатами в члени партії — 73 чол. А в першу декаду січня того року, напередодні десанту на мис Тархан (з метою прориву фронту поблизу Керчі), на кораблях і в частинах було подано 208 заяв з проською про прийом в партію¹³.

На початок Керченсько-Ельтигенської операції в АВФ міцно ввійшло у практику політичної роботи прийняття індивідуальних і колективних клятв воїнів десантних військ не шкодувати життя для виконання бойового завдання. Комсомолец В. П. Рудак перед боем за Керч, в якому він загинув смертю хоробрих, писав у своїй клятві: «Я, син Ленінського комсомолу, іду в бій. Клянусь бути хоробрим і рішучим, нещадно знищувати німецьких бандитів!». Подібні клятви звучали на партійних і комсомольських зборах. Так, у 384-му батальйоні морської піхоти на комсомольських зборах член ВЛКСМ Дмитро Оськін заявив: «Я клянусь, що сьогодні в бою з честю виправдаю високе звання комсомольця. Зобов'язуюсь бути тільки попереду і вести за собою всіх бійців!». Червонофлотець виконав свою клятву. В перший день висадки десанту він знищив 8 фашистських солдатів¹⁴.

1 листопада 1943 р., подолавши шторм, щільний артилерійський вогонь і мінні поля, загони кораблів Чорноморського флоту висадили біля селища Ельтиген близько 9 тис. десантників. Десант скував значні сили гітлерівців, чим забезпечив ослаблення ворожої оборони на схід від Керчі, де моряки АВФ висадили війська 56-ї армії.

З посадкою на кораблі і під час переходу морем командири, політпрацівники, парторги, комсорги, агітатори знаходилися на всіх бойових постах, в кубриках і на палубах, розповідали бійцям про мету, час і місце десанту, роз'яснювали кожному його учаснику конкретні завдання. До десантників звернулася Військова рада Північно-Кавказького фронту з відозвою, в якій вказувалося головне завдання — «...увірватися в Крим й очистити його від німецько-фашистських загарбників... В даний момент найголовніше і найважливіше — форсувати і подолати Керченська протоку»¹⁵. Натхнені цим зверненням, моряки й армійці поклялися виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною.

В ніч на 3 листопада біля селищ Опасна і Жуківка при підтримці артилерії й авіації кораблі АВФ висадили десант. Бійці штурмом взяли фортецю Єнікале. Попереду армійських частин йшли штурмові загони 369-го і 393-го батальйонів морської піхоти й нерідко моряки-катерники, часом здійснюючи невластиві їм функції. Відриваючись від своїх кораблів, вони вели червоноармійців у наступ, захоплюючи прикладом своєї безстрашності.

Мічман В. В. Поляков, командир бронекатера, який одним з перших підійшов до берега Криму, побачив, що армійці потрапили під сильний вогонь ворога і наступ уповільнився. Хвилини прогання загрожували кораблю знищенням. «Вперед, за мною!» — крикнув В. В. Поляков і першим кинувся в воду, повісив за собою десантників. Героїчний вишок комуніста гідно оцінила Радянська Вітчизна, нагородивши його згодом Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу¹⁶.

Головстаршина А. Тигін, червонофлотці М. Александров і П. Симонов (кандидати у члени ВКП(б)) знищили два станкових кулемети, два прожектори й захопили в полон німецького ефрейтора з важливими документами. Старшина 2-ї статті

¹¹ Там же, спр. 231, арк. 2—3.

¹² Відділення ЦВМА, ф. 175, спр. 10870, арк. 148.

¹³ ЦВМА, ф. 11, оп. 2, спр. «Статзвіти Головного політичного управління Військово-Морського Флоту за 1944 р.», арк. 155; Відділення ЦВМА, ф. 175, спр. 88, арк. 30.

¹⁴ Відділення ЦВМА, ф. 175, спр. 10870, арк. 145.

¹⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 3, М., 1961, стор. 358.

¹⁶ ЦВМА, ф. 2092, оп. 1, спр. 208, арк. 4.

комуніст А. Б. Какуля, незважаючи на жорстокий вогонь ворога, з вигуком «За Батьківщину, вперед!» кинувся у воду, прийняв і закріпив швартови на березі. Потім старшина повів червоноармійців в атаку. Виконавши свій обов'язок, А. Б. Какуля повернувся на корабель.

Перша штурмова група морської піхоти під командуванням лейтенанта комуніста Н. С. Айдарова знищила до 150 фашистів, зенітну батарею і захопила дві 105-міліметрові гармати, які були відразу ж розгорнуті проти ворога. Друга група молодшого лейтенанта комуніста А. В. Михайлова оволоділа Жуківкою, ліквідувала близько 40 солдатів і 75-міліметрову гармату противника¹⁷. Разом з воїнами 2-ї Таманської гвардійської дивізії моряки продовжували наступ на позиції гітлерівців.

Нечувану мужність виявили моряки-катерники. При підході до Опасної морський мисливець № 112 під командуванням старшого лейтенанта комуніста М. Н. Рудмана відбив атаку двох німецьких катерів і висадив десантників. Бронекатер № 71 після висадки бійців на берег був оточений трьома швидкохідними десантними баржами і п'ятьма торпедними катерами гітлерівців. Командир бронекатера гвардії лейтенант комсомолец Г. К. Прокус вирішив іти на прорив. Рішучий маневр бронекатера приголомшив ворога. Боючись влучити один в одного, ворожі кораблі припинили вогонь. Поранений в голову Г. К. Прокус прийняв чергову групу десантників і знову направився до місця висадки.

Героїзм моряків-азовців нерідко перевершував будь-яке уявлення про силу людського духу. На маленьких суденнях-ботах вони часто йшли на вірну смерть. Ще далеко від ворожого берега, звідки неслися снаряди і сліпуче проміння прожекторів, їх катерки могли щохвилини перевернутися від удару шестигбальної хвилі. Так, біля самого берега мотобот № 10 прорвав вогневу завісу гітлерівців. Звідти в мотобот метнули гранату, але командир старшина 2-ї статті комсомолец О. А. Єлізаров, який стояв за штурвалом, відкинув її ударом кулака за борт. Виявивши у воді дротяне загородження, він кинув на дріт ватник і повів за собою десантників. Десять рейсів протягом однієї ночі зробив мотобот № 13, яким командував також член ВЛКСМ М. Д. Ємельяненко. Він висадив 260 десантників і евакуював 140 поранених. За подвиги в бою обидва азовці були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу¹⁸.

Самовідданість і хоробрість моряків надихала десантників-армійців і всіх учасників операції на все нові ратні подвиги. Героїзм був масовим. Яскравим підтвердженням цього є те, що багатьом учасникам Керченсько-Ельтигенської операції, зокрема капітану 3-го рангу П. І. Державину, старшим лейтенантам В. І. Великому, К. І. Воробйову, Д. П. Левіну, М. А. Соколову, В. М. Денисову, лейтенантам А. К. Абдрахманову, Б. П. Бувіну, молодшому лейтенанту М. П. Кирилову, старшинам 1-ї статті О. А. Єлізарову, М. Д. Ємельяненку, Р. М. Барцицу і старшому червонофлотцю В. Г. Усу, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Командуючий АВФ контр-адмірал С. Г. Горшков від імені Президії Верховної Ради СРСР вручив ордени і медалі 47 морякам-азовцям¹⁹.

Виятковий патріотизм і хоробрість виявили вільнонаймані моряки. Коли в сейнер № 2406 влучив ворожий снаряд і вода хлинула у пробойну, шкіпер О. М. Чуднов закрив її своїм тілом. 69-річний шкіпер сейнера № 2880 Ф. П. Івахненко на пропозицію відійти в безпечне місце, заявив, що буде до останнього подиху перевозити війська, бо для нього нема більшого щастя, ніж боротися за визволення рідної землі від фашистів²⁰.

За героїзм у боях під час захоплення плацдарму на Керченському півострові тільки в 2-й Таманській гвардійській дивізії 23 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу і 23 — нагороджено орденом Леніна²¹.

Військова майстерність, патріотизм, ідейний гарт моряків-азовців, їх вірність Комуністичній партії і воля до перемоги забезпечили успішне виконання бойового завдання — оволодіння плацдармом на Керченському півострові. В авангарді боротьби за цей плацдарм, який відіграв важливу роль у підготовці і здійсненні Кримської наступальної операції 1944 р., були комуністи. «Своїм особистим прикладом, — говориться в постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років», — героїзмом і мужністю комуністи підносили бойовий дух мас, вели їх на подвиги, вселяли тверду впевненість у повній перемозі над ворогом»²². Діяльність комуністів-азовців у здійсненні Керченсько-Ельтигенської операції гідна цієї високої оцінки партії.

В. П. Конишев (Донецьк)

¹⁷ Там же, арк. 20; Відділення ЦВМА, ф. 175, спр. 11032, арк. 49.

¹⁸ А. В. Свердлов. На море Азовском, стор. 168—169.

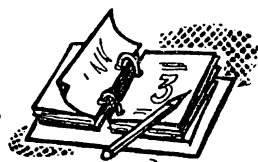
¹⁹ Відділення ЦВМА, ф. 175, спр. 21248, арк. 150.

²⁰ А. В. Свердлов. На море Азовском, стор. 168.

²¹ Там же, стор. 167.

²² «Радянська Україна», 9 лютого 1975 р.

Наш календар

50-РІЧЧЯ ДТСААФ СРСР

Створення Червонопрапорного добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (в минулому — Тсоавіахім) було

відповіддю трудящих на заклик В. І. Леніна, Комуністичної партії берегти і захищати соціалістичну Вітчизну. Враховуючи наявність ворожого капіталістичного оточення, на VIII Всеросійському з'їзді Рад (грудень 1920 р.) Володимир Ілліч підкреслював: «...Хто забуде про небезпеку, яка нам постійно загрожує, яка не припиниться, поки існує світовий імперіалізм, — хто забуде про це, той забуде про нашу трудову республіку»¹.

Втілюючи в життя заповіді В. І. Леніна, на початку 20-х років Комуністична партія розпочала роботу по створенню могутнього повітряного флоту. Вона звернулася до радянського народу із закликом «Трудовий народ — будуй повітряний флот!» І вже в березні 1923 р. за ініціативою трудящих у нашій країні було організовано Товариство друзів повітряного флоту (ТДПФ). У той же час виникло Товариство друзів авіації і повітроплавання України і Криму (ТАПУК). До складу ради цього товариства ввійшли всі голови губаиконкомів, а очолював її Голова ВУЦВК Г. І. Петровський, його заступником став видатний радянський полководець командуючий Українським військовим округом М. В. Фрунзе.

У травні 1923 р., коли англійські реакційні кола з особливою силою розгорнули антирадянську кампанію, намагаючись організувати нову збройну інтервенцію проти молодого Країни Рад, у Радянській Росії почалося масове збирання коштів на розвиток вітчизняної авіації, в якому взяли активну участь і члени ТАПУК. В результаті цього протягом 1923—1924 рр. Червона Армія одержала понад 200 літаків, у тому числі десятки побудованих на кошти населення Радянської України². Крім збирання коштів, члени цього товариства роз'яснювали трудящим завдання повітряного флоту і перспективи його розвитку. За два роки їм удалося вкомплектувати 1475 авіабібліотек, відкрити 1224 авіакуточки, створити 97 планерних і модельних гуртків, організувати 19 виставок³.

Ініціатива і творча самодіяльність трудящих Радянської країни, спрямовані на зміцнення її обороноздатності, знайшли свій яскравий вияв і в створенні у 1924 р. добровільного товариства друзів хімічної оборони (Доброхім). Воно активно діяло і на Україні. Через рік Доброхім нашої республіки (його очолював Голова Раднаркому УРСР В. Я. Чубар) вже об'єднував у 2 тис. осередків 250 тис. чол. У цей час працювали 900 куточків і 500 гуртків військово-хімічних знань, 2 тис. хімічних лабораторій-пересувок⁴.

ТДПФ і Доброхім діяли паралельно, і тому ЦК РКП(б) вирішив об'єднати їх. У 1925 р. було організовано Товариство друзів авіаційної і хімічної оборони (Авіахім). На Україні це товариство було створено в квітні 1925 р. і називалося Аерохім. Його раду очолили видатні діячі Компартії і уряду України — Г. І. Петровський (голова), В. Я. Чубар і В. П. Затонський (заступники голови).

Використовуючи досвід своїх попередників, Аерохім пропагував авіаційні і хімічні знання серед населення, збирав кошти на будівництво повітряного флоту і створення хімічної промисловості. У гуртках члени товариства набували авіаційних спеціальностей. Товариство розвивало авіаційний спорт, подавало допомогу Наркомзему у використанні літаків для сільського господарства, сприяло розвитку хімічної промисловості. На 1 жовтня 1926 р. в Українській РСР налічувалося близько 280 тис. членів Аерохіму, об'єднаних у 5568 осередках⁵. Зокрема, працювали модельні і планерні гуртки, загони для боротьби з шкідниками сільськогосподарських рослин, існували дослідні сільськогосподарські ділянки (на них вносили хімічні добрива), клуби, музеї, військові куточки, бібліотеки і лабораторії.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 165—166.

² Краснознаменное оборонное, М., 1971, стор. 24, 26.

³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1717, арк. 184.

⁴ Там же.

⁵ «Известия ЦК КП(б)У», 1927, № 7—8, стор. 20.

На початок 1926 р. Авіахім Радянського Союзу побудував і передав Повітряному флоту 140 військових літаків і 26 аеродромів з ангарами. «Крилатий Котовський», «Харківський жилкооператор» та багато інших літаків були подаровані тру- дящими України.

У той час існувало і активно діяло Товариство сприяння обороні СРСР (ТСО). Отже, знову два товариства, по суті, розв'язували однакові завдання. У зв'язку з цим 23 січня 1927 р. Авіахім і ТСО були об'єднані в Товариство сприяння обороні та авіаційно-хімічному будівництву СРСР (Тсоавіахім). На Україні рішення про об'єднання прийнято 14 січня 1927 р. на спільному засіданні І з'їзду Аерохімії і Центральної ради ТСО УРСР. Цим самим 50 років тому було завершено процес створення єдиного оборонного товариства — попередника ДТСААФ. Головою президії Всеукраїнської ради Тсоавіахіму було обрано Голову Раднаркому України В. Я. Чубаря.

Тсоавіахім швидко завоював популярність серед трудящих. На 1 серпня 1927 р. в ньому налічувалося більше 33 тис. осередків (2516 тис. членів), а на Україні — 417 тис. членів⁶. Осередки Тсоавіахіму виникали на промислових підприємствах, з установах, військових частинах, навчальних закладах і в селах. Вони поширювали військові, авіаційні, хімічні знання серед трудящих, роз'яснювали їм завдання оборони країни, збирали кошти для потреб оборони. Члени цього товариства виховувалися у дусі любові і відданості Комуністичній партії і Радянському уряду, розвивали у собі такі якості, як пильність, готовність у будь-який момент захищати Батьківщину. У спеціальних гуртках вони набували військових знань приблизно в обсязі знань рядового бійця Червоної Армії. Лише в 1929 р. у гуртках військових знань на Україні навчалось 200 тис. чол.⁷. Отже, Тсоавіахім став надійним і активним помічником Радянських Збройних Сил.

У середині 30-х років розпочалося переоснащення Червоної Армії новою бойовою технікою. У зв'язку з цим гостро відчувалася нестача кадрів, здатних швидко навчитися управляти літаками, танками, артилерійськими системами, засобами зв'язку тощо. До того ж, необхідно було створити певний резерв таких кадрів на випадок війни. Рух за оволодіння військово-технічними знаннями серед молоді, наперед серед допризовників, очолили комсомол і Тсоавіахім. Його підсумки підбивалися під час здачі військово-технічного екзамєну (ВТЕ). До лютого 1935 р., коли закінчився перший тур ВТЕ, на Україні понад 200 тис. чол. вивчили будову та принципи роботи автомобільного і тракторного, а більше 12 тис. — авіаційного двигунів і склали відповідні екзамєни, близько 5 тис. чол. підготувалися до польотів на планері. На цей же час у республіці більше 152 тис. чол. виконали нормативи «ворошиловських стрільців» І ступеня і 285 тис. — значківців ГПО І ступеня⁸. Таким чином Червона Армія стала поповнюватися більш кваліфікованими кадрами.

Виятково велику роль відіграв Тсоавіахім і в підготовці льотно-технічних кадрів. Так, у 1936 р. на Україні працювали 27 аероклубів, в яких навчалось 1300 майбутніх пілотів, 600 техніків, стрільців і мотористів, 3 тис. планеристів і 2500 парашутистів⁹. Кращих вихованців цих аероклубів направляли в авіаційні школи і частини ВПС.

Напередодні Великої Вітчизняної війни значно активізувалася діяльність Тсоавіахіму, зокрема в справі підготовки трудящих до протиповітряної та протихімічної оборони. Майже на всіх підприємствах, у багатьох колгоспах і установах, гуртках ППХО робітники, колгоспники і службовці вивчали способи захисту від повітряного та хімічного нападу і, об'єднані в команди, проводили практичні заняття.

У 1940 р. відповідно до перебудови бойової підготовки в Червоній Армії перебудований військовий навчання і в системі Тсоавіахіму. Якщо раніше тсоавіахімовець зобов'язаний був оволодіти якоюсь однією військовою спеціальністю, то тепер він, як майбутній борець, набував комплекс воєнних знань: з вогневої, тактичної, стройової і фізичної підготовки. Серед більш ніж 13 млн. членів товариства на початку 1941 р. було й понад 2882 тис. чол. з України¹⁰. І коли 22 червня 1941 р. гітлерівські орди вдерлися в нашу країну, сотні тисяч вихованців Тсоавіахіму республіки оплилися до лав захисників Радянської Вітчизни. Серед них були кулеметники й снайпери, телеграфісти й радисти, льотчики й парашутисти і багато інших.

Найважливішим завданням оборонного товариства в дні лихоліття, як і в мирні роки, залишалася масове навчання населення військовій справі, участь у підготовці бойових резервів для Червоної Армії. Лише у Ворошиловградській області в липні 1941 р. у різних гуртках і школах Тсоавіахіму навчалось більше 30 тис. чол.

⁶ ЦНА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 69, спр. 146, арк. 37—38.

⁷ «На варті», 1930, № 2—3, стор. 14.

⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 1181, арк. 225; оп. 12, спр. 746, арк. 60.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8355, оп. 1, спр. 115, арк. 346.

¹⁰ Архів ДТСААФ УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

У Полтавській області протягом перших трьох місяців війни було підготовлено близько 30 тис. стрільців, більше 1000 кулеметників, 2200 мінометників, 264 автоматники, 1217 саперів-мінерів і багато інших військових спеціалістів¹¹.

У складній обстановці початкового періоду війни важливу роль відіграли винищувальні батальйони і народне ополчення. Тсоавіахім України брав активну участь у створенні цих народних формувань і навчанні їх бійців. За короткий строк основи військових знань опанували 1600 тис. бійців винищувальних батальйонів і ополченців. Ополченці пліч-о-пліч з регулярними частинами Червоної Армії героїчно захищали від загарбників Київ, Одесу, Харків та інші міста.

Одним із важливих завдань Тсоавіахіму була допомога місцевій протиповітряній обороні. Разом з членами груп самозахисту і команд МППО тсоавіахімовці брали участь у забезпеченні світломаскування, гасінні пожеж, спорудженні бомбосховищ. При масових нальотах ворожої авіації вони займалися рятувальними роботами і розбирали завали. Тільки у Харкові діяли 392 пости ППХО і 425 груп самозахисту, Києві — 206 таких груп, Ворошиловграді — близько 1000¹².

Особлива роль належала Тсоавіахіму республіки і в формуванні партизанських загонів. Так, путівляські тсоавіахімовці на чолі з головою міської ради товариства С. В. Рудневим (пізніше — прославленим партизанським комісаром Героєм Радянського Союзу) були одними з перших народних месників у загоні, який невдовзі перетворився в ушлявлене партизанське з'єднання під командуванням С. А. Ковпака. Тисячі інших активістів тсоавіахімовських організацій у складі партизанських загонів і підпільних груп вели самовіддану боротьбу з ворогом у багатьох тимчасово окупованих районах і областях України. Вони внесли вагомий вклад у створення передумов для корінного перелому в ході війни і повного розгрому німецько-фашистських загарбників.

У роки війни осередки Тсоавіахіму розв'язували і таке складне завдання, як розмінування території визволених районів. Тільки на Україні в 1941—1945 рр. тсоавіахімовські команди з допомогою військових частин очистили від мін і боєприпасів 550 тис. км², більше 47 тис. населених пунктів, розмінували понад 3 тис. міських полів, знешкодили і знищили більше 21 млн. снарядів, мін, бомб та інших вибухонебезпечних предметів¹³. Це сприяло не тільки відбудові народного господарства, але й вивільненню інженерних військ для виконання бойових завдань на фронті.

Досвід Великої Вітчизняної війни переконливо показав, що Тсоавіахім, як помічник і резерв Радянської Армії, успішно виконав свої завдання. За мужність і відвагу, виявлені в боях з німецько-фашистськими загарбниками, багато членів оборонного товариства удостоєно високих урядових нагород. За неповними даними, серед вихованців аероклубів України налічується 80 Героїв Радянського Союзу. Один з них — І. М. Кожедуб — нагороджений трьома медалями Золота Зірка, а вісім чоловік — Г. Т. Береговий, Д. Б. Глинка, О. Ю. Мазуренко, О. Г. Молодчий, А. К. Недбайло, П. О. Покришев, М. І. Семейко, П. А. Таран — двома. Героями Радянського Союзу стали і багато інших вихованців Тсоавіахіму України, зокрема В. П. Мирошніченко, В. А. Полярков, Ю. М. Должанський, Л. М. Павличенко, Н. А. Онілова, Н. Т. Гнилицька, М. З. Щербаченко, Г. А. Куроп'ятников, П. І. Костенко та інші. Їх бойові подвиги є прикладом беззавітного служіння соціалістичній Батьківщині.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили діяльність Тсоавіахіму. За успішну роботу в справі зміцнення обороноздатності СРСР і в зв'язку з двадцятиріччям з дня існування 27 січня 1947 р. товариство було нагороджено орденом Червоного Прапора.

5 травня 1948 р. Тсоавіахім був розділений на три самостійних товариства: Добровільне товариство сприяння армії (ДТСАРМ), Добровільне товариство сприяння авіації (ДТСАВ), Добровільне товариство сприяння Військово-Морському Флоту (ДТСФЛОТ). Однак практика показала, що така структура розпорошує сили і кошти, вносить паралелізм у діяльність оборонних товариств Радянського Союзу.

З метою ширшої пропаганди військово-технічних знань серед населення у серпні 1951 р. ДТСАРМ, ДТСАВ і ДТСФЛОТ були об'єднані в Добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ), покликане сприяти зміцненню могутності Радянських Збройних Сил, виховувати своїх членів у дусі відданості Батьківщині і готовності її захищати. На Україні таке об'єднання було здійснене у вересні 1951 р. Створення єдиного оборонного товариства давало змогу ліквідувати паралелізм у роботі, зміцнити його первинні організації, згуртувати лави, поліпшити всю військово-масову, спортивну діяльність серед населення.

Особливо плідно працювали організації ДТСААФ останнім часом. Цьому значною мірою сприяла підготовка до таких знаменних дат у житті нашої Батьківщини і всього прогресивного людства, як 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР і 30-річчя перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній

¹¹ Боевой отряд советских патриотов, К., 1971, стор. 87—88.

¹² Там же.

¹³ Там же, стор. 114.

війні. Великого поширення у цей час набули походи молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави. Вони дають змогу юнакам і дівчатам краще зрозуміти велич подвигу радянського народу, героїчний шлях боротьби і перемог, пройдений трудящими нашої країни. Тільки у походах, присвячених 100-річчю з дня народження В. І. Леніна, на Україні взяло участь 4 млн. юнаків і дівчат.

За традицією напередодні Дня Радянської Армії і Військово-Морського Флоту організації ДТСААФ проводять місячники оборонно-масової роботи, під час яких влаштовують тематичні вечори, зустрічі молоді з відомими воєначальниками, Героями Радянського Союзу, ветеранами громадянської і Великої Вітчизняної воєн, мітинги біля пам'ятників бойової слави, військово-спортивні змагання, лекції і доповіді про Збройні Сили тощо. Все це сприяє підвищенню рівня військово-патріотичного виховання трудящих, особливо молоді.

Виконуючи роль помічника і резерву Радянських Збройних Сил, товариство, як і в довоєнні роки, першочергову увагу приділяє підготовці юнаків до військової служби, зокрема здійснює методичне керівництво їх початковою підготовкою в спеціальних навчальних пунктах, створених на підприємствах, у колгоспах, радгоспах і навчальних закладах. У середньому кожний другий допризовник побував у військово-спортивних таборах.

Важливе значення має також підготовка в системі ДТСААФ кадрів масових технічних професій — шоферів, трактористів, мотоциклістів, радистів, водолазів, електромеханіків тощо, які на випадок війни можуть поповнити частини і з'єднання армії та флоту.

Рік у рік товариство залучає все більше радянських людей до занять військово-технічними видами спорту. Це й зрозуміло, адже більшість цих видів має військово-прикладний характер. Так, відмінний радист-короткохвильовик швидше, ніж будь-хто інший, опанує військову спеціальність радиста, спортсмен-парашутист — професію десантника, планерист стане відмінним льотчиком і т. д. Лише в 1974 р. на Україні було проведено більше 235 тис. змагань з військово-технічних видів спорту, в яких взяло участь понад 6735 тис. чол. За останні роки на аеродромах, мототреках, водних станціях Англії, Іспанії, ФРН та інших країн неодноразово піднімався червоний прапор і виконувався Гімн Радянського Союзу на честь перемог наших спортсменів.

Велику роль у розвитку масового спорту, у тому числі й військово-технічного, відіграло введення з 1 березня 1972 р. нового всесоюзного фізкультурного комплексу «Готовий до праці і оборони СРСР» (ГПО), що допомагає готувати всебічно розвинених, активних будівників комуністичного суспільства і мужніх захисників соціалістичної Вітчизни.

Идучи назустріч 50-річному ювілею товариства, багатомільйонна армія членів ДТСААФ, у тому числі й України, пишається тим, що вносить певний вклад у реалізацію рішень XXV з'їзду КПРС про підвищення оборонної могутності СРСР і зміцнення його Збройних Сил.

Д. Д. ПИХА (Київ)

КРАХ ПЛАНІВ ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ ЩОДО ПОГРАБУВАННЯ ПРОМИСЛОВО-СИРОВИННОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

Готуючись до нападу на Радянський Союз, гітлерівська Німеччина поряд із своєю головною метою — знищенням першої в світі соціалістичної держави — виношувала також плани пограбування нашої країни. Особливі надії покладала вона у зв'язку з цим на Україну, де перед війною видобувалося 50,5% всесоюзного видобутку вугілля, 67,6% залізної руди, вироблялося 74,5% коксу, 64,7% чавуну, 48,8% сталі, 67,5% металургійного устаткування¹. Найбільший апетит викликали в фашистських верховодів сировинні ресурси республіки. Тому з перших днів окупації гітлерівці зробили ставку на те, щоб якнайповніше використати саме їх. Підприємства ж, які не належали до видобувних галузей, за розрахунками окупантів, мали, в разі потреби, служити лише для ремонту бойової техніки і транспортних засобів. Метою цієї політики було перетворення загарбаних територій на сировинний придаток фашистської Німеччини, а їх населення — на підневільну робочу силу.

Однак поразка німців під Москвою, перетворивши «швидкоплинний східний похід» у затяжну війну, примусила гітлерівське керівництво переглянути не тільки свої воєнні, але й економічні плани. За умов, що склалися, даліше ведення війни для нацистської Німеччини багато в чому залежало не тільки від використання нею сировинних ресурсів, а й усього промислового потенціалу загарбаних районів нашої країни. Тому 2 листопада 1942 р. в листі до оперативного господарського штабу «Ост» про заснування компанії «Віртшафтсезінцац Ост ГмбХ» рейхсмаршал Герінг, у руках якого була зосереджена вся воєнно-економічна влада на тимчасово захоплених гітлерівцями територіях СРСР, наголошував: «Хід війни викликає необхідність, всупереч первісно наміченому курсу, ще сильніше, ніж раніше, прив'язати економічну могутність окупованих східних територій до німецької воєнної економіки...»². Проте, як свідчать численні документи, гітлерівцям не вдалося реалізувати свій економічний курс у намічених масштабах. Це було зумовлено цілим рядом факторів, зокрема найголовнішим з них — героїчною боротьбою Червоної Армії, яка дала змогу виграти час для перебудови економіки на воєнний лад та організації всенародного опору в тилу фашистів, скоротила строк «хазайнування» загарбників на радянській землі.

Істотний вплив на крах економічних планів ворога мала евакуація промислових підприємств і кваліфікованих кадрів та швидке відновлення їх діяльності на нових місцях, а також виведення з ладу частини устаткування, яке не вдалося перебазувати вглиб країни перед відходом радянських військ. Але й уціліле на окупованій території устаткування і сировинні ресурси гітлерівці не змогли використати повною мірою внаслідок масового опору населення.

Відступаючи під ударами Червоної Армії, окупанти, намагаючись підірвати економічний потенціал Радянської держави, проводили тактику «випаленої землі». Тому небачено швидко відбудова промисловості у визволених районах була повною несподіванкою для фашистів.

Крах економічних розрахунків гітлерівського керівництва певною мірою вже висвітлено в узагальнюючих працях з історії Великої Вітчизняної війни, у численних наукових розвідках, де йдеться про хижацькі плани німецького імперіалізму, фашистський окупаційний режим, всенародну боротьбу в тилу ворога, трудовий подвиг радянських людей у 1941—1945 рр., тощо. Але спеціальних історіографічних досліджень з цього питання все ще бракує. Заслугує на увагу лише історіографічний огляд у книзі «Крах плану «Ольденбург», автори якого проаналізували численну літературу з цієї теми, зокрема (частково) й стосовно України³.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 36.

² Анатомія війни. Новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны, М., 1971, стор. 406—407.

³ М. М. Загорюльков, А. Ф. Юденков. Крах плана «Ольденбург», М., 1974.

Зважаючи на необхідність дальшої розробки проблеми зриву ворожих планів використання промислово-сировинного потенціалу України, автор статті робить спробу показати, як це питання розкрито в радянській історіографії.

Вже у брошурах і статтях, що з'явилися в роки Великої Вітчизняної війни, викривалися наміри фашистських загарбників. Так, однією з перших праць, у якій документально підтверджується, що гітлерівське керівництво ще до початку агресії мало детальний план пограбування й спустошення нашої Батьківщини, була брошура А. Леонт'єва «Зелена папка» Герінга», видана в 1942 р. В ній викладаються основні положення гітлерівських директив, що стосувалися економіки окупованих областей. У брошурі наведено також схему організації военно-господарського апарату загарбників, яка свідчить про те, що фашисти розглядали війну проти СРСР як величезну грабіжницьку кампанію.

Як зазначається в цілому ряді праць воєнних років, у широкій програмі підкорення світу фашисти особливого значення надавали використанню промисловості, сільського господарства та робочої сили нашої республіки⁴. Однак за браком достатньої джерельної бази радянським ученим у своїх працях не вдалося в ті роки всебічно висвітлити економічні плани фашистських окупантів, зокрема й щодо України. Значно ширше у пресі того часу показано свавілля та насильства, що їх чинили німецько-фашистські загарбники на радянській землі⁵, викрито підступну діяльність українських буржуазних націоналістів, які всіляко допомагали окупантам насаджувати «новий порядок», грабувати народне майно⁶.

Важливе значення для викриття варварських методів та засобів, до яких вдавалися загарбники в ході реалізації своїх людиноненависницьких планів, мають матеріали Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських окупантів та їх співучасників, повідомлення і зведення Радянського інформбюро⁷.

У працях воєнних років уперше було відображено фактори, що спричинили крах економічних планів гітлерівських загарбників. Зокрема, в цей період у літературі почали з'являтися дані про хід евакуації промислових підприємств на схід країни та монтаж вивезеного устаткування на нових місцях. Водночас автори вказують на велике значення цих заходів для створення злагодженої воєнної економіки⁸.

На сторінках багатьох праць, опублікованих у роки Великої Вітчизняної війни, знайшов своє відображення і подвиг радянських залізничників, завдяки мужності та

⁴ А. Мацкин, А. Шаров. Гитлеровские колонизаторы на Украине.— «Знамя», 1942, кн. 7; А. Леонт'єв. Провал немецко-фашистского хозяйничанья в оккупированных районах Украины.— «Партийное строительство», 1942, № 11; А. Лозовский. Провал гитлеровских планов на Востоке.— «Большевик», 1942, № 11—12; Б. Виктор, И. Кремнев. Замыслы гитлеровских разбойников и действительность.— «Пропагандист», 1943, № 3—4; С. Вишнева. Провал экономической стратегии Гитлера, М., 1945.

⁵ И. Юзefов. Фашистский новый порядок.— «Партийно-политическая работа в ВМФ», 1941, № 23—24; К. Дубина. Варвары двадцатого века. Саратов, 1942; його ж. Растерзанный Киев, Пенза, 1943; його ж. Злодеяния немцев в Киеве, М., 1945; його ж. 778 трагичных дней Киева, К., 1945; Д. Заславский. Зверинный облик германского империализма.— «Военная мысль», 1942, № 8; його ж. Разбойничья мораль фашистских рабовладельцев.— «Под знаменем марксизма», 1942, № 7; А. Ерусалимский. Политика фашистов в оккупированных районах, М., 1942; Г. А. Козлов. Германский разбойничий империализм, М., 1944; та ін.

⁶ О. Касименко. Українсько-німецькі націоналісти — найлютіші вороги українського народу.— «Агітатор», 1944, № 11; Ф. Помит'єв. Українсько-німецькі націоналісти — прямі пособники Гитлера.— «Пограбничник», 1944, № 7; О. Богомолець. Зрадники українського народу.— «Сучасне і майбутнє», 1945, № 7; Б. Дудикевич. Українські націоналісти на службі у загарбників.— «Радянський Львів», 1945, № 2—3.

⁷ Документы обвиняют. Сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории, вып. 2. М., 1945; Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков, М., 1946; Сообщения Советского информбюро, т. 1—8, М., 1944—1945.

⁸ А. Курский. Организаторская работа в тылу за истекший год.— «Пропагандист», 1942, № 19—20; його ж. О социалистическом производстве в годы войны.— «Большевик», 1943, № 19—20; А. Савин. Перебазирование промышленности в восточные районы страны.— «Спутник агитатора», 1942, № 21—22; Е. Касимовский. Организаторская и строительная работа в тылу за истекший год.— «Под знаменем марксизма», 1942, № 19; Б. Сухаревский. Организаторская работа в тылу, М., 1943.

енергії яких у небувало стислі строки на далеку відстань було перекинуто багато промислового устаткування, сировини, значну кількість людей⁹.

Проте, розповідаючи про евакуацію матеріальних цінностей з прифронтової смуги, автори, з огляду на воєнний час, майже не писали, які підприємства і куди були вивезені з території України. По суті не розглядалося й питання про значення евакуації для зриву економічних планів ворога. У багатьох випадках це пояснювалося неможливістю використати архівні матеріали.

З тієї ж причини в літературі воєнних років майже не знайшов відображення і опір радянських людей на окупованій території саме як один з факторів, що перекреслили економічні розрахунки гітлерівців. Всенародна боротьба в тилу ворога, різні форми її прояву розкриті авторами в загальних рисах. У статтях і брошурах, присвячених партизанському рухові і боротьбі підпільників переважала в основному тематика бойового героїзму, і лише в деяких з них наводяться окремі факти про невдачі спроби загарбників налагодити роботу промислових підприємств Харкова та Києва, експлуатувати рудники та шахти Донбасу¹⁰. В цілому ж публікації воєнних років мали насамперед агітаційно-публіцистичний, а не науково-дослідний характер.

У перше повне десятиріччя з'явився ряд праць, в яких було продовжено розпочате у воєнні роки дослідження таких важливих питань, як підготовка і розв'язання фашистською Німеччиною війни проти Радянського Союзу¹¹, зміцнення обороноздатності нашої країни у передвоєнні п'ятирічки та переведення народного господарства СРСР на воєнний лад у ході бойових дій¹², боротьба радянських патріотів проти фашистського окупаційного режиму¹³ тощо. Планам використання окупантами радянської економіки автори і в цей період приділяли мало уваги. Фактори, що вплинули на зрив цих планів, також не були належно проаналізовані. Особливо це стосується найбільш масової форми боротьби трудящих, які опинилися на окупованій території,— саботажу економічних заходів ворога. На основі аналізу опублікованих у цей час досліджень можна зробити висновок, що в силу різних обставин автори не завжди враховували ленінську вказівку про те, що з розвитком руху масова боротьба «...породжує все нові і все різноманітніші способи оборони і нападу»¹⁴. Тому більш-менш вичерпно розкрити форми і методи народного опору — кожний зокрем і в усій їх сукупності,— показати, наскільки вони були ефективними, що нового внесли в арсенал підпільної та партизанської боротьби, історикам у той час ще не вдалося.

Проте, безумовно, було б неправильним, відзначаючи недоліки, не підкреслити позитивних моментів, того великого вкладу, що його внесли дослідження першого по-

⁹ В. Г. Белозерцев. Поезда отправляются по графику, М., 1942; В. Н. Образцов. Железнодорожный транспорт в Великой Отечественной войне, М., 1943; В. Шрамов. Железнодорожный транспорт в Отечественной войне. — «Военная мысль», 1943, № 12; Г. Хачатуров. Важнейшие средства связи между тылом и фронтом. — «Железнодорожный транспорт», 1943, № 11; С. Новиков. Советский железнодорожный транспорт в Великой Отечественной войне. — «Пропагандист», 1944, № 13.

¹⁰ С. Галаджев. Что происходит в оккупированных областях Украины, Уфа, 1942; Боротьба українського народу проти німецьких загарбників. Збірка статей, Уфа, 1942; А. Зленко. Большевистское подполье в тылу у немцев на Украине. — «Партийное строительство», 1942, № 3; Т. Строкач. Партизаны Украины, б. м., 1943; його ж. Україна живе, Україна бореться! — «Українська література», 1943, № 3—4.

¹¹ И. Гольдштейн, Р. Левина. Германский империализм, М., 1947; В. Д. Кульбакін. Германия в 1939—1950 гг., М., 1951; його ж. Германия в 1918—1939 гг., М., 1952; М. И. Орлова. Германия в 1924—1929 гг., М., 1955; А. И. Элбакян. Экономическое поражение фашистской Германии в войне против СССР, М., 1955.

¹² Л. Гатовский. Экономическая победа Советского Союза в Великой Отечественной войне, М., 1946; І. л. Романенко. Економічна перемога радянського народу над гітлерівською Німеччиною, К., 1946; Н. А. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны, М., 1947; Л. М. Кантор. Перебазирование промышленности СССР. — Записки Ленинградского планового института, вып. 6, 1947; А. Хавин. Великое перемещение индустрии. — «Новый мир», 1948, № 6.

¹³ Я. Штернштейн. Непокоренный порт города-героя. (Одесские партизаны в борьбе с немецко-румынскими захватчиками). — Огни Черноморья, Одесса, 1949; І. І. Слїнько. Про особливості партизанського руху на Україні в дні Великої Вітчизняної війни. — «Вісті Академії наук УРСР», 1946, № 5—6; Героїчний шлях боротьби і перемог, К., 1950; Е. Македон. Большевики Житомирщини в організації и руководстве народной борьбой в тылу врага 1941—1944 гг., К., 1950; Г. В. Кузовков. Партизанский рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни, К., 1951.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 1.

воєнного десятиріччя у розвиток історичної науки, зокрема воєнної історії. Радянські вчені систематизували значний фактичний матеріал, створили перші узагальнюючі праці як з історії Великої Вітчизняної війни в цілому, так і з окремих її проблем, намітили шляхи дальшої поглибленої розробки цієї тематики. Крім того, завдяки публікації ряду збірок документів та мемуарних творів, в основному учасників партизанської та підпільної боротьби, значно збагатилася джерельна база. Таким чином, у воєнні роки та післявоєнне десятиріччя був закладений фундамент для наступного успішного дослідження питань, пов'язаних з крахом економічних розрахунків ворога на Україні.

З другої половини 50-х років розпочався найбільш плідний період в радянській історіографії Великої Вітчизняної війни. Завдяки відновленню ленінських норм партійного та державного життя, а згодом і подоланню партією проявів суб'єктивізму та волюнтаризму перед науковцями відкрились широкі можливості для глибокого і всебічного висвітлення історії радянського суспільства, в тому числі одного з її важливих періодів — Великої Вітчизняної війни.

Озброєнню істориків методологічними принципами висвітлення проблем минулої війни та активізації досліджень у цій галузі значною мірою сприяли такі партійні документи, як Тези ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», Тези ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» та «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років». Велике значення щодо цього мають також доповіді і промови Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, присвячені героїчному подвигу радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни¹⁵.

Вагомий вклад у розробку історії Великої Вітчизняної війни внесли фундаментальні узагальнюючі праці, видані протягом останніх 20 років. У багатьох з них розглядаються різні аспекти досліджуваної проблеми. Так, питання, пов'язані з крахом економічної політики окупантів на Україні, відображені в шеститомній «Історії Великої Отечественной війни Советского Союза 1941—1945 гг.» та виданій на її основі короткій «Історії Великой Отечественной войны Советского Союза», у першій книзі п'ятого тому «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу», 10-му томі «Історії СССР», а також у багатотомній «Історії второй мировой войны 1939—1945»¹⁶.

Зокрема, в цих дослідженнях значна увага приділена агресивним політико-економічним планам фашистської Німеччини щодо СРСР, проаналізовано стан радянської економіки напередодні війни, показано титанічні зусилля партії і народу, спрямовані на швидке переведення економіки на воєнні рейки. Багатий фактичний матеріал, наведений у виданнях, переконливо свідчить як про величезний розмах саботажу радянськими людьми, в тому числі й на Україні, заходів окупаційних властей, так і про його ефективність.

Гігантську організацьку роботу КП(б)У в роки Великої Вітчизняної війни, вклад українського народу в загальну справу боротьби з ворогом всебічно висвітлено у тритомнику «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», який виїшов українською та російською мовами¹⁷. В ньому наведено також дані про плани гітлерівців перетворити Україну в аграрно-сировинний придаток третього рейху, показано варварські засоби, до яких вдавалися загарбники, щоб здійснити свої злочинні наміри. Цілком зрозуміло, що в цій першій узагальнюючій праці, в якій висвітлюються всі сторони життя і діяльності трудящих республіки в роки війни, питання зриву економічних заходів ворога не могли бути розглянуті в деталях. Внаслідок цього наведені в тритомнику окремі підсумкові дані й положення не дають повного уявлення про ефективність опору радянських людей іспробам окупантів використати промисловість, сировинні та людські ресурси загарбаних ними територій.

Важливий матеріал про боротьбу трудящих України за зрив воєнно-економічних, політичних та ідеологічних планів ворога міститься також у другому томі «Історії

¹⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 114—151; т. 2, К., 1971, стор. 63—69; т. 4, К., 1974, стор. 252—253; т. 5, К., 1976, стор. 120—121, 274—276.

¹⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—6, М., 1960—1965; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945 гг. Краткая история, М., 1965 (издание второе, исправленное и дополненное, М., 1970); История Коммунистической партии Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, К., 1974; История СССР, т. 10, М., 1973; История второй мировой войны 1939—1945, т. 1—6, М., 1974—1976.

¹⁷ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3, К., 1967—1969; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 1—3, К., 1975.

Української РСР», «Історії робітничого класу Української РСР» (том 2), багатотомний «Історії міст і сіл Української РСР», «Нарисах історії Комуністичної партії України»¹⁸.

Безпосередньо боротьбу радянських людей проти здійснення загарбниками своїх економічних планів уперше в радянській історіографії розглянуто в книзі М. М. Загорулька і А. Ф. Юденкова¹⁹, яка вийшла двома виданнями. Особливий інтерес становить друге — перероблене і доповнене²⁰. У ньому розкрито майже всі аспекти теми. Використання авторами матеріалів 27 вітчизняних і 4 зарубіжних архівів та великої кількості опублікованої літератури дозволило їм по-новому висвітлити деякі події та факти, показати залежність гітлерівських планів завоювання світу від того, наскільки успішно могла фашистська Німеччина поповнювати «свої збіднені у ході війни ресурси хліба, нафти, металу, робочої сили за рахунок Радянського Союзу»²¹. Однак у зв'язку з тим, що досліджувана проблема розкривається в праці стосовно всіх окупованих районів СРСР, автори не завжди мали можливість глибоко проаналізувати окремі її деталі, безпосередньо пов'язані з Україною. Крім того, з поля зору дослідників випав такий важливий момент, як наявність другої промислової бази на сході країни, завдяки чому було здійснено евакуацію і забезпечено швидке введення в дію сотень підприємств, що опинилися у прифронтовій смузі. Пряме відношення до зриву економічних розрахунків ворога мала й швидка відбудова у ході війни ряду підприємств України. На жаль, і цей аспект не знайшов відображення у книзі «Крах плану «Ольденбург».

У багатьох дослідженнях, що з'явилися в останні двадцять років, звернута увага на причини зростання воєнно-економічної могутності гітлерівської Німеччини напередодні другої світової війни, зокрема розкрита зловісна роль у цьому німецьких монополій та правлячих кіл західних країн²².

Діяльну участь у розробці та здійсненні всіх аспектів плану «Барбаросса», в тому числі й економічних, як свідчать численні факти та документи, брало вище воєнне керівництво нацистської Німеччини. Проте відразу після закінчення війни на Заході стали з'являтися праці, автори яких, у переважній більшості колишні гітлерівські генерали, намагалися реабілітувати вермахт. Велике значення для викриття цих та подібних фальсифікацій мають дослідження В. Т. Фоміна, П. А. Жилина, Л. О. Безименського, Г. Ф. Заставенка, Ф. М. Телегіна, Р. Брюля, В. І. Дашнчева, Д. М. Проєктора²³. В них на основі різних історичних документів, зокрема виступів ватажків третього рейху, їхніх щоденників, свідчень військових злочинців на Нюрнберзькому процесі відтворено досить повну картину збігу класових інтересів великої монополістичної буржуазії, пихатого прусського юнкерства, фашизму і милітаризму, які, створивши в гітлерівській Німеччині блок найреакційніших сил, шляхом насильств і розбою намагалися досягти світового панування.

¹⁸ Історія Української РСР, т. 2, К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 2, К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР, К., 1967—1974; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971.

¹⁹ М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР, М., 1970.

²⁰ М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. Крах плана «Ольденбург».

²¹ М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. Крах плана «Ольденбург», стор. 5.

²² В. В. Размеров. Экономическая подготовка гитлеровской агрессии, М., 1958; И. М. Файнгер. Очерки развития германского монополистического капитала, М., 1958; А. М. Шлепаков. Украина в планах международной реакции напередодні другої світової війни, К., 1959; А. Ерусалимский. Германский империализм: история и современность, М., 1964; А. И. Полтарак. Нюрнбергский эпизод, М., 1965; А. Полтарак, Е. Зайцев. Рурские господа и вашингтонские судьи, Л., 1968; Г. Л. Розанов. Замыслы и финал, М., 1970; И. Д. Овсяный. Тайна, в которой война рождалась, М., 1975; та ін.

²³ В. Т. Фомин. Из истории подготовки немецко-фашистской агрессии против СССР. О роли германского генералитета в подготовке фашистской агрессии.— Ученые записки Академии общественных наук при ЦК КПСС, кафедра новой истории, вып. 42, М., 1958; П. А. Жилин. Как фашистская Германия готовила нападение на Советский Союз, М., 1965; Л. А. Безыменский. Гитлеровские генералы — с Гитлером и без него, М., 1961; його ж. Особая папка «Барбаросса», М., 1972; Г. Ф. Заставенко. Агрессивные планы германского империализма в отношении СССР (1939—1941 гг.).— Германский империализм и вторая мировая война. Материалы научной конференции историков СССР и ГДР в Берлине, М., 1961; Ф. Н. Телегин. Военно-экономическая подготовка гитлеровской Германии к войне против СССР.— «Новая и новейшая история», 1961, № 3; його ж. Из истории подготовки фашистской агрессии против СССР, М., 1961; його ж. Военно-экономическая подготовка Германии к войне против СССР, М., 1966; В. И. Дашнчев. Банкротство стратегии германского фашизма, т. 2, М., 1973; Д. М. Проєктор. Агрессия и катастрофа, М., 1972.

Дані про наміри гітлерівців використати промисловість та сировинні ресурси України містяться в працях К. К. Дубини, В. С. Ковалю, М. В. Ковалю, М. Ф. Хорошайлова, В. Машотаса²⁴. При цьому вчені не лише висвітлюють окупаційну політику загартників, але й ґрунтовно критикують положення багатьох буржуазних авторів, які твердять, що за умови більш гнучкого проведення гітлерівцями окупаційної політики вони, мовляв, змогли б уникнути партизанської боротьби. Радянські дослідники переконливо доводять, що фашистський «новий порядок», який тримався лише на репресіях і насильстві, не міг бути інакшим, ніж він був; що крах окупаційного режиму на Україні — це не наслідок помилок самих окупантів, а насамперед результат величезних переваг соціалістичного ладу, викуваної Комуністичною партією монолітної єдності радянського суспільства, могутнього воєнно-економічного потенціалу Країни Рад, закладеного під керівництвом ВКП(б) в роки довоєнних п'ятирічок.

Значно повніше і на ширшій документальній основі висвітлювалася в цей період антинародна діяльність українських буржуазних націоналістів як прислужників фашистських окупантів у реалізації їх грабіжницьких планів²⁵.

Незважаючи на наявність значної кількості публікацій, у яких показано гітлерівську систему тотального грабунку в дії, політико-економічні цілі і методи окупаційного режиму на Україні ще не знайшли достатнього висвітлення. Аналіз опублікованих досліджень дає підставу зробити висновок про необхідність дальшої ґрунтовної розробки питань, що торкаються нерозривних зв'язків воєнних та політичних розрахунків гітлерівців з їх планами економічного пограбування України і використання величезних промислово-сировинних ресурсів республіки для переможного закінчення війни. Варто було б дещо більше уваги приділити й висвітленню нерозв'язних внутрішніх суперечностей окупаційної політики загартників, зокрема, у розв'язанні завдань політичного та економічного характеру.

Значна кількість праць, опублікованих з середини 50-х до середини 70-х років, присвячена перебезуванню у східні райони країни близько 550 підприємств Української РСР. Автори показують керівну роль Комуністичної партії у здійсненні цього важливого заходу, героїчну діяльність робітничого класу, військових підрозділів та всього населення республіки під час демонтажу та евакуації промислового устаткування. Численні факти, пов'язані з перебезуванням українських підприємств, наведені у статтях і фундаментальних монографіях Г. Г. Морьохіної та А. В. Митрофанової²⁶.

Значний матеріал з даного питання міститься в збірниках статей і спогадів «Гвардія тила» (М., 1962), «Эшелоны идут на Восток. Из истории перебезування производственных сил СССР в 1941—1942 гг.» (М., 1966), «Они — участники Великой Отечественной войны» (М., 1966), «Строители — фронту» (М., 1968), «Советский тыл в Великой Отечественной войне» (т. 1, М., 1974; т. 2, М., 1974), де поряд з ученими виступили і безпосередні учасники цих подій.

Ґрунтовна розробка проблеми характерна й для досліджень М. З. Данилюка, М. В. Ковалю, І. І. Кондратюка²⁷. В них на багатому фактичному, здебільшого ново-

²⁴ К. Дубина. В годы тяжелых испытаний. К., 1962; В. С. Коваль. В роки фашистської навали. К., 1963; його ж. Міжнародний імперіалізм і Україна, К., 1966; його ж. Подвиг народний, К., 1970; М. В. Коваль. Історія пам'ятає, К., 1965; його ж. Все — для перемоги. К., 1970; Н. Хорошайлов. Факти обличають злодеяння фашистських окупантів в Донбасі. — «Донбас», 1966, № 5; В. Машотас. Грабіжницька економічна політика гітлерівських окупантів у Галичині. — «УІЖ», 1970, № 2; та ін.

²⁵ В. Засанський, І. Петрів. За чужим возом. (Про підступну діяльність і запропанство українських буржуазних націоналістів), К., 1967; В. Іваненко. На задвірках історії. (Про антинародну, антирадянську діяльність закордонних організацій українських буржуазних націоналістів), К., 1969; Л. Грицьків, С. Герасименко. Вирок виносить народ. (Про антинародну діяльність націоналістичних банд та оупівського підпілля в Західних областях України), К., 1970; К. Є. Дмитрук. Безбатченки. Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР, Львів, 1974; В. О. Замлинський. Шлях чорної зради, Львів, 1969; його ж. Тавровані презирством народу, К., 1974.

²⁶ Г. Г. Морехина. Из истории перестройки промышленности Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941—1942 гг.). — «Вопросы истории», 1958, № 12; її ж. Рабочий класс — фронту, М., 1962; її ж. Великая битва за металл, М., 1974; А. В. Митрофанова. Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны, М., 1960; її ж. Эвакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны (1941—1942 гг.). — «История СССР», 1960, № 3; її ж. Рабочий класс СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1971.

²⁷ М. З. Данилюк. Діяльність партійних організацій республіки по евакуації матеріальних засобів промисловості і сільського господарства. — Наукові праці з іс-

му архівному, матеріалі показано, що евакуація, по-перше, позбавила ворога можливості використати матеріальні цінності України, а, по-друге, стала важливим фактором дальшого економічного розвитку східних районів.

Трудовому героїзму робітничого класу, зокрема Донбасу, в 1941—1942 рр. присвячені дослідження Г. Я. Ємченка, О. С. Ткаченка, М. О. Буцька і М. А. Мартишевського²⁸. Автори висвітлюють діяльність трудящих Донбасу в найтяжчий період Великої Вітчизняної війни, розкривають економічне, оборонне та морально-політичне значення евакуації донецьких підприємств.

Як уже зазначалося, успішне перебезування промисловості республіки залежало від чіткої роботи транспорту. Героїчна праця залізничників та водників у цей час відображена в ряді спеціальних досліджень²⁹.

В останнє десятиріччя історики Української РСР приділяли певну увагу трудовому подвигу робітників, колгоспників та інтелігенції республіки в радянському тилу³⁰. Це закономірно, оскільки багато підприємств, вивезених з України, почали давати продукцію вже наприкінці 1941 р., що значно збільшило можливості вугільної, металургійної, хімічної, машинобудівної, текстильної та інших галузей промисловості Уралу, Середньої Азії, Поволжя. Далекого Сходу, перекреслило розрахунки ворога на ослаблення воєнно-економічного потенціалу нашої країни.

Значний вклад в освоєння та індустріальний розвиток східних районів внесла науково-технічна інтелігенція України. Досить повне уявлення про це дають дослідження І. І. Ладивіра і М. В. Ковалів³¹.

Одпак в літературі ще не до кінця розкрито, яку роль відіграла евакуація та введення в дію промислових підприємств республіки у східних районах країни у зриві економічних планів ворога. Крім того, в працях з цієї тематики зустрічаються різні

торії КПРС, вип. 3—4, К., 1965; І. І. Кондратюк. Партійні організації важкої промисловості України на чолі трудового героїзму робітничого класу в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).—Навкові праці з історії КПРС, вип. 23, К., 1968; його ж. Партійні організації на чолі евакуації промисловості України в початковий період Великої Вітчизняної війни (червень—грудень 1941 р.).—Матеріали наукової конференції молодих вчених університету, Одеса, 1968; М. В. Коваль. Все—для перемоги, К., 1970; його ж. У горнилі війни, К., 1972; його ж. Перебезування продуктивних сил УРСР на схід Радянської країни (1941—1942 рр.).—«УІЖ», 1970, № 2.

²⁸ Г. Я. Ємченко. Годы суровых испытаний. Луганск, 1961; О. С. Ткаченко. Евакуація промисловості Донбасу вглиб країни—героїчний подвиг робітничого класу.—Питання історії народів СРСР, вип. 13 Харків, 1972; його ж. Дружба трудящих Донбасу, Уралу й Кузбасу.—«УІЖ», 1972, № 8; Н. А. Буцько, М. А. Мартышевский. Подвиг Донбасса, К., 1975.

²⁹ Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1963; його ж. На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны, 1938—1945. М., 1976; В. Я. Нейгольдберг. Речной транспорт СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1965; М. І. Панчук. Сталені шляхи, К., 1968; В. Т. Луценко. Трудовые и боевые подвиги советских железнодорожников в годы Великой Отечественной войны.—Труды Всесоюзного заочного института инженеров железнодорожного транспорта, вып. 29, М., 1968; його ж. Деятельность КПСС по обеспечению бесперебойной работы железнодорожного транспорта в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1969; Е. І. Цимбал. Комуністи водного транспорту України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.), К., 1971; М. З. Данилюк. М. І. Панчук. На службі фронту і тилу, К., 1974.

³⁰ М. З. Данилюк. Рабочий класс Украины в годы Великой Отечественной войны.—«История СССР», 1965, № 3; його ж. Самовіддана праця працівників промисловості України, евакуйованих в роки Великої Вітчизняної війни в східні райони країни.—Наукові праці з історії КПРС, вип. 20, К., 1968; його ж. Натхнення праця в ім'я перемоги, К., 1970; М. І. Кравчук. Робітничий клас України у зміцненні економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.—«УІЖ», 1965, № 6; його ж. Робітники важкої промисловості Радянської України в 1943—1945 рр.—«УІЖ», 1972, № 7; С. Н. Саженюк, М. І. Кравчук. Внесок робітників України у зміцнення економіки СРСР у роки Великої Вітчизняної війни.—«УІЖ», 1968, № 8; С. Н. Саженюк. Евакуйовані підприємства УРСР на Сході (1941—1942 рр.).—«УІЖ», 1972, № 6; та ін.

³¹ І. І. Ладивір. Діяльність вчених Академії наук УРСР в роки Великої Вітчизняної війни.—«УІЖ», 1968, № 3; його ж. Вклад вчених АН УРСР в зміцнення економіки і розвиток культури братніх республік у роки Великої Вітчизняної війни.—«Вісник АН УРСР», 1970, № 5; його ж. Вклад учених АН УРСР у перемогу над фашистською Німеччиною, К., 1970; М. В. Коваль, І. І. Ладивір. Вчені Радянської України—діючої армії.—«Вісник АН УРСР», 1971, № 6; М. В. Коваль. Все—для перемоги; його ж. У горнилі війни.

дані про кількість вивезених з України підприємств. На наш погляд, глибшого висвітлення потребують діяльність Ради по евакуації, робота місцевих евакуаційних комісій, а також допомога, яку подавали їм наркомати, відомства, військові частини.

Значне розширення джерельної бази сприяло створенню за останні 20 років ряду ґрунтовних досліджень, у яких показано керівну роль Комуністичної партії в організації і розвитку різноманітних форм боротьби радянських людей на окупованій території. До них, зокрема, належать монографія М. І. Супруненка — перша узагальнююча праця з історії України періоду Великої Вітчизняної війни³², а також колективна монографія В. Клокова, І. Кулика, І. Слінька, в якій уперше в радянській історіографії розглянуто питання партизанської боротьби в масштабах всієї республіки³³. Автори цих досліджень торкаються й таких форм народного опору, як саботаж робітниками, колгоспниками та службовцями економічних заходів окупантів, диверсії на підприємствах і залізницях. Проте окремі факти про цю сферу діяльності радянських патріотів бажано було б узагальнити та показати, в яких саме галузях промисловості партизани і підпільники завдали найвідчутнішого удару по розрахунках окупантів.

Поряд з працями, присвяченими всенародній боротьбі у масштабах всієї республіки, публікуються також монографії та статті, де це питання розглядається в межах окремих областей, районів або навіть міст³⁴. Такий підхід дає змогу детальніше розглянути різні аспекти проблеми.

З другої половини 60-х років значно зросла кількість праць, у яких досліджуються різноманітні форми і тактика боротьби партизанів, підпільників, населення окупованих територій України³⁵. Серед них слід виділити монографію В. І. Кучера, в якій уперше в республіці розглянуто питання, пов'язані з утворенням та існуванням партизанських країв і зон на території України в роки Великої Вітчизняної війни, висвітлено їх воєнно-політичне значення, роль у зриві економічних розрахунків ворога.

В останнє десятиріччя опублікована велика кількість спогадів учасників партизанської та підпільної боротьби на Україні. На відміну від книг цього жанру, написаних під час війни та в перші повоєнні роки, їх автори використовують не лише власні враження, а й архівні матеріали, що сприяє значному підвищенню наукового рівня мемуарної літератури. У багатьох спогадах містяться цікаві відомості про зрив партизанами та підпільниками економічних планів окупантів на Україні³⁶. Безперечний інтерес для дослідників цієї проблеми становлять також збірники статей «Советские партизаны» та «Герои подполья»³⁷.

Боротьбу радянських патріотів у тилу ворога, її вплив на зрив економічних розрахунків загарбників розглянуто в працях П. С. Дишлевого³⁸, зокрема, в його дисертації³⁹. Однак занадто категоричний висновок автора про те, що ворог не зміг зміц-

³² Н. І. Супруненко. Україна в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1956.

³³ В. Клоков, І. Кулик, І. Слінько. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957.

³⁴ А. Д. Холоденко. Из истории борьбы трудящихся Донбасса против немецко-фашистских захватчиков.—«Вопросы истории», 1956, № 12; И. Я. Омельяненко. Коммунисты Донбасса в Великой Отечественной войне, Сталино, 1959; Л. Е. Кизя. Народні месники. З історії партизанського руху на Ровенщині, Львів, 1960; К. Дубина. Назв. праця; В. Замлинський. Караюча земля, Львів, 1965; П. І. Денисенко. Героїчні подвиги підпільників Павлограда.—«УІЖ», 1968, № 3; Н. Л. Гулько. Коммунистическое подполье Киева в годы Великой Отечественной войны, К., 1974.

³⁵ М. Д. Ющенко. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962; Л. Дем'янчук. Зброєю слова, К., 1966; М. В. Коваль. Основні риси бойових дій партизанів України (1941—1944 рр.).—«УІЖ», 1969, № 7; А. Ф. Юденков. Политическая работа партии среди населения оккупированной советской территории (1941—1945 гг.), М., 1971; В. І. Кучер. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1974.

³⁶ О. М. Сабуров. За лінією фронту, К., 1969; О. Федоров. Підпільний обком діє, К., 1971; С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат. (Бойовий шлях партизанського з'єднання в німецькому тилу), К., 1975; П. П. Вершигора. Люди з чистою совістю, К., 1975; Т. А. Строкач. Наш позивний — свобода, К., 1975.

³⁷ Советские партизаны. Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1961; Герои подполья, вип. 1, М., 1965; вип. 2, М., 1968.

³⁸ П. С. Дишлевый. Роль партизанского руху в зриві німецько-фашистської окупаційної економічної політики на Україні (1941—1944 рр.).—«УІЖ», 1968, № 3; його ж. Боротьба трудящих промислових центрів України за зрив фашистської окупаційної політики (1941—1944 рр.).—«Архіви України», 1974, № 1.

³⁹ П. С. Дышлевой. Борьба украинского народа против ограбления и эксплуатации Украины немецко-фашистскими захватчиками (1941—1944 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, К., 1968.

нити свій військово-економічний потенціал за рахунок тимчасово окупованої території України, був свого часу підданий справедливій критиці⁴⁰. Наведені самим же дослідником факти свідчать, що пограбування загарбаних гітлерівцями районів дещо посилювало економіку ворога. Отже, мова може йти тільки про те, що фашисти здійснили свої плани лише частково, головним чином, за рахунок пограбування сільськогосподарської сировини.

Боротьбу комуністичного підпілля, трудящих промислових і степових районів України, особливо півдня республіки, проти військово-економічної політики загарбників плідно досліджує В. М. Нем'ятий⁴¹. Його праці викривають фальсифікації буржуазних авторів, які твердять, нібито райони, де боротьба партизанів і підпільників набула найширшого розмаху, були найменш важливими з економічної точки зору, тимчасом як у південних, промислових областях України дії радянських патріотів були неефективні.

Вдалу спробу узагальнити боротьбу комуністичного підпілля республіки проти фашистських загарбників зроблено в книзі «Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны» (К., 1976), виданій Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом ІМЛ при ЦК КПРС. У спеціальному розділі «Комуністи на чолі боротьби за зрив економічних планів фашистських окупантів» показано керівну роль партії в організації і розгортанні всенародної боротьби населення окупованих територій республіки проти військово-економічної політики загарбників, специфіку діяльності комуністичного підпілля в різних районах України, гнучкість і ефективність його тактики.

Серед праць, що вийшли останнім часом, привертає увагу книга «Война в тылу врага»⁴². Глибокі теоретичні висновки, поряд з цікавим фактичним матеріалом, дають підставу вважати її одним з найґрунтовніших досліджень про боротьбу радянських патріотів у містах та населених пунктах важливих промислових районів нашої країни, у тому числі й на Україні.

Новим кроком у розробці основних аспектів діяльності Комуністичної партії в роки Великої Вітчизняної війни стала науково-теоретична конференція, присвячена 30-річчю визволення України від фашистських загарбників. Матеріали конференції, опубліковані у спеціальному збірнику⁴³, свідчать, що боротьба трудящих республіки під керівництвом Комуністичної партії за зрив економічних планів ворога, як важливий фактор розгрому гітлерівської Німеччини, продовжує привертати увагу дослідників. Цьому питанню, зокрема, присвячена доповідь В. М. Нем'ятого «Комуністична партія — організатор визволення Радянської України від фашистських загарбників». Окремі цікаві факти з цієї теми містяться і в ряді інших доповідей.

Підбиваючи підсумки сказаного, слід зазначити, що, незважаючи на певні досягнення у висвітленні проблеми краху економічної політики загарбників на Україні, вона ще далеко не вичерпана, і робота над нею, безумовно, триватиме, що дасть змогу мільйонам людей в усьому світі глибше усвідомити закономірність перемоги Радянського Союзу над ударними силами імперіалізму в роки Великої Вітчизняної війни.

Л. В. Кондратенко (Київ)

⁴⁰ Див.: М. М. Загорулько, А. Ф. Юденков. Крах плана «Ольденбург», стор. 18.

⁴¹ В. Н. Нем'ятий. Дела бессмертные. (Из истории борьбы трудящихся Николаевской области против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны. (1941—1945 гг.), Одесса, 1967; його ж. Посилення партійного керівництва народною боротьбою на Україні (літо — осінь 1942 р.). — «УІЖ», 1972, № 10; його ж. Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.), Одеса, 1973; його ж. Партійне підпілля на чолі боротьби трудящих за зрив планів фашистських окупантів по використанню промисловості України. — «УІЖ», 1975, № 4; та ін.

⁴² Война в тылу врага, вып. 1, М., 1971.

⁴³ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, К., 1975.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

І. П. Кожукало.

КОМПАРТИЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД БУДІВНИЦТВА РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ,

видавниче об'єднання «Вища школа».
Видавництво при Київському державному
університеті, К., 1976, 208 с.

XXV з'їзд КПРС відзначив, що одним з найважливіших напрямів розвитку наукових досліджень у галузі суспільних наук є робота по науковому узагальненню і висвітленню всесвітньо-історичного досвіду Комуністичної партії Радянського Союзу¹.

Актуальність проблеми, її практична значимість викликає у істориків республіки підвищений інтерес до її дослідження. Серед праць, присвячених цьому питанню, помітне місце посідає рецензована монографія І. П. Кожукала, в якій узагальнюється досвід діяльності одного з бойових загонів КПРС — Компартії України за 1951—1958 рр.

В цьому дослідженні вперше в українській радянській історіографії всебічно, в комплексі висвітлюється діяльність Комуністичної партії України у 50-і роки на одному з важливих етапів у зміцненні і розвитку соціалістичного суспільства, у створенні розвинутого соціалізму. Слід відзначити, що автор успішно справився з цим завданням.

Методологічну і теоретичну основу монографії становлять праці класиків марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії. При оцінці подій і явищ досліджуваного періоду І. П. Кожукало керувався рішеннями з'їздів партії і постановами Пленумів ЦК КПРС, матеріалами, виданими до 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення Союзу РСР, положеннями і висновками праць Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва. В монографії повною мірою використані документи і матеріали Комуністичної партії України. В науковий обіг введено значний архівний матеріал. Автором вра-

ховані також досягнення історико-партійної науки з питань, що досліджуються, праці своїх попередників. Правда, їх слід було б глибше проаналізувати і в ряді місць давати посилання на вже опубліковані дані, а не на архівні джерела.

У книзі розкрито діяльність ЦК КПРС, показано значення його рішень для роботи республіканської партійної організації. Автор по суті вперше в історико-партійній літературі висвітлив питання про участь Української РСР у зовнішньополітичній діяльності Радянського Союзу в п'ятидесятих роках. У монографії наведені дані про участь Української РСР у зміцненні політичної, економічної і культурної співдружності з країнами, що стали на шлях соціалізму, про міжнародні культурні зв'язки республіки.

Велике місце в дослідженні відведено організаційній та ідеологічній роботі партійних організацій України. Глибоко аналізуються питання по вдосконаленню стилю і методів партійного і державного керівництва на основі рішень XIX і XX з'їздів КПРС і Пленумів ЦК. У книзі на конкретних прикладах показано, як втілювалися в життя вироблені В. І. Леніним і перевірені на практиці такі норми партійного життя і принципи керівництва, як демократичний централізм, колективність, критика і самокритика. Узагальнено досвід партійного керівництва Радами, профспілками, комсомолом. Проте практична діяльність масових радянських і громадських організацій не знайшла достатнього висвітлення в рецензованій праці.

Архівний матеріал, в переважній більшості вперше введений у науковий обіг, дав можливість авторові детально проаналізувати процес зростання і зміцнення первинних партійних організацій. В монографії наведені узагальнюючі дані по зростанню партійних організацій в цілому на Україні, розстановці комуністів в усіх галузях народного господарства і культури, удосконаленню структури партійних організацій республіки. На кінець 1958 р. у Комуністичній партії України нараховувалося 1 159 207 комуністів. У промисловості працювали 258 602 члени і кандидати у члени КПРС, на транспорті — 89 167, будівництві — 38 464, в сільсько-

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 240.

му господарстві — 245 000 комуністів. Наведені цифри свідчать про те, що основні сили комуністів діяли на вирішальних, провідних ділянках промислового і сільськогосподарського виробництва (стор. 56—57). Автор робить слушний висновок про те, що «зміцнення первинних парторганізацій, підвищення їх значення у виробничому і суспільно-політичному житті свідчило про зростання керівної ролі партії у житті суспільства, було загальною закономірністю розвитку Радянської держави» (стор. 61).

У книзі висвітлено питання добору і підготовки керівних партійних, радянських і господарських кадрів. Особливо детально цю роботу показано щодо керівних працівників, зв'язаних із сільським господарством. Однак автор не розкрив форми діяльності партійних організацій по вихованню і підвищенню кваліфікації керівних кадрів. У монографії ці форми лише перелічуються (стор. 74).

Значну увагу автор приділив аналізу ідеологічної діяльності Комуністичної партії України, зокрема, партійної освіти, лекційної пропаганди, політичної агітації. Одним з важливих її напрямів було виховання комуністів, всіх трудящих в дусі дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, викриття ідеології і політики українського буржуазного націоналізму. Однією з умов, що сприяла глибокому оволодінню марксистсько-ленінським вченням, стало розширення видань творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. За 1952—1958 рр. у республіці було видано близько 1 млн. 100 тис. примірників творів К. Маркса і Ф. Енгельса та праць В. І. Леніна тиражем 7 млн. 736 тис. прим. (стор. 76).

Грунтовно досліджено питання партійного керівництва економікою республіки. Керуючись ленінськими настановами, І. П. Кожукало показав необхідність прискорення науково-технічного прогресу в промисловості та його основні напрями в той період.

Автор висвітлив партійне керівництво соціалістичним змаганням у промисловості і сільському господарстві, яке у 50-і роки розширилося і збагатилося новими, більш дієвими формами. Окремі рекорди поступалися місцем колективним досягненням виробничих бригад, діляниць, підприємств. У досліджуваній період зародився рух за

комуністичне ставлення до праці, що й знайшло відображення у монографії І. П. Кожукала.

Із знанням справи розглянуті питання організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів, розвитку ініціативи і творчої активності колгоспного селянства, розкрито роль шефської допомоги робітничого класу сільським трудівникам. На конкретних прикладах автор показав багатогранну діяльність партійних організацій, самовіддану працю трудящих республіки. Саме у єдиному народногосподарському комплексі країни, у тісному зв'язку з економікою братніх республік, на основі всебічного співробітництва і взаємодопомоги всіх радянських народів значного розвитку набуло народне господарство Української РСР — складової частини економіки Союзу РСР.

У діалектичному зв'язку з розвитком економіки автор розглядає й соціальні питання. На великому документальному матеріалі показані прогресивні зрушення в соціальному складі радянського суспільства, що відбулися в період будівництва розвинутого соціалізму. Ще більше зростає провідна роль робітничого класу, значні кількісні та якісні зміни сталися всередині колгоспного селянства і працівників радгоспів.

З розгортанням науково-технічної революції, в процесі зміцнення творчої співдружності працівників розумової і фізичної праці зростає роль інженерно-технічної інтелігенції.

З матеріалів монографії видно велику роботу партії по підвищенню матеріального добробуту і культурного рівня трудящих на основі зростання продуктивних сил країни.

Позитивною рисою рецензованої праці є й те, що в ній названо багатьох безпосередніх будівників соціалізму — партійних і державних працівників, керівників колгоспів, радгоспів, промислових підприємств, діячів науки і культури. Ще краще було б не лише згадати їх, а конкретизувати діяльність деякого з них.

В цілому монографія І. П. Кожукала, підготовлена на високому ідейно-теоретичному і науковому рівні, є вагомим вкладом у дослідження проблеми боротьби партії за створення розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР.

М. М. Матвійчук (Київ)

БЕССМЕРТНЫЙ ПОДВИГ ПАРТИИ И НАРОДА,

издательское объединение «Вища школа».

Издательство
при Киевском государственном
университете,
К., 1976, 236 с.

Минуло 30 років з того часу, як відлучили останні постріли на фронтах Великої Вітчизняної війни. Проте вивчення її досвіду, підсумків і уроків продовжує привертати увагу не лише радянських учених, а й вчених зарубіжних країн.

Свідченням величезного інтересу за рубежом до епохальної історичної події була, зокрема, конференція, присвячена 30-річчю Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, участь у роботі конференції вчених братніх соціалістичних країн — Народної Республіки Болгарії, Угорської Народної Республіки, Німецької Демократичної Республіки, Польської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки.

У рецензованому збірнику узагальнено стан сучасних історичних досліджень з проблематики періоду Великої Вітчизняної війни. Вміщені у збірнику статті розширюють наші знання з цілого ряду маловивчених питань. В них, зокрема, розповідається про діяльність Комуністичної партії щодо згуртування фронту і тилу, армії і народу Радянської країни, соціалістичний суспільний і державний лад як основу перемоги радянського народу, морально-політичну єдність радянського суспільства, про джерела перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні тощо.

Аналізуючи події 1941—1945 рр., автори рецензованого збірника справедливо підкреслюють, що основну програму дій Комуністичної партії і Радянського уряду по перетворенню країни в єдиний бойовий табір визначила директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників (стор. 10). На початку війни, зазначається в збірнику, коли радянські війська під натиском переважаючих сил противника змушені були відступати, робітничий клас, колгоспне селянство, інтелігенція нашої країни показували приклади мужності, стійкості, самовідданості і героїзму на полях битв і на трудовому фронті. Саме завдяки морально-політичній єдності радянського суспільства, патріотизму нашого багатонаціонального народу, вже наприкінці 1942 р. країна мала добре налагоджене воєнне господарство, а в 1943 р. Радянський Союз перевершив фашистську Німеччину по виробництву військової техніки. «Моральний потенціал Радянської держави означав вищу ступінь духовної готовності радянського народу, його армії перенести надзвичайно важкі випробування війни і не втратити волі до боротьби і

перемоги над ворогом» (стор. 45). Саме на радянсько-німецькому фронті, де вирішувалася доля всієї світової війни, було розгромлено і знищено 507 гітлерівських дивізій та не менше 100 дивізій сателітів Німеччини (стор. 227).

Про роль комуністичної партії у вихованні трудящих мас у дусі радянського патріотизму, в справі мобілізації їх на бойові і трудові подвиги докладно розповідається в статтях професорів О. М. Вербила та М. І. Кравчука. Доц. А. Ф. Мінгазутдинов висвітлює історіографію ідеологічної діяльності Комуністичної партії на фронті в роки війни. Про вклад учених Київського університету у наукову розробку історії Великої Вітчизняної війни йдеться в статті проф. П. М. Шморгуна. Інші матеріали збірника розповідають на конкретних матеріалах про окремі важливі історичні події, напрями багатогранної діяльності нашої партії в роки війни. Багато нового тут ми дізнаємося із останніх досліджень героїчної оборони Одеси, про внутріпартійне життя підпільних парторганізацій на тимчасово окупованій радянській території, про боротьбу КПРС за відбудову сільського господарства у визволених районах Української РСР, про шефську роботу партійних організацій вузів України в 1943—1945 рр. та про діяльність ленінського комсомолу по інтернаціональному і патріотичному вихованню радянської молоді тилу.

Важливе місце у збірнику займають матеріали, присвячені показу виконання КПРС свого інтернаціонального обов'язку перед трудящими зарубіжних країн, які тимчасово були окуповані фашистською Німеччиною. Одним із напрямів інтернаціональної діяльності ленінської партії була, як зазначає у своїй статті доц., полковник І. Ф. Новиков, організація всебічної допомоги зарубіжним патріотам по створенню іноземних військових формувань на території СРСР і їх участь в боротьбі проти фашистських армій. У статті д. і. н. П. М. Калениченка наводяться цікаві факти взаємодії Радянських Збройних Сил з цивільним польським населенням у ході визволення Польщі (липень 1944 — травень 1945 рр.). Бойовий дружб чехів, словаків і радянських воїнів-визволителів присвячене дослідження наукового співробітника університету м. Брно (ЧССР) Ф. Майнуша. «Криваві жертви радянського народу в ім'я нашого визволення, знищення фашизму, кров, яку пролипи наші патріоти, — підкреслює автор, — все це міцно спаяло братерські відносини між Чехословаччиною і Радянським Союзом» (стор. 166). Про визвольну місію Радянського Союзу і його Збройних Сил у Чехословаччині в 1944—1945 рр. йдеться також у статті проф. А. Ф. Кізченка і ст. викладача КДУ Н. І. Фірсова. Визволенню Радянським Союзом німецького народу від ярма фашизму присвячена стаття проф. Г. А. Деборіна (Московський університет).

Як відзначається у постанові ЦК КПРС

«Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941 — 1945 років», перемога над фашизмом стала всесвітньо-історичною подією, глибоко вплинула на весь хід світового розвитку. Міжнародному значенню перемоги СРСР присвячені у рецензованому збірнику статті професорів Г. М. Цветкова, М. А. Акопова, К. О. Дзеджулі, доцентів В. І. Селецького, Г. М. Кривошеї. Історики підкреслюють велику визвольну місію Радянських Збройних Сил, які розгромивши фашистську Німеччину і милитаристську Японію, врятували від фашистського поневолення народи багатьох країн світу. «Перемога народно-демократичних революцій в країнах Європи, Азії, Америки і виникнення соціалістичної системи, — вказується у збірнику, — є після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції найбільш великою подією світової історії» (стор. 148).

Великий інтерес викликають матеріали збірника, в яких розвінчуються спроби буржуазних фальсифікаторів применшити історичне значення перемоги Радянського Союзу над силами фашизму. Цим питанням присвячена стаття Героя Радянського Союзу, проф. В. І. Клокова і стажиста Т. С. Першиної (Інститут історії АН УРСР) «Неспроможність буржуазних концепцій всесвітньо-історичного подвигу радянського народу» та стаття проф. КДУ М. О. Буцька і мол. наук. співробітника Л. В. Кондратенко (Інститут історії АН УРСР) «Проти буржуазних фальсифікацій щодо використання гітлерівськими окупантами промислово-сировинного потенціалу України (1941—1944 рр.)».

Збірник матеріалів міжвузівської конференції істориків не позбавлений й окре-

мих недоліків. Деякі питання історії Великої Вітчизняної війни висвітлені в ньому не досить повно. Так, цілком вірно підкреслюючи величезну роботу, що проводили радянські люди під керівництвом Комуністичної партії по перебазуванню продуктивних сил Радянської країни в глибокий тил (стор. 15, 24), автори ряду статей в той же час обмежилися лише згадкою про титанічні зусилля робітничого класу СРСР по відновленню евакуйованих підприємств. Фрагментарно розкрито питання, зв'язані з розгортанням партизанського руху на тимчасово окупованій гітлерівськими загарбниками радянській території (стор. 107—108, 228—229). Не знайшла тут також належного відображення героїчна оборона міст-героїв Києва та Севастополя.

Авторам варто було б більш рельєфно показати діяльність партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій РРФСР, Казахстану, республік Середньої Азії, Закавказзя, Прибалтики по підготовці бойових резервів і формуванню військових частин і з'єднань. Лише протягом перших 10 місяців війни в Радянські Збройні Сили влилося понад 500 тис. казахів, таджиків та представників інших національностей¹.

У збірнику зустрічаються повторення одних і тих же фактів (стор. 129, 161, 174), редакційні огріхи. Проте в цілому він, безумовно, заслуговує позитивної оцінки і стане в пригоді багатьом науковим працівникам, викладачам, широкому партійному активу.

В. О. Нерод (Київ)

¹ Краткая история СССР. В 2-х частях, ч. II, М., 1972, стор. 323.

*В. О. Замлинський.
З ВІРОЮ У ПЕРЕМОГУ.
КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ
НА ЧОЛІ ПАРТИЗАНСЬКОЇ БОРОТБИ
ПРОТИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ
ЗАГАРБНИКІВ
У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ.
1941—1944,
вид-во «Вища школа», К., 1976, 199 с.*

Щороку радянська історіографія поповнюється рядом праць, присвячених важливим проблемам Великої Вітчизняної війни, зокрема боротьбі радянських людей на тимчасово окупованій ворогом території СРСР. Зростає їх науковий рівень, збагачується зміст, розширюється проблематика.

Постійне звернення істориків до питань Великої Вітчизняної війни зумовлюється

як всезростаючою величиною нашої перемоги над ударними силами світової імперіалістичної реакції, так і необхідністю використання матеріалів про героїчний подвиг радянських людей для комуністичного виховання молодого покоління. Цьому сприяють і завдання, які поставила партія перед радянською історичною наукою щодо вивчення і пропаганди джерел про закономірність перемоги радянського народу над темними силами реакції, а також викриття вигадок буржуазних фальсифікаторів. І рецензована праця В. О. Замлинського «З вірою у перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941—1944» відповідає цим вимогам партії.

Насамперед привертає увагу проблематика книги, в якій ґрунтовно розкрита величезна політична і організаторська робота

Комуністичної партії щодо мобілізації трудящих західних областей України на відсіч агресору і розвитку там всенародної партизанської війни проти фашистських окупантів та їх буржуазно-націоналістичних прислужників.

Хоча до виходу книги В. О. Замлинського ця проблема вже частково висвітлювалася в радянській історіографії і перш за все автором монографії в його попередніх працях¹, однак у них недостатньо мірою показано специфіку умов боротьби трудящих західних областей України, де лише за недовгих два роки перед війною була встановлена Радянська влада. Щоправда, за цей час під керівництвом Комуністичної партії при братній допомозі всіх народів СРСР було досягнуто значних успіхів в економічному і культурному розвитку краю, але багато чого здійснити не вдалося.

На конкретних фактах автор показує, наприклад, як ускладнила розвиток партизанської боротьби та обставина, що напередодні війни не до кінця було викрито і знешкоджено антирадянське націоналістичне підпілля, яке під час окупації підняло голову і спільно з гітлерівцями та оунівськими головорізами чинило тут жахливі злочини проти українського народу. Діяли там і різні організації польської реакції.

Автор переконливо довів, і в цьому його безперечна заслуга, що, незважаючи на жахливий терор та ідеологічні диверсії фашистів і українських буржуазних націоналістів, західноукраїнські трудящі залишилися патріотами Радянської Вітчизни, готовими до останнього подиху захищати завоювання соціалізму. Це ще раз підтверджує геніальний висновок В. І. Леніна про те, що «ніколи не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчули і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»².

Вперше в радянській історіографії В. О. Замлинський докладно розкрив фактори, які сприяли усвідомленню західноукраїнськими трудящими необхідності захисту соціалістичної Вітчизни. Це — і перші соціалістичні перетворення, здійснені в краї напередодні Великої Вітчизняної війни, і величезна ідейно-виховна робота Комуністичної партії, і братня допомога, яку подавали трудящим західних областей України всі народи Радянського Союзу.

Важливо, що в монографії висвітлюються саме ті питання, які найбільш суттєво розкривають суть досліджуваної автором проблеми і несуть у собі нову історично-

вагому інформацію. Так, у першому розділі детально показані діяльність Комуністичної партії в справі залучення трудящих до соціалістичних перетворень, її ідейно-виховна і масово-оборонна робота (тут автор, до речі, вперше наводить постанову Політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1940 р. «Про масово-оборонну роботу в західних областях УРСР»), участь західноукраїнського населення у зміцненні кордонів Радянської Вітчизни, у боротьбі з націоналістичними диверсантами. Як правильно зауважує дослідник, у трудящих західних областей УРСР поступово сформувалися риси людини соціалістичного суспільства — полум'яного патріота Радянської Батьківщини, переканого борця за справу комунізму, риси, які з особливою силою виявилися в роки Великої Вітчизняної війни (стор. 29).

На новому, здебільшого архівному, матеріалі автор розкрив процес розгортання партизанської боротьби в західних областях України у 1941—1942 рр., а також висвітлив військово-організаторську діяльність їх обкомів партії у перші дні війни та допомогу їм з боку ЦК КП(б)У у цей надзвичайно складний час.

На жаль, деякі дослідники помилково твердили, нібито зазначені обкоми партії не змогли виконати ніякої роботи. Дійсно, їм довелося діяти у надзвичайно важких умовах, однак, як показано в монографії, партія доклала всіх зусиль, щоб зробити все можливе. Зокрема, здійснювалися мобілізаційні заходи, на Схід відправлялися ешелони з народним добром і людьми, проводилася велика підготовча робота для боротьби в тилу німецько-фашистських загартників. Так, під керівництвом ЦК КП(б)У в Києві формували і готували для перекидання в західні області України спеціальні групи комуністів і радянських активістів, які мали організовувати там партизанські загони. Тільки до кінця 1941 р. ЦК Компартії України направив туди близько 1500 комуністів, які раніше працювали в західних областях або були вихідцями звідти.

Чимало комуністів і радянських патріотів загинуло в нерівних боях з ворогом, проте значна частина посланців партії, подолавши всі перешкоди, вийшла у райони призначення і розпочала підпільну роботу. В розділі вперше докладно висвітлена діяльність підпільно-партизанської організації «Народна гвардія», участь у її створенні ППР (Польської Партії Робітників).

Автор показує важливе значення революційного досвіду членів Комуністичної партії Польщі і Західної України, зокрема їх вміння працювати в нелегальних умовах, для створення комуністичного підпілля. Вже на кінець 1942 р., за його підрахунками, в західних областях України діяло майже 150 груп і партизанських загонів, в яких налічувалося близько 4000 чол.

У книзі розкрито суть заходів ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У щодо активізації боротьби народних месників, велику роль

¹ В. О. Замлинський. Караюча земля. Львів, 1935; його ж. Шлях чорної зради, Львів, 1969; його ж. Тавровані презирством народу, К., 1974.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 304.

нелегального ЦК КП(б)У, Центрального штабу партизанського руху (ЦШПР) та Українського штабу партизанського руху (УШПР), Ровенського і Волинського підпільних обкомів партії в організаційному і політичному зміцненні партизанського руху. У західних областях України діяли 19 райкомів КП(б)У, мережа підпільних партійних організацій, які об'єднували 2500 комуністів, 17 райкомів комсомолу. Підпільні обкоми партії очолювали досвідчені працівники В. А. Бегма і О. Ф. Федоров. Яскравим фактором зростання партизанського руху було виникнення Волинського і Ровенського партизанських країв.

Важливим, на нашу думку, є висвітлення в книзі боротьби партизанів і підпільників проти прислужників гітлерівців — українських буржуазних націоналістів, зокрема викриття їх реакційної ідеології. Про значення цієї боротьби свідчить хоча б той факт, що, за даними В. О. Замлинського, на окупованій території України гітлерівці та їх поплічники видавали близько 280 газет (стор. 101), а не 150, як вважалося раніше.

Автор показує, що до осені 1943 р. боротьбу з гітлерівськими окупантами та їх буржуазно-націоналістичними прислужниками вели близько 30 тис. чол., у тому числі партизанські з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова, В. А. Бегми, І. П. Федорова, дві партизанські бригади під командуванням А. П. Бринського і С. П. Каплуна, загони спеціального призначення Д. М. Медведєва і М. А. Прокотопи, львівська організація «Народна гвардія» та інші. Їх діяльність набрала такого розмаху, що Гітлер вимагав вважати її «рівнозначною бойовим діям на фронтах» (стор. 134) і вживати активних контрзаходів. Окремий параграф монографії спеціально присвячений провалу цих заходів.

Певний науково-пізнавальний інтерес становлять сторінки дослідження, де йдеться про участь народних месників у боях за визволення України. Тут досить ґрунтовно аналізується діяльність Компартії України в справі перегрупування партизанських з'єднань у західні області під час наступу Червоної Армії на Правобережній Україні.

Боротьба народних месників у західних областях України в цей час набула великого розмаху, стала ще більш ефективною, значно збагатилася її форми, що свідчило про надзвичайно великі можливості партизанського руху. На завершальному етапі визволення тут діяло близько 60 тис. партизанів і підпільників. Завдяки активній допомозі місцевого населення вони разом з частинами Червоної Армії громили ненависного ворога.

Автор викриває людиноненависницьку програму гітлерівців щодо знищення мільйонів радянських людей, а також народного добра — так звану політику «спаленої землі», злodianня українських буржуаз-

них націоналістів, їх повне банкрутство і моральне виродження.

Необхідно відзначити вдалу структуру праці, яка дає можливість показати в історичній послідовності найважливіші аспекти партійного керівництва організацією та розвитком партизанської боротьби в західних областях України, висвітлити його зміст, форми і методи. Виклад матеріалу ґрунтується на ленінських положеннях про роль і місце партизанських дій у революційних та національно-визвольних війнах, а також на партійних рішеннях і документах, прийнятих у період Великої Вітчизняної війни.

Заслужовує на увагу прагнення автора як у тексті, так і у висновках до кожного розділу розкрити закономірність виникнення й розвитку партизанського руху і комуністичного підпілля у західних областях України, їх взаємозв'язок з героїчною боротьбою всього радянського народу, показати непорушну силу дружби народів СРСР, представники яких діяли в партизанських формуваннях і комуністичному підпіллі, її торжество над людиноненависницькою ідеологією фашизму і українського буржуазного націоналізму.

Важливим аспектом дослідження є також висвітлення автором джерел партизанського руху, його бойових і політичних результатів. У боротьбі з ворогом вирости такі керівники партизанського руху, як двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров, Герої Радянського Союзу А. П. Бринський, Д. М. Медведєв, А. П. Проконюк та ін.

Книга В. О. Замлинського переконливо спростовує брудні наклепи буржуазних фальсифікаторів щодо боротьби трудящих західних областей України проти фашистських загарбників та їх буржуазно-націоналістичних прислужників, збагачує радянську історіографію новими висновками і фактами.

На жаль, рецензована праця не позбавлена і деяких недоліків. Зокрема, вона перенасичена фактичним матеріалом, у вступі дано занадто вузький історіографічний огляд. Недостатньо, на наш погляд, висвітлено інтернаціональні зв'язки партизанів України з народними месниками Білорусії та Молдавії. Слід було детальніше розповісти про значну допомогу партизанів сусідньої Житомирської області, зокрема з'єднань О. М. Сабурова, А. М. Грабчака, С. Ф. Маликова, в розгортанні боротьби народних месників Ровенської та Волинської областей.

Незважаючи на ці недоліки, монографія В. О. Замлинського є істотним вкладом у вивчення вирішальної ролі Комуністичної партії у боротьбі радянських людей на тимчасово окупованій ворогом території, в тому числі в західних областях України.

О. А. Бородін (Київ),
Г. П. Міщенко (Київ)

А. А. Макаренко.
МОГУЧАЯ СИЛА
ПРОЛЕТАРСКОЙ СОЛИДАРНОСТИ.
(ПОДДЕРЖКА
ЗАРУБЕЖНЫМ ПРОЛЕТАРИАТОМ
СОВЕТСКОЙ СТРАНЫ
в 1921—1925 гг.).

*Изд-во политической литературы,
М., 1976, 319 с.*

XXV з'їзд КПРС приділив велику увагу питанню пролетарського інтернаціоналізму, його ролі у зміцненні позицій соціалізму, в національно-визвольному русі, в боротьбі трудящих проти імперіалізму.

Останнім часом значно посилюється інтерес радянських вчених і, насамперед істориків, до проблеми пролетарського інтернаціоналізму. Серед нових книг з цієї теми увагу привертає монографія доктора історичних наук О. А. Макаренка.

Вона охоплює період відбудови народного господарства 1921—1925 рр. Це були тяжкі часи для молодого Радянської країни: господарська розруха і голод після закінчення іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни. Труднощі Республіки Рад «...подесятерилися тим, що СРСР майже тридцять років був єдиною в світі соціалістичною державою, зазнавав запеклих атак ворожого капіталістичного оточення»¹.

У подоланні цих труднощів, у зриві задумів міжнародного імперіалізму задати першу країну соціалізму і створенні сприятливих умов для відбудови народного господарства значну роль відіграв рух міжнародного пролетаріату на захист Країни Рад, який у цей період поширився і збагатився новими формами. Зокрема, виникли міжнародні і національні пролетарські організації, товариства допомоги. Вплив Радянської країни на світовий революційний рух став ще більшим.

Всі ці проблеми знайшли своє висвітлення в новій монографії О. А. Макаренка. В ній використано багато нових документальних матеріалів і архівних джерел, враховані останні досягнення радянської і зарубіжної історіографії. Зібрані в єдине ціле документи і матеріали дають багато нового для всебічного дослідження пролетарського інтернаціоналізму як однієї із закономірностей марксизму-ленізму. Автор висвітлює історію міжнародного руху солідарності світового пролетаріату в зв'язку з внутрішнім розвитком Радянської держави, відбудовою народного господарства і будівництвом основ соціалізму.

У книзі на великому фактичному матеріалі показано, як у відповідь на звернення В. І. Леніна і Комінтерну до міжнародного пролетаріату в усіх країнах світу розгорнулася кампанія допомоги голодуючим Радянській Росії, що перетворилася «в найбільш могутню і довготривалу в історії робітни-

чого руху маніфестацію міжнародної солідарності»². Після того, як в результаті героїчних зусиль Комуністичної партії, всього радянського народу, а також допомоги світового пролетаріату голод відступив, робітничий клас зарубіжних країн перейшов від продовольчої до економічної і виробничо-технічної допомоги Країні Рад у відбудові її народного господарства. Вона, за висловом В. І. Леніна, була «...найкращою і найбільш практичною підтримкою Радянської Росії в її тяжкій економічній війні проти імперіалістичних концернів і найкращою підтримкою в справі будівництва соціалістичного господарства»³.

У нерозривному зв'язку з допомогою міжнародного пролетаріату молодий Радянській республіці в її будівництві нового суспільства проходила його боротьба на захист першої країни соціалізму проти підготовки нової антирадянської інтервенції, за визнання її буржуазними урядами й встановлення з нею дипломатичних і торговельних відносин на основі ленінських принципів мирного співіснування.

В монографії розглянуті важливі аспекти міжнародного руху солідарності, велика пропагандистська робота, спрямована проти антирадянських наклепів і підступів реакції, поїздки робітничих делегацій в СРСР тощо. Звичайно, проаналізувати в одній праці всі форми вияву пролетарської солідарності неможливо, але автор зумів показати основні її аспекти. У книзі висвітлено діяльність Комуністичного Інтернаціоналу — організатора руху міжнародної солідарності трудящих, а також найбільших міжнародних пролетарських організацій — Профінтерну, Міжробпому, національних громадсько-політичних організацій, таких, як «Товариство технічної допомоги Радянській Росії в США і Канаді», товариство «Друзі Радянської Росії» в США, національного комітету «Руки геть від Росії» в Англії та ін.

Позитивною рисою рецензованої монографії є також висвітлення діяльності кращих представників людуства, які йшли в авангарді руху пролетарської солідарності і всім своїм життям довели віру в історичну правоту Великого Жовтня і безсмертних ленінських ідей.

Значна кількість фактів, наведених автором, є свідченням того, що головною силою міжнародного руху солідарності був робітничий клас і його політичний авангард — комуністи. Але, будучи дійсно народним рухом, він втягував у свою орбіту багатомільйонні маси трудящих і прогресивної інтелігенції незалежно від партійної і профспілкової приналежності, національних, расових та інших відмінностей.

Боротьба під інтернаціональним прапором допомоги Країні Рад, на захист її революційних завоювань об'єднала учасників руху

² В. І. Ленин и Коммунистический Интернационал, М., 1970, стор. 479.

³ В. І. Ленин. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 301—302.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 11.

солідарності у загальний потік, що повністю підтверджувало вірну політику Комінтерну і комуністичних партій, спрямовану на створення єдиного робітничого фронту. Нам здається, що ця лінія дослідження мала бути більш ґрунтовно простежена в монографії.

Підбиваючи підсумки, автор монографії слушно підкреслює, що рух солідарності робітничого класу на підтримку і допомогу Країні Рад у 1921—1925 рр. був новим етапом широкого руху зарубіжного пролетаріату на захист Радянської Росії, що виник під впливом ідей Великого Жовтня (стор. 318).

Позитивно оцінюючи в цілому монографію О. А. Макаренка, слід відзначити, що вона не позбавлена деяких недоліків. Так, варто було б ширше показати роль Комуністичного Інтернаціоналу та його Виконкому в організації руху пролетарської со-

лідарності, які на своїх вищих форумах спеціально розглядали питання про допомогу робітничому класові Радянської Росії.

В книзі наводиться багато імен, значна кількість яких маловідома, або зовсім не відома сучасному читачеві. На наш погляд, слід було б дати покажчик цих імен з короткою характеристикою.

Але перелічені недоліки не стосуються основної теми дослідження — історії солідарності міжнародного пролетаріату з молодістю Країною Рад. Ці питання знайшли яскраве і достатнє висвітлення в монографії О. А. Макаренка. Книга значно розширює наше уявлення про історичну роль пролетаріату як носія великих ідей інтернаціоналізму. Вона з інтересом буде зустрінута не лише істориками, а й широким колом читачів.

П. К. Стоян (Київ),
Б. М. Забарко (Київ)

А. М. Соловьева.
**ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫЙ
ТРАНСПОРТ РОССИИ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX В.,**
изд-во «Наука», М., 1975, 316 с.

Розвиток залізничного транспорту дореволюційної Росії — важлива, але малодосліджена в радянській історіографії проблема. А. М. Соловйова займається нею близько двох десятиріч. Рецензована монографія є узагальнюючою працею дослідниці з цієї теми.

Книга побудована на широкому колі джерел. Поряд з архівними матеріалами, які становлять основу дослідження, А. М. Соловйова використала велику кількість спеціальної літератури дореволюційного часу: відомчі видання, статистичні публікації, газети, журнали тощо.

В першому з чотирьох розділів книги розповідається про початок залізничного будівництва в період кризи феодално-кріпосницького ладу (30—50-ті роки XIX ст.), другий присвячено створенню початкової залізничної мережі в 60—70-х роках, третій — розвитку залізничного транспорту у 80-х — на початку 90-х років і останній — залізницям країни в період економічного піднесення наприкінці XIX ст.

У книзі детально аналізується стан шляхів сполучення феодално-кріпосницької Росії в другій чверті XIX ст., розповідається про будівництво перших вітчизняних залізниць, зокрема Царськосельської залізниці у 1836—1838 рр., побудову магістралі від Петербурга до Москви у 1842—1851 рр. Автор зосереджує увагу на діяльності Головного товариства російських залізниць — першого в країні акціонерного залізничного товариства. За винятком цього останнього

питання, інші названі сюжети з першого розділу книги вже знайшли більш-менш широке висвітлення у працях радянських дослідників.

У розділі, де йдеться про створення першої залізничної мережі в 60—70-х роках XIX ст., А. М. Соловйова детально аналізує політику царизму щодо залізниць, наводить цікаві дані про спекулятивну залізничну «гарячку», яка охопила країну з кінця 60-х років і принесла мільйонні багатства нечисленній групі ділків-концесіонерів. У монографії розповідається про роль транспортної революції 70-х років у капіталістичному розвитку країни, зокрема про початок прискореного зростання вітчизняної металургійної, машинобудівної і паливної промисловості завдяки побудові залізниць. Однак причини цілковитої зміни ставлення пануючого класу країни до залізниць після реформи 1861 р. висвітлені неповно.

Автор підкреслює, що спочатку негативне ставлення поміщиків-кріпосників і царського уряду до побудови залізничної мережі змінилося під впливом воєнних поразок у Кримській війні, яка довела, що відсутність розвинутої промислово-транспортної бази позначається на військовій могутності держави (стор. 62). В іншому місці книги зазначено, що відсутність залізниць підірвала позиції російських поміщиків—експортерів хліба в європейській торгівлі (стор. 89). Автор, на жаль, не зосереджує уваги читача на тому, що в дореформений період транспортна відсталість допомагала поміщикам зберігати монопольне становище на ринку. Після ж реформи поміщики втратили можливість користуватися підводною повинністю селян і стали однаковою мірою з буржуазією зацікавленими в найшвидшій побудові залізничної мережі. У книзі неповно викладено також причини парадоксаль-

ної політики царизму щодо будівництва залізниць, яка давала можливість концесіонерам, не вкладаючи фактично власних коштів у залізничну справу, наживати величезні прибутки за рахунок державної казни. А. М. Соловйова наводить лише одну з них — корупцію і розклад державного апарату. У статті О. П. Погребінського «Строительство железных дорог в пореформенной России и финансовая политика царизма», опублікованій в «Исторических записках» (т. 47, М., 1954), названі й інші важливі причини, зокрема занесення іноземних залізничних позик на рахунок приватних товариств, що формально скорочувало справжню суму державного боргу. На жаль, цікава стаття О. П. Погребінського згадується в монографії лише побіжно (стор. 103).

Змістовною є розповідь про залізничне господарство у 80-х роках XIX ст. На великому, переважно архівному, матеріалі проаналізовано питання про контрольно-фінансові заходи царизму і тарифну реформу на залізничному транспорті, процес поступової передачі державі приватних залізниць, основні напрями залізничного будівництва в країні, вплив транспорту на розвиток капіталістичної економіки. В радянській історіографії ці питання досі залишалися майже не висвітленими.

Взаємозалежність прискороженого залізничного будівництва і промислового піднесення в 90-х роках XIX ст. у науковій літературі широко не досліджувалася. А. М. Соловйова присвячує їй великий розділ, в якому доведено, що великомасштабне залізничне будівництво забезпечило передумови для прискороженого розвитку важкої промисловості, а це, у свою чергу, викликало глибокі якісні зміни у структурі всього промислового виробництва і складі робітничого класу країни. Споживаючи майже половину продукції металургійної промисловості і велику частину виробів машинобудування, залізничний транспорт стимулював розвиток важкої промисловості країни (стор. 293).

Принципово важливим є питання про соціальну природу залізничного акціонерного товариства. Досліджуючи роль фінансового капіталу в залізничному будівництві Росії напередодні першої світової війни, А. М. Соловйова ще в 1956 р. висунула концепцію про залізничну монополію. Встановлення банківськими монополіями

контролю над акціонерним товариством вона трактувала як утворення фінансового капіталу, за аналогією з подібними процесами у промисловості й сільському господарстві¹. В рецензованій монографії цю концепцію не тільки збережено, а й розвинуто. А. М. Соловйова наполягає на тому, що такі монополії діяли навіть у період промислового капіталізму. Так, на стор. 238 зазначено, що Владикавказька залізниця в 90-х роках XIX ст. була могутньою залізничною монополією, яка «одержувала величезні прибутки не тільки шляхом експлуатації залізничних ліній, а й за рахунок контролювання основних галузей господарства районів Північного Кавказу». Насправді ж не може бути й мови про захоплення залізничними монополіями контролю над народним господарством окремих економічних районів, та й навіть про саме існування цих залізничних об'єднань монополістичного типу.

В дореволюційних джерелах можна зустріти поняття «залізнична монополія», але в розумінні надуживання правом приватної власності на залізницю в умовах, коли за браком капіталів немає реальної можливості побудувати конкурентну лінію в тому ж напрямку. Такі надуживання викликали цілу зливу протестів з боку буржуазії. В результаті цього царизм змушений був втрутитися в експлуатаційне господарство залізниць і з кінця 80-х років ліквідував приватновласницьку монополію на залізничний транспорт без формальної зміни форми власності. Рядом законодавчих актів акціонерні залізничні товариства перетворилися з приватновласницьких підприємницьких організацій в напівдержавні установи. Формальне збереження приватної власності на деякі залізничні пояснювалося лише намаганням уряду використати акціонерні товариства як додаткове джерело фінансування залізничного будівництва.

Незважаючи на вказані недоліки, монографія А. М. Соловйової становить значний науковий інтерес. Автор вводить в обіг величезний фактичний матеріал. Це, безсумнівно, сприятиме дальшій розробці важливої теми про розвиток залізничного транспорту дореволюційної Росії.

С. В. Кульчицький (Київ)

¹ Исторические записки, т. 55, М., 1956, стор. 182—187.

І. М. Кулінич.

НІМЕЦЬКА ДЕМОКРАТИЧНА
РЕСПУБЛІКА В СПІВДРУЖНОСТІ
КРАЇН СОЦІАЛІЗМУ,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1976, 272 с.

Із зміцненням суверенітету соціалістичних країн дедалі тіснішими стають їх взає-

мозв'язки, виникає все більше елементів спільності в політиці, економіці, культурному житті. Процес поступового зближення країн соціалізму проходить під впливом поглиблення двостороннього і багатостороннього співробітництва в рамках РЕВ і проявляється в наш час як закономірність.

Рецензована монографія є однією з перших книг, присвячених проблемі багатосто-

роннього співробітництва і двостороннім зв'язкам між окремими соціалістичними країнами. В ній показано широко панораму боротьби НДР за перемогу соціалістичних виробничих відносин, побудову розвинутого соціалістичного суспільства, зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності, за мир і безпеку народів.

У своєму дослідженні автор використав матеріали Міністерства зовнішньої економіки НДР, Інституту суспільних наук при ЦК СЕПН, Інституту марксизму-ленінізму при ЦК СЕПН, Центрального інституту історії АН НДР, Центрального правління Об'єднання вільних німецьких профспілок, документи Міністерства закордонних справ НДР, праці радянських і німецьких учених, численні статистичні дані та періодичну пресу.

Від антифашистсько-демократичних перетворень в східній частині розгромленого гітлерівського «третього рейху» до торжества соціалістичних виробничих відносин і побудови розвинутого соціалізму; від перших кроків на міжнародній арені молодій демократичній німецькій республіки, саме існування якої заперечувалося урядами капіталістичних держав, до рівноправного члена ООН, який визнаний 121 державою і здобув собі повагу в усьому світі завдяки невпинній боротьбі за мир, безпеку і співробітництво між народами, — такий шлях пройшла НДР за 27 років свого існування. Ці роки є хронологічними рамками даного дослідження.

Як відзначається у першому розділі книги, створення НДР стало поворотним пунктом не тільки в історії німецького народу, а й всієї Європи, в центрі якої з успіхом розвивається німецька соціалістична держава — наочне свідчення необоротності історичного процесу перетворення миру на нових соціалістичних засадах.

Основну увагу автор зосередив на двосторонніх політичних, економічних і культурних зв'язках НДР з соціалістичними країнами: Радянським Союзом, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією, Монголією, Кубою, Югославією, Демократичною Республікою В'єтнам, Кореєю, Народно-Демократичною Республікою. Радянський Союз був першою державою, яка 15 травня 1949 р. офіційно визнала Німецьку Демократичну Республіку. Невдовзі після цього були встановлені дипломатичні відносини між НДР та іншими країнами соціалізму.

29 вересня 1950 р. НДР було прийнято до Ради Економічної Взаємодопомоги.

Знаменною віхою у відносинах між нашими країнами став підписаний 20 вересня 1955 р. в Москві Договір між СРСР і НДР, який гарантував повну і необмежену самостійність НДР.

Новий етап у відносинах між СРСР і Німецькою Демократичною Республікою було відкрито 12 червня 1964 р. укладенням Договору про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між обома країнами. Дого-

вір базувався на принципах соціалістичного інтернаціоналізму і, як слушно зазначив автор, «сприяв корінним інтересам німецького і радянського народів, інтересам всієї соціалістичної співдружності, а також інтересам європейського миру й безпеки» (стор. 228).

Зрослий за останні роки рівень співробітництва НДР і СРСР підніс на новий більш високий щабель відносини між нашими країнами. Укладений 7 жовтня 1975 р. в Москві Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу між СРСР і НДР визначив у перспективі основні напрями взаємодії обох країн, забезпечив успішний розвиток їх політичного, економічного, культурного та оборонного співробітництва.

Його укладення було підготовлено всім ходом успішного співробітництва СРСР і НДР як в галузі двосторонніх відносин, так і на міжнародній арені. Договір вніс цінний вклад у розвиток договірно-правових відносин між соціалістичними країнами. «Слова — дружба, співробітництво і взаємодопомога, які визначають назву нашому договору, — говорив Генеральний секретар ЦК СЕПН Е. Хонеккер, виступаючи на прийомі у Кремлі, — живуть у буднях наших відносин. І ось ми вступили на якісно вищий щабель нашого союзу. Можна сказати, що наша братерська спільність в усій своїй різноманітності набере нових масштабів. При цьому все більше зближуються народи наших держав»¹.

У книзі наводяться численні факти, що свідчать про багатопланове і різнобічне співробітництво НДР з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами, і тут, нам здається, слушно було б згадати про те, що ще 20 років тому, 30 жовтня 1956 р., у Декларації Уряду Союзу РСР «Про основи розвитку і дальшого зміцнення дружби і співробітництва між Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами» говорилося про необхідність братерського співробітництва і взаємну допомогу країн соціалістичної співдружності на принципах пролетарського інтернаціоналізму, дальший розвиток якого знайшов своє відображення в рішеннях Нарад представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн в 1957, 1960, 1969 роках.

Висвітлюючи питання відносин НДР з Радянським Союзом, авторів слід було більш повно показати співробітництво обох країн в галузі планової діяльності, детальніше розкрити спільність національних та інтернаціональних інтересів в галузі економіки і культури.

Автор детально висвітлив питання взаємовідносин між НДР і Польською Народною Республікою. У спільному комюніке НДР та ПНР від 20 липня 1973 р. обид-

¹ Визит в Советский Союз партийно-государственной делегации Германской Демократической Республики, М., 1975, стор. 16.

ві країни заявили про дедалі тісніше співробітництво обох держав з Радянським Союзом та про подальше поглиблення соціалістичної економічної інтеграції.

Значне місце у книзі відведено зовнішньоекономічним зв'язкам НДР з Чехословаччиною. Не обійдене питання взаємовідносин НДР з країнами, що розвиваються. Політика НДР щодо незалежних країн Азії, Африки і Латинської Америки базується на принципах пролетарського інтернаціоналізму.

Відносини між НДР і ФРН мають особливе значення для забезпечення миру і безпеки в Європі. Тому укладення Договору між Німечкою Демократичною Республікою і ФРН (21 грудня 1972 р.) стало важливою подією як для відносин між обома державами, так і для дальшого процесу розрядки напруженості в Європі. Висвітлюючи питання взаємовідносин між двома німецькими державами, автору слід було зосередити більшу увагу на тій відмінності у зовнішньополітичних курсах обох країн, що існують і нині. Досить проаналізувати ставлення НДР і ФРН до африкан-

ських держав, як стає зрозумілим, що протилежність між державами з різним суспільним ладом об'єктивно збільшується і між ними йде глибокий процес розмежування.

Показуючи специфіку взаємовідносин НДР з соціалістичними країнами, автор монографії допомагає читачеві краще зрозуміти процес становлення, розвитку і зміцнення соціалістичної співдружності в цілому.

Дослідження І. М. Кулінича було б значно повніше, якби в ньому детальніше висвітлювалася боротьба НДР за європейську безпеку та співробітництво, за мир між народами.

Але зазначені недоліки не знижують позитивної оцінки рецензованої книги, яка написана на актуальну тему і викличе інтерес не лише у науковців-фахівців, а й у широкого кола читачів. Це дослідження вносить цінний вклад в історіографію боротьби НДР за зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності.

В. С. Мітюгов (Київ)

В. А. Лівень.

ПРОФСОЮЗЫ США И СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ПРАВИТЕЛЬСТВА,

изд-во «Наукова думка»,
К., 1975, 230 с.

Аналіз основних форм боротьби американського робітничого класу за свої життєві права та інтереси, а також шляхів і засобів, що їх використовує державно-монополістичний капіталізм для збереження свого панування, розкриття глибини соціально-економічних антагонізмів у Сполучених Штатах Америки — всі ці питання мають важливе наукове значення. Їх висвітленню і присвячене рецензоване видання.

Своє дослідження В. А. Лівень починає з 60-х років, коли в умовах загострення соціально-політичної кризи в США американський імперіалізм з одного боку, вдавався до впертих спроб щодо зміцнення своїх позицій в світі, тиску на сили соціалізму й національно-визвольного руху (зокрема, брудна війна у В'єтнамі), а з другого, — намагався вирішити соціальні проблеми «ствердження життєздатності й прикладу» американської системи, що знайшло свій прояв у програмі «великого суспільства», проголошеної урядом Джонсона. Проте політика соціального маневрування, як переконливо доводить В. А. Лівень, не тільки не зміцнила позицій США в світі, а, навпаки, привела до бурхливого піднесення робітничого й негритянського руху, загальнодемократичних виступів американського народу.

Значну увагу в книзі приділено розкриттю суті буржуазного реформізму, показу його

класово обмеженого характеру. В. А. Лівень чітко визначає, що реформістська діяльність правлячих кіл США спрямована на захист інтересів монополістичного капіталу, викриває твердження буржуазних ідеологів про нібито гуманні цілі соціальної діяльності американської держави. Розглядаючи причинну обумовленість буржуазного реформізму, автор показує, що існує цілий ряд факторів, які примушують правлячі кола США проводити політику соціальних реформ (вплив світового соціалізму, загострення суперечностей між працею і капіталом, монополіями і широкими верствами трудящих та ін.). Соціальне маневрування вони розглядають як фактор зміцнення стабільності існуючої системи, як гальмо, що не дає можливості рухові протесту вийти за рамки заперечення системи в цілому. Разом з тим в США існують впливові кола монополістичної буржуазії, які виступають проти будь-яких соціальних перетворень. Однак розбіжності між окремими імперіалістичними уgrupованнями щодо т. зв. «національних пріоритетів» не торкаються головного: їхнього загального намагання перекласти на плечі трудящих основний тягар податків та інших соціальних витрат.

Докладно розглянувши обмеженість соціальних реформ, критику її американськими марксистами та іншими прогресивними діячами, дослідниця доходить правильного висновку про те, що справедливе вирішення соціальних проблем і проблеми бідності, зокрема, неможливе в умовах капіталістичного суспільства. Як правильно зазначається в книзі, програма «війни з бідністю» завершилася провалом не лише через не-

достатній обсяг відпущених урядом асигнувань (це намагаються довести американські ліберальні історики), а тому, що проведення соціальних реформ в інтересах трудящих перебуває у суперечності з корінними інтересами правлячих кіл. На широкому фактичному матеріалі автор переконливо доводить, що бідність в США — не якийсь винятковий феномен, а соціальне явище, властиве капіталістичному способу життя.

Значне місце в праці відведене питанню ставлення різних верств американського суспільства до офіційної програми соціальних реформ і, насамперед профспілок, під тиском яких було прийнято багато законодавчих актів у соціальній сфері. Необхідно відзначити, що в радянській літературі рецензована монографія є однією з перших спроб детального аналізу позиції організованого робітничого руху щодо проблеми бідності. Проаналізувавши численний фактичний матеріал (документи з'їздів АФП — КВП, виборчі платформи профспілок, заяви Виконради, профспілкову пресу), В. А. Лівень дійшла висновку, що в цілому для профспілок було характерним критичне ставлення до офіційної соціальної політики, зокрема, до таких актів, як «обмежувальні установки», занижений гарантований мінімум зарплати, 40-годинний робочий тиждень та ін., хоч це була критика з позицій апологетики. Профспілкове керівництво під тиском низів у деяких питаннях йшло далі урядової програми щодо вимог знедоленних верств населення.

Однак профспілкова програма, як доказує автор, також мала обмежений характер. Зокрема, в ній була відсутня така важлива вимога, як ліквідація расово-національної дискримінації в соціально-економічній сфері, вона не накреслювала конкретних шляхів здійснення соціальних реформ, не пропонувала конструктивних рішень. В соціальній платформі АФП — КВП знайшов свій вияв подвійний характер політики профверхівки. З одного боку, під тиском рядових членів вона змушена була висувати важливі вимоги не тільки економічного, а й соціального характеру, а з другого — вирішення цих вимог обмежувалося політикою «класового миру», яку профбоси проводили з давніх давен. В. А. Лівень підкреслює, що при всіх розбіжностях між окремими профлідерами (наприклад, між Дж. Міні та У. Рейтером) всі вони намагалися довести «можливість» вирішення основних соціальних проблем і, зокрема, проблему бідності, в рамках капіталістичної системи.

Як правильно зазначається в книзі, на позиціях профбосів АФП — КВП позначився антикомунізм. Праві профспілкові лідери вважали боротьбу з комунізмом справою більш важливою, ніж проведення соціальних реформ. Тому Дж. Міні та йому подібні продовжували виступати з позицій мілітаризму, гонки озброєнь, підтримки війни у В'єтнамі, хоч така політика фактично вела до провалу навіть тієї обмеженої про-

грами реформ, що була запропонована урядом Джонсона.

Особливе місце в рецензованій монографії посідає боротьба американського робітничого класу за поліпшення соціального законодавства, за життєві інтереси всіх трудящих. Будь-які соціальні завоювання, яких добиваються трудящі маси в капіталістичному суспільстві, вимагають великих зусиль і, насамперед, активної боротьби за їх реалізацію, проти спроб уряду та монополій урізати і скоротити ці завоювання, звести їх до мінімуму. В книзі показано, як, використовуючи різноманітні форми боротьби (страйки, колективні договори, профспілковий лоббизм, участь у «походах бідняків» та ін.), організований робітничий рух виступає за проведення соціально-економічних реформ. Автор доходить важливого висновку, що протягом останніх років у США значно розширився фронт економічної боротьби й активізувалася політична діяльність профспілок (стор. 154). Але редакційне керівництво АФП — КВП намагається утримати організований робітничий рух в рамках «чистого тред-юніонізму».

Найпринциповішу і найпослідовнішу позицію в питанні боротьби за соціальні реформи займає Комуністична партія США. Піддавши принципів критичній федеральну програму реформ, а також буржуазні теоретичні концепції, американські комуністи запропонували свою позитивну програму соціально-економічних перетворень в інтересах всіх трудящих й вказали реальні шляхи боротьби за її здійснення. Компартія неодноразово підкреслювала, що було б неправильно заперечувати необхідність боротьби за соціальні реформи в умовах капіталістичного суспільства. Безперечно, обмеженість буржуазного реформізму не дає можливості для кардинального вирішення таких проблем як бідність, безробіття та ін. Разом з тим, боротьба за реформи — це школа революційного загартування мас, набуття ними досвіду, максимальна активізація різних верств населення, а участь трудящих в широкому антимонополістичному русі поглиблює усвідомлення ними тієї сили, яку вони об'єктивно мають. Автор пише, що в ході цієї боротьби складається коаліція, тобто широке антимонополістичне об'єднання лівих демократичних сил, які виступають за проведення значних соціальних реформ, проти негативних економічних наслідків мілітаризму, расизму.

Рецензоване видання не позбавлене й окремих недоліків. Бажано було б показати відмінності соціальних програм галузевих профспілок від соціальної платформи АФП — КВП. Крім того, окремі розділи книги дещо перевантажені цифровим матеріалом.

В цілому книга справляє хороше враження. Науковці, викладачі вузів, широкий пропагандистський актив одержали актуальне і глибоке дослідження з проблем новітньої історії США.

В. М. Євдокимов (Київ).

Хроніка та інформація

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ ПОСТІЙНО ДІЮЧИЙ СЕМІНАР «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН В СРСР ТА ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ТРУДЯЩИХ»

10—12 листопада 1976 р. у приміщенні Будинку культури профспілок ім. Лесі Українки в Одесі відбувся перший республіканський постійно діючий семінар лекторів і пропагандистського активу на тему: «XXV з'їзд КПРС про розвиток національних відносин і завдання інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих на сучасному етапі». Його організували відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України, Одеський обком Компартії України, правління товариства «Знання» УРСР. В роботі семінару взяло участь понад 500 чол. від усіх областей України.

Вступним словом семінар відкрив лектор відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України к. і. н. О. К. Власенко. Потім виступив секретар Одеського обкому Компартії України А. П. Чередниченко.

«XXV з'їзд КПРС про зростання ролі пролетарського інтернаціоналізму на сучасному етапі» — тема доповіді зав. кафедрою наукового комунізму Київського інституту інженерів цивільної авіації д. філос. н., проф. К. Ю. Зуєва. Про теоретичні проблеми національних відносин в умовах розвинутого соціалізму в світлі рішення XXV з'їзду партії говорив зав. кафедрою наукового комунізму Дніпропетровського інженерно-будівельного інституту д. і. н., проф. О. І. Холмогоров. З лекцією «Непримиренна боротьба проти буржуазного націоналізму і шовінізму — важливе завдання комуністичного виховання трудящих» виступив ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР д. філос. н. Ю. І. Рймаренко. Доцент кафедри наукового комунізму Одеського інженерно-будівельного інституту к. філос. н. В. В. Кольцова спинилася на питаннях соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму як характерних рисах радянського способу життя. Проблеми дальшого розвитку теорії національних відносин у документах КПРС і міжнародного комуністичного руху присвятив своє повідомлення ст. наук. співроб. Інституту історії АН СРСР проф. М. І. Михайлов. Для дальшого розвитку світової соціалістичної ре-

волюції, підкреслив доповідач, важливе значення має дальше зміцнення єдності й згуртованості народів і країн соціалізму. Особлива увага приділяється розвитку та всебічному розширенню співробітництва КПРС з комуністичними партіями братніх соціалістичних країн. Рівність і суверенітет народів і держав, національних загонів робітничого класу — неодмінна умова цього співробітництва. Тема виступу доцента Н. З. Ярошук (викладач Першого Московського медичного інституту) — «XXV з'їзд КПРС про зміцнення дружби народів СРСР».

Зав. кафедрою наукового комунізму Першого Московського медичного інституту д. філос. н., проф. Л. В. Метелиця («XXV з'їзд КПРС про розвиток національних відносин в умовах зрілого соціалізму») та начальник кафедри марксизму-ленізму філіалу ППО сухопутних військ Військової артилерійської академії ім. Калініна д. і. н., проф. О. М. Вербило («Соціалістичний інтернаціоналізм і захист завоювань соціалізму») відзначили велику роль партійних документів і праць Генерального секретаря ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнева, присвячених національним відносинам в нашій країні. На основі глибокого аналізу закономірностей розвитку нашого суспільства Л. І. Брежнев науково обгрунтував нові важливі теоретичні положення про радянський народ як нову історичну спільність людей, про почуття загальнонаціональної гордості радянської людини, про провідну роль російського народу в національному будівництві СРСР.

З лекцією «Міжнародне становище СРСР» виступив лектор відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України О. К. Власенко.

Заст. голови Республіканського товариства «Знання» чл.-кор. А. Т. Чеканюк підбив підсумки роботи семінару й ознайомив присутніх з черговими завданнями. Наступний семінар заплановано провести в березні 1977 р. у Тернополі.

В. Д. Сусоров (Херсон)

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ-ПОЛОНІСТІВ

7—8 жовтня 1976 р. у Львові, в Інституті суспільних наук АН УРСР відбулася III конференція істориків-полоністів «XXV з'їзд КППС і актуальні питання історії Польщі та радянсько-польських відносин».

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту суспільних наук АН УРСР, доц. В. П. Чугайов. Він також виступив з доповіддю «XXV з'їзд КППС про інтернаціональну солідарність і бойовий союз комуністичних партій країн соціалізму».

На пленарних засіданнях з доповідями виступили зав. сектором Інституту історії АН Білоруської РСР В. С. Толстой «Дальше згуртування країн соціалістичної співдружності — важливий фактор боротьби за мир і безпеку народів», заст. голови правління Українського Товариства радянсько-польської дружби, зав. відділом Інституту історії АН УРСР, проректор Луцького педінституту В. П. Колесник (доповідь підготовлено з д. і. н. П. М. Каленником) «Братерське співробітництво між прикордонними областями СРСР і воеводствами ПНР в радянській і польській історіографії», зав. кафедрою Чернівецького державного університету, д. і. н. І. М. Теодорович «СРСР і проблема безпеки Польщі після Мюнхенського диктату (жовтень 1938 р. — березень 1939 рр.)» та доц. І. І. Белякевич (Львівський державний університет) «Участь поляків-інтернаціоналістів у військовій підготовці Жовтневого збройного повстання в Петрограді».

На конференції працювали три секції: «Питання історії Польщі (XVI ст. — початок XX ст.)», «Боротьба проти фашизму і становлення народної влади в Польщі» та «Соціалістичне будівництво в Польській Народній Республіці».

На засіданні першої секції з цікавими доповідями виступили доц. Т. П. Брянцева (Київський державний університет), ст. наук. співроб., к. і. н. Я. Д. Ісаєвич (Інститут суспільних наук АН УРСР), ст. наук. співроб., к. і. н. В. О. Борис (Інститут суспільних наук АН УРСР), ст. наук. співроб., к. і. н. С. М. Трусевич (Інститут суспільних наук), викладач, к. і. н. Б. С. Шостакович (Іркутський державний університет) та ін.

На засіданні другої секції з доповідями виступили к. і. н. Л. О. Любимський (Львівське вище військово-політичне училище) «Військова історія ПНР у радянських дослідженнях», к. і. н. І. М. Мірошніченко (Тернопільський медичний інститут) «Використання радянського досвіду по вихованню воїнів Війська Польського у дусі інтернаціоналізму і бойового співробітництва з воїнами Збройних Сил СРСР», викладач С. С. Паливода (Львівський політехнічний інститут), к. і. н. В. С. Манюков (Львівський державний університет), аспірант С. Є. Івашук (Інститут суспільних наук АН УРСР), к. і. н. Н. О. Рудий (Запорізький педагогічний інститут), викладач Т. Г. Медоварова (Дніпропетровський державний університет) та аспірант А. А. Шевчук (Інститут суспільних наук АН УРСР).

На засіданні третьої секції були заслухані доповіді к. і. н. В. С. Поляк (Ужгородський державний університет), декана, к. і. н. Ю. І. Макара (Чернівецький державний університет), ст. наук. співроб., к. і. н. В. К. Мороза (Інститут суспільних наук АН УРСР), ст. наук. співроб., к. і. н. Г. І. Ковальчака (Інститут суспільних наук АН УРСР) та доц. С. М. Антонюка (Київський державний університет).

Керівній ролі ПОРП присвятили свої доповіді мол. наук. співроб. Ю. Г. Єрьоміна (Інститут суспільних наук АН УРСР), к. і. н. Л. П. Зашкільняк (Львівський державний університет).

Питанням культурного розвитку в Польській Народній Республіці присвятили свої доповіді мол. наук. співроб. Р. А. Зозуляк (Інститут суспільних наук АН УРСР), мол. наук. співроб., к. філол. н. Л. П. Бондар (Інститут суспільних наук АН УРСР), доц. Л. В. Краснова (Дрогобицький педагогічний інститут) та аспірантка Л. Д. Чекаленко (Київський державний університет).

Учасники конференції вказали на велике політичне значення конференції та на її роль у розгортанні досліджень країн соціалістичної співдружності радянсько-польських відносин.

В. К. Мороз (Львів)

ЗУСТРІЧ УКРАЇНСЬКИХ І БІЛОРУСЬКИХ ІСТОРИКІВ

13—14 жовтня 1976 р. у Мінську, в Інституті історії АН БРСР проходило друге засідання* українських і білоруських

* Про перше засідання, що відбулося в Києві в квітні 1976 р., див.: «УІЖ», № 6, стор. 155—156.

істориків — авторів фундаментальної колективної монографії про історичні зв'язки і непорушну дружбу українського і білоруського народів, що готується до друку¹. На цій зустрічі відбулося обговорен-

¹ Авторський колектив: З. Є. Абезга-

ня макету майбутньої праці, в якому взяли участь науковці Інституту історії АН БРСР, Інституту історії АН УРСР, представники інших наукових, а також навчальних, архівних та бібліотечних установ Мінська.

Вступним словом засідання відкрив директор Інституту історії АН БРСР, д. і. н. П. Т. Петриков, який підкреслив важливість і актуальність проблеми, що спільно розробляється українськими і білоруськими вченими.

Потім виступив директор Інституту історії АН УРСР, зав. відділом історії дружби народів СРСР, головний редактор видання, чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелєв. Він відзначив, що праця, яка готується, буде серйозним вкладом у розробку проблем дружби і співробітництва народів СРСР, підкреслив, що після першої зустрічі автори колективної монографії багато попрацювали над доробкою текстів, врахуванням зауважень і побажань. Поряд з цим доповідач звернув увагу авторів на ряд загальних питань, які ще потребують доопрацювання, зокрема наголосив, що необхідно більше уваги приділити соціально-політичним моментам історії двох братніх народів, підкреслити допомогу і взаємодопомогу, яку подавали інші народи, насамперед, великий російський народ, чітко охарактеризувати значення спільної боротьби проти феодального і капіталістичного гніту, більш вмотивованими мають бути висновки про взаємодопомогу українського і білоруського народів.

В обговоренні вступу та історіографічного огляду до праці взяли участь чл.-кор. АН БРСР, д. і. н. К. І. Шабуня, д. і. н. В. І. Мелешко (Мінськ), к. і. н. М. Й. Біч (Мінськ). Вони, зокрема, відзначили, що необхідно дати більш чітку періодизацію етапів дружби двох народів, уточнити деякі формулювання і визначення щодо стану і перспектив розробки різних аспектів дружби і співробітництва українського та білоруського народів.

В обговоренні розділів, в яких розглядається епоха феодалізму, взяли участь чл.-кор. АН УРСР, д. і. н. Ф. П. Шевченко (Київ), доктори історичних наук П. Г.

Козловський, З. Ю. Кописський, В. І. Мелешко, Є. М. Карпачов (Мінськ), д. філос. н. Ю. І. Римаренко (Київ), кандидати історичних наук Г. В. Штихов і Г. Я. Галенченко (Мінськ).

Чл.-кор. АН БРСР К. І. Шабуня, д. і. н. М. Н. Лещенко (Київ), д. філос. н. Ю. І. Римаренко (Київ) у своїх виступах детально проаналізували розділи монографії, присвячені періоду історії капіталізму та імперіалізму.

Широкий обмін думками викликали розділи, присвячені дружбі й співробітництву українського і білоруського народів радянського періоду. З слушними зауваженнями і побажаннями щодо поліпшення розділів з історії будівництва соціалізму і комунізму в Країні Рад виступили доктори історичних наук П. Т. Петриков, заст. директора Інституту історії АН БРСР І. Є. Марченко, П. О. Селіванов (Мінськ), кандидати історичних наук М. Й. Біч, А. М. Сорожін, В. О. Полуян, О. П. Врублевський, А. Ю. Козловська, В. І. Вишинський, О. П. Белезо, Р. Р. Крючок, Ю. І. Афонін (Мінськ), В. Ф. Панибудьласка (Київ).

Всі виступаючі відзначили високий ідейно-теоретичний і науковий рівень написаних текстів, багатство джерельно-документальної бази, ґрунтовність висновків і узагальнень, важливість і необхідність видання багатопланового фундаментального колективного дослідження з історії українсько-білоруських історичних зв'язків. У виступах наголошувалося, що тісна творча співдружність істориків двох братніх республік міцнітиме і надалі.

Із заключним словом на засіданні виступив головний редактор монографії А. Г. Шевелєв, який відзначив, що зустріч українських і білоруських учених, безумовно, сприятиме поліпшенню текстів, підкреслив, що в процесі обговорення макету були глибоко проаналізовані важливі етапи історичного розвитку і взаємозв'язків двох братніх народів, звернуто увагу на необхідність ширшого використання партійних документів і матеріалів.

Нарада ухвалила ряд слушних пропозицій і рекомендацій щодо останнього етапу роботи над колективною монографією, зміцнення і дальшого розвитку творчого співробітництва вчених БРСР і УРСР.

У листопаді редакційна колегія видавництва приступила до наукового редагування макету майбутньої монографії з урахуванням тих зауважень і побажань, які були висловлені на зустрічі вчених БРСР і УРСР.

Н. В. Комаренко (Київ)

уз, Ю. І. Афонін, М. Й. Біч, І. М. Гапусенко, П. В. Замковий, А. М. Зеніна, І. М. Ігнатенко, В. І. Кізченко, П. Г. Козловський, Н. В. Комаренко, М. Н. Лещенко, А. В. Лихолат, Я. С. Лялька, В. Ф. Панибудьласка, П. Т. Петриков, Ю. І. Римаренко, С. М. Самбук, І. О. Сороковик, Н. І. Ткач, В. Г. Філяков, В. В. Чепко, Є. П. Шаталіна, А. Г. Шевелєв, Ф. П. Шевченко, І. М. Шекера, Г. В. Штихов.

ПРО VI ВСЕСОЮЗНИЙ КОНКУРС СТУДЕНТСЬКИХ ПРАЦЬ З СУСПІЛЬНИХ НАУК

Невід'ємною складовою частиною навчання та виховання студентів вузів СРСР є їх участь в науковій роботі. В постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» від 18 липня 1972 р. вказано на необхідність створення умов «...для ширшого залучення студентів до науково-дослідної роботи»¹. Цьому значною мірою сприяє їх участь у Всесоюзних конкурсах студентських праць з суспільних наук, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху. Такі конкурси зумовлюють глибоке вивчення майбутніми фахівцями марксистсько-ленінської теорії, допомагають їм опановувати свою професію, озброюють їх навичками науково-дослідної діяльності, підвищують суспільно-політичну активність студентства.

Слід особливо підкреслити, що конкурси студентських робіт з суспільних наук є важливим засобом в реалізації вимоги XXV з'їзду КПРС про комплексний підхід до виховання трудящих, зокрема молоді.

VI Всесоюзний конкурс (1974—1976 рр.) став новим етапом у розвитку цієї важливої форми роботи. Його підсумки свідчать про те, що масовість конкурсів значно зросла. Так, якщо в I конкурсі брало участь 4,6% студентів денної форми навчання, то в VI — 69,2% (по Українській РСР — 66,5%) *. Порівняно з V конкурсом кількість учасників в УРСР збільшилася на 113 тис. У 17 вузах України в конкурсі взяли участь 98—100% студентів стаціонару. Це, зокрема, Донецький університет, Запорізький індустріальний та машинобудівний інститути, Українська сільськогосподарська академія, Донецький та Харківський політехнічні, Ворошиловградський та Одеський медичні інститути, Полтавський педагогічний, Горлівський педінститут іноземних мов та ін. Порівняно з попереднім конкурсом майже вдвоє зросла кількість студентів із зарубіжних країн (по СРСР — 3820 чол.).

В ході VI конкурсу студенти УРСР підготували 282 487 праць, у тому числі з історії КПРС — 61 430, історії ВЛКСМ — 15 910, міжнародного молодіжного руху — 11 053. Таким чином, історична проблематика зайняла в конкурсі чільне місце.

У більшості вузів Української РСР конкурс проходив організовано. Цьому сприяло те, що підведення його підсумків було доручено слухачам Інституту підвищення кваліфікації, а це у свою чергу забезпечи-

ло об'єктивність оцінок, швидкість розгляду праць.

З історії КПРС та ВЛКСМ на республіканський тур конкурсу надійшло 1045 праць (з них 756 присвячено історії КПРС). Провідне місце займала ленінська тематика. Зокрема, змістовну працю написали студенти Запорізького машинобудівного інституту з Польської Народної Республіки на тему: «Діяльність В. І. Леніна у Кракові і Пороніні». У своєму дослідженні вони використали матеріали, зібрані в музеях і архівах цих міст. Заслужують на увагу праці, виконані в Полтавському педагогічному інституті, більшість яких написана на місцевому матеріалі. Це такі: «С. Ф. Кондратенко — секретар Полтавського обкому партії», «Діяльність і роль комуні ім. Д. Благоева на Полтавщині», «Історія партійної організації Оріхівського цукрокомбінату» та ін.

За підсумками республіканського туру 495 праць з історії КПРС і 135 з історії ВЛКСМ та міжнародного молодіжного руху відзначено дипломами I—III ступенів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та ЦК ЛКСМУ, 303 — заохочувальними грамотами. Разом з тим 102 праці визнано такими, що не відповідають вимогам конкурсу.

Найкращих показників досягли Київський та Ужгородський університети, де відзначено, відповідно, 4,43% і 2,39% праць, що надійшли до журі, а також Запорізькі індустріальний (3,66%) та машинобудівний (2,79%) інститути, Кам'янець-Подільський (2,95), Полтавський (2,79%) та Івано-Франківський (2,08%) педагогічні інститути.

Досить плідно попрацювали наукові керівники студентів у ряді вузів. Зокрема, під керівництвом доц. М. Г. Язвінського (Київський університет) підготовлено 22 студентські праці, які відзначені на республіканському турі. Відзначено також по 5—6 студентських праць, підготовлених під керівництвом проф. Г. Г. Письменного, доцентів В. Ф. Салабая, А. К. Слюсаренка, В. І. Червінського, Є. В. Сафонові (Київський університет), проф. М. О. Лисенка (Запорізький машинобудівний інститут), проф. М. Ф. Карпенка, доц. У. Л. Полякова (Вища школа МВС УРСР), проф. А. М. Черненко (Запорізький педінститут) та інші.

На жаль, жодної праці не надійшло з таких вузів, як Київський педінститут іноземних мов, Глухівський та Ізмаїльський педінститути, Житомирський сільськогосподарський інститут, Одеська консерваторія. Кафедри історії КПРС цих інститутів усунулися від роботи з студентами під час конкурсів.

На заключний Всесоюзний тур конкурсу вузи УРСР надіслали 47 праць з істо-

¹ Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов. 1965—1973 гг., М., 1973, стор. 547.

* Тут і далі цифрові дані наводяться за поточними архівами Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР та ЦК ЛКСМУ.

рії КПРС і 18 з історії ВЛКСМ і міжднародного молодіжного руху. Серед 105 учасників конкурсу, нагороджених дипломами I—III ступенів, 11 студентів і курсантів вузів України. Особливо слід відзначити успіх студентів Запорізького машинобудівного інституту, з колективу якого 2 чол. (Т. Г. Матвеева і А. С. Коновальчук) стали лауреатами Всесоюзного туру конкурсу. Зокрема, Т. Г. Матвеева присвятила своє дослідження темі: «Герої безсмертні. Про Олександра Матросова і тих, хто повторив його подвиг» (науковий керівник — к. і. н. М. І. Тепер). Цікаву працю написав А. С. Коновальчук під назвою: «Монументальна Ленініана на Україні та її роль у комуністичному вихованні молоді» (науковий керівник — к. і. н. В. І. Понеділко). Працюючи в архівах, бібліотеках багатьох міст, автор зібрав близько 300 фотографій монументів В. І. Леніну, створених в різний час. А. С. Коновальчук розповів хвилюючу історію спорудження багатьох пам'ятників вождю. Всього у вузі за час проведення I—VI конкурсів підготовлено 31 лауреата Всесоюзного і 255 лауреатів республіканського турів конкурсу. Цей успіх не випадковий. Запорізький машинобудівний інститут багато уваги приділяє проведенню конкурсів. Постійно діюча виставка про їх підсумки, численні публікації про лауреатів конкурсу, вміщення уривків з кращих студентських праць в обласній комсомольській пресі — все це сприяє підвищенню значення конкурсів. На жаль, цього разу серед лауреатів Всесоюзного туру конкурсу немає ні одного студента з Київського і Харківського університетів, не відзначено

жодної праці з історії, виконаної в педінститутах України.

Треба підкреслити, що проведення конкурсу позитивно вплинуло на успішність студентів з суспільних наук: в літню сесію 1975/76 навчального року вона становила 99,1%. 77,1% студентів одержали оцінки «добре» та «відмінно». В ході конкурсу студенти прочитали 935 тис. лекцій (в УРСР — 148 688).

Разом з тим не можна не відзначити й недоліків в організації конкурсу. Так, не чітко працювали деякі зональні журі, в ряді вузів мало обізнані з положенням про конкурс. Назріло питання про зміну строків подання праць на конкурс, оскільки студенти першого курсу, де вивчається історія КПРС, не встигають за короткий час підготувати якісних праць (зараз термін подання праць — січень, а бажано було б продовжити I тур до квітня — травня). Час розробити стабільне положення про конкурси, наперед визначивши строки їх проведення (раз на два роки).

Нині у вузах країни розпочалася підготовка до VII Всесоюзного конкурсу студентських праць, присвяченого 60-річчю Великого Жовтня. Конкурс на честь цієї знаменної дати сприятиме дальшому підвищенню активності студентів у розробці історико-партійної проблематики, створенні високоякісних праць про Велику Жовтневу соціалістичну революцію та її міжнародне значення.

*Б. І. Корольов (Київ),
Д. І. Юніс (Дніпропетровськ)*

50-РІЧЧЯ П. С. СОХАНЯ

18 листопада 1976 р. на засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР відбулося вшанування заст. директора Інституту д. і. н. Павла Степановича Соханя з нагоди 50-річчя з дня народження і 30-річчя наукової та громадсько-політичної діяльності. Директор Інституту історії АН УРСР чл.-кор. АН УРСР А. Г. Шевелев, який відкрив засідання, сердечно привітав ювіляра й відзначив, що значна частина його досягнень як науковця і громадсько-політичного діяча здобута в стінах Інституту історії АН УРСР.

З доповіддю про життєвий та науковий шлях вченого виступила зав. відділом Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова. П. С. Сохань народився 18 листопада 1926 р. у с. Ново-Іванівці на Сумщині в селянській родині. 17-річним юнаком захищав Батьківщину у війні проти Японії. Нагороджений кількома медалями. В 1944 р. вступив до комсомолу, з 1947 р. — член

КПРС. Перебуваючи в армії, екстерном здав іспити на атестат зрілості. **Заочно** навчався спочатку у Владивостоцькому, а потім у Харківському педінститутах. Навчання закінчив з відзнакою в 1953 р. З того ж року працював завідувачим учбовою частиною і викладачем у Харківському педінституті. Пізніше продовжував викладацьку діяльність у Харківській партшколі, Вищій партійній школі та Харківському авіаційному інституті. Водночас він займався науковою роботою. Його праці з питань міжнародного комуністичного і робітничого руху, а також національно-визвольної боротьби народів публікувалися в загальносоюзних, республіканських та зарубіжних виданнях.

У 1961—1963 рр. навчався в аспірантурі Інституту історії АН УРСР, яку закінчив достроково, захистивши кандидатську дисертацію. У 1962 р. вийшла його монографія «Полум'яний революціонер. Життя і революційна діяльність Георгія Димитро-

ва», що була перевидана в 1969 р. Працюючи в Інституті історії АН УРСР, П. С. Сохань зосередив свої наукові інтереси на вивченні історії зарубіжних соціалістичних країн і, зокрема, Болгарії, радянсько-болгарських історичних зв'язків і співробітництва на сучасному етапі. В 1973 р. він захистив докторську дисертацію. Його перу належить понад 100 наукових праць (з них близько 20 опубліковані в НРБ), в тому числі ряд монографій, брошур, розділів у колективних дослідженнях. Серед них — «Соціалістический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве (1945—1965 гг.)», «Очерки истории украинско-болгарских связей», «Вогонь вічної дружби» та ін., що здобули високу оцінку в радянській та болгарській пресі.

Орден Кирила і Мефодія І ступеня та ювілейна медаль «90 років з дня народження Георгія Димитрова», якими уряд НРБ нагородив П. С. Соханя, свідчать про міжнародне визнання заслуг вченого у розвитку радянсько-болгарської дружби. За участь у колективній монографії «На магістралях дружби і братерства» Павло Степанович удостоєний премії ім. Мануїльського (1975 р.).

П. С. Сохань приділяє багато уваги підготовці наукових кадрів, очолює Раду наставників в Інституті. Багатогранна його громадсько-політична діяльність. Він — член загальносоюзної Ради «Світова соціалістична система», Радянської частини Комісії істориків СРСР — Болгарія, член правління і заступник голови Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, член бюро Печерського райкому Компартії України м. Києва. Брав участь у V міжнародному конгресі славістів та інших міжнародних форумах

учених, на яких виступав з доповідями.

Відзначивши заслуги вченого перед історичною наукою, заст. секретаря партбюро Інституту історії АН УРСР, к. е. н. С. В. Кульчицький підкреслив якості П. С. Соханя як комуніста, що очолював парторганізацію інституту в найвідповідальніший період підготовки багатотомної «Історії Української РСР».

З поздоровленнями і привітаннями до ювіляра звернулися співробітники Інституту історії АН УРСР доктори іст. наук А. В. Санцевич та І. М. Кулінич, мол. наук. співроб. В. Трошинський зав. кафедрою нової і новітньої історії Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка проф. А. К. Мартиненко.

У заключному слові А. Г. Шевелев відзначив, що життя і діяльність П. С. Соханя — науковця, принципового комуніста, окромної, чуйної людини є зразком для всіх співробітників Інституту.

П. С. Сохань сердечно подякував всім за привітання й наголосив, що своїми творчими здобутками він зобов'язаний нашій лєнінській Комуністичній партії, яка виховала його, дала путівку в життя.

Теплі поздоровлення П. С. Соханю надіслали Надзвичайний і Повноважний посол НРБ у СРСР Д. Жулев, Голова Всенародного комітету болгаро-радянської дружби, член Політбюро ЦК БКП Цола Драгойчева, Генеральний консул НРБ у Києві К. Євтимов, болгарські історики Хаджиніколов, Божинов, Наков, Добрянков, Кехайова та ін.

На ім'я ювіляра надійшли поздоровчі телеграми та лам'ятні адреси від наукових установ, вузів, колег по роботі, друзів, вихованців.

Є. Ш. (Київ)

СТЕПАН МЕФОДІЙОВИЧ КОРОЛІВСЬКИЙ

1 листопада 1976 р. після тривалої хвороби помер відомий учений, завідувач кафедри історії СРСР Харківського державного університету ім. О. М. Горького, лауреат Державної премії УРСР, доктор історичних наук, професор Степан Мефодійович Королівський.

Народився Степан Мефодійович 16 серпня 1904 р. в селі Катеринівці Катеринославської губернії (нині — Дніпропетровська обл.) в трудовій селянській сім'ї. В 1923 р. за рекомендацією комсомолу він вступив до Харківського інституту народної освіти. Після його закінчення С. М. Королівський працював викладачем у середній школі, згодом його було призначено заступником директора Науково-дослід-

ного інституту історії української культури, а з 1938 р. до останніх своїх днів працював у Харківському державному університеті.

С. М. Королівський вніс значний вклад у розвиток радянської історичної науки. Його перу належало 175 праць з різноманітних питань вітчизняної історії. Серед них — монографії, брошури, статті, нариси, рецензії.

Найбільша частина його праць, які одержали широке визнання радянських істориків, присвячена дослідженню Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. За участь у створенні двотомної колективної монографії «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Ук-

раїні» (К., 1967) С. М. Королівському було присуджено Державну премію Української РСР.

Багато праць Степана Мефодійовича присвячено дослідженню громадянської війни на Україні, героїчному минулому нашого народу, історії культурного будівництва в УРСР, краєзнавству тощо.

Під керівництвом С. М. Королівського було видано п'ятитомний збірник документів і матеріалів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Він був також відповідальним редактором тритомного видання документів з історії громадянської війни. За його редакцією було випущено чимало наукових збірників, підручників та учбових посібників.

С. М. Королівський був членом редколегії «Українського історичного журналу»,

26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», 4-томної «Радянської енциклопедії історії України», історичної серії «Вісника ХДУ», відповідальним редактором республіканського міжвідомчого наукового збірника «Питання історії народів СРСР».

Свою науково-дослідну роботу Степан Мефодійович вдало поєднував з педагогічною діяльністю. Його яскраві, змістовні лекції завжди користувалися великою популярністю у слухачів. С. М. Королівський був вимогливим дослідником і дбайливим вихователем молоді, чуйною, доброзичливою людиною.

За заслуги перед радянською історичною наукою його було нагороджено орденом Леніна, «Знак Пошани» та медалями.

Пам'ять про С. М. Королівського завжди буде жити в серцях тих, хто його знав і працював разом з ним.

ОЛЕКСАНДР ПЕТРОВИЧ МАРКЕВИЧ

29 жовтня 1976 р. на 67 році життя трагічно загинув член КПРС з 1930 р., кандидат історичних наук, в. о. професора кафедри історії СРСР (дожовтневий період) Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка Олександр Петрович Маркевич.

О. П. Маркевич народився 19 листопада 1909 р. у Фастові в сім'ї залізничника. Трудову діяльність почав 1926 р. робітником на Південно-Західній залізниці. З 1937 р., після навчання у Київському держуніверситеті і закінчення аспірантури працював викладачем у цьому ж вузі. В 1940 р. Олександр Петрович захистив кандидатську дисертацію.

У роки Великої Вітчизняної війни О. П. Маркевич перебував на партійній роботі. Після визволення Києва від фашистських загарбників працював лектором і був керівником лекторської групи Київського обкому Компартії України. З 1946 по 1951 рік — відповідальний редактор газети «Київська правда». У 1951—1954 рр. працював заступником завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України, пізніше — завідуючим відділом пропаганди і агітації Київського обкому Компартії України.

З 1955 р. О. П. Маркевич викладав на історичному факультеті Київського університету. Всі свої знання, життєвий досвід він віддавав справі комуністичного виховання молоді. Брав активну участь у громадському житті, неодноразово виконував обов'язки секретаря партбюро історичного факультету КДУ. Обирався депутатом обласної, міської і районної Рад депутатів трудящих, був членом правління Київської організації товариства «Знання».

О. П. Маркевич проводив велику дослідницьку роботу з питань вітчизняної історії та опублікував понад 20 наукових праць, у тому числі монографії «Розгром Карла XII» (К., 1946), «Великий подвиг. До 250-річчя Полтавської битви» (К., 1959), «В. В. Стасов — громадянин, критик, демократ» (К., 1969), які були схвально зустрінуті науковою громадськістю.

Партія і уряд високо оцінили заслуги О. П. Маркевича перед Батьківщиною, нагородивши його орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» та багатьма медалями.

Світла пам'ять про Олександра Петровича Маркевича, принципового комуніста, чуйного товариша назавжди збережеться у серцях тих, хто його знав.

Художній редактор Б. В. Сушко
Технічний редактор Б. О. Піковська
Коректор С. М. Півторак

БФ 29674. Здано до набору 29.XI 1976 р. Підписано до друку 18.I 1977 р. Формат 70×108¹/₁₆. Папір друк. № 2. Умовних друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,75. Тираж 5715 прим. Зам. К-222.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 1, 1977, январь. (На украинском языке). Ежемесячный научный журнал. Основан в 1957 г. Орган Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Київ-30, ул. Леніна, 19.

МАРКО К., ЕНГЕЛЬС Ф. — Про соціалістичну революцію, Товариств України, К., 1976, 591 с.

XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. 24 лютого — 5 березня 1976 року. Стенографічний збір. В 3-х томах. Т. I. Політика України, К., 1976, 434 с.

XXV съезд Коммунистической партии Украины. 10—13 февраля 1976 года. Стенографический отчет. Политика Украины, К., 1976, 434 с.

АЛЕКСАНДР М. А. — Политический курс КПСР в борьбе за социализм. Социализм в СССР, М., 1976, 176 с.

АЛЕХИНА В. — 1. Интересы мира. 2. Политика в Украине, К., 1976, 176 с.

БЕЛЕНКО М., ГОЛЫДЕНКО — Стратегия и тактика, Политика Украины, К., 1976, 176 с.

БОГАРИ И. ЛЮБЧИКОВ — Подвиги, выигравшие. Об участии моряков Черного моря в борьбе за победу и укрепление мира. Борьба на Украине. Политика Украины, К., 1976, 176 с.

ВАСИЛЕНКО В. К. — КПРС — политический курс на социализм. Народ Украины, К., 1976, 176 с.

Вместе с участниками Испанской. Воспоминания участников испанского-революционной войны испанских народ. Политика Украины, К., 1976, 176 с.

Герои в Битвах, Мат. I. Дог. «Донец» Донецк.

ДАНИЛ А. — Век, в котором мы живем. «Прогресс» Ташкент, 1976, 176 с.

ЕВЛОКИМЕНКО В. — Бухаринский политический курс. Интервью с автором издания трудов Бухарина, М., К., 1976, 96 с.

ЗАБОРОДНИЙ В. — Экономическая стратегия КПСС и ее реализация в десятой пятилетке. «Донец» К., 1976, 46 с.

Кавалеры Золотой Звезды. Очерки о Героях Советского Союза. Изд-во «Донец» Донецк, 1976, 479 с.

ДЯШНИКОВ М. — Рабочее звание «Пролетар». Харьков, 1976, 95 с.

КОЖУКАЛО П. П. — Компартия Украины в период будівництва розвинутого соціалізму. З досвіду діяльності парторганізацій республіки в 1951—1958 рр. «Вища школа» Видавничий при Київському університеті, К., 1976, 207 с.

КРАСНОВ В. — Влияние войны. Материалы, вид-во «Молодь» К., 1976, 199 с.

ОДЮМОВА В. А. — Донбас на подвиге (1931—1935 гг.). Материальный очерк. Изд-во «Донец» К., 1976, 140 с.

Историческое значение историко-партийной науки. М., вид-во, «Высшая школа» при Киевском ун-верситете, К., 1976, 253 с.

Идеи дру. «Киев» — 1976, 176 с.

КАТОРИА, — Партия и экономика. Киев, 1976, 176 с.

КРАСНОВ В. — Кр. пр. р. «Киев» — 1976, 176 с.

Кр. пр. р. «Киев» — 1976, 176 с.

Кр. пр. р. «Киев» — 1976, 176 с.

Кр. пр. р. «Киев» — 1976, 176 с.

Кр. пр. р. «Киев» — 1976, 176 с.

Кр. пр. р. «Киев» — 1976, 176 с.

Кр. пр. р. «Киев» — 1976, 176 с.

ДО ВІДОМ. АВТОРІВ

Рукописи приймаються редакцією з двох похмірників обсягом не більше 25 сторінок машинопису, надрукованих через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються обов'язково з рецензованою книгою.